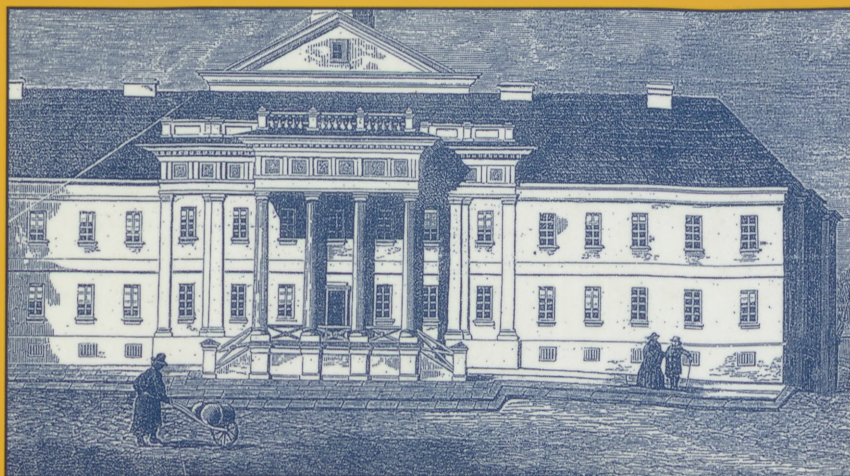

Biuletyn Kwartalny
Radomskiego Towarzystwa Naukowego
tom XL 2006 zeszyt 1-4

URZĘDY ADMINISTRACJI RZĄDOWEJ W RADOMIU OD XVI DO XX WIEKU

Biuletyn Kwartalny
Radomskiego Towarzystwa Naukowego
tom XL 2006 zeszyt 1-4

**URZĘDY ADMINISTRACJI
RZĄDOWEJ W RADOMIU
OD XVI DO XX WIEKU**

pod redakcją Dariusza Kupisza

Radom 2006

PRZYGOTOWANIE I DRUK PUBLIKACJI
ZOSTAŁY SFINANSOWANE Z DOTACJI

GMINY MIASTA RADOMIA

KOLEGIUM WYDAWNICZE RADOMSKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO

prof. dr hab. Wiesław Caban, mgr Kazimierz Jaroszek (przewodniczący),
dr Helena Kisiel (sekretarz), prof. dr hab. Waldemar Kowalski,
prof. dr hab. Ryszard Szczygieł, dr Piotr A. Tusiński

RECENZENT

prof. dr hab. Jacek Wijaczka

REDAKTOR NAUKOWY

dr Dariusz Kupisz

ADIUSTACJA TEKSTU

mgr Anna Bukowska-Malec

PROJEKT OKŁADKI

Sebastian Piątkowski

na okładkach:

gmach kolegium oo. pijarów w radomskim rynku w 1864 r. oraz siedziba
Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego przy ul. Lubelskiej w 1888 r.
(drzeworyty publikowane w „Tygodniku Ilustrowanym”)

© Copyright by Radomskie Towarzystwo Naukowe 2006

WYDAWCA

Radomskie Towarzystwo Naukowe, ul. Słowackiego 1, 26-600 Radom

DRUK

Drukarnia „BIGA-DRUK” S.C.
ul. Tartaczna 16/18, 26-600 Radom

ISSN 01-37-5156

WPROWADZENIE

Z dniem 1 stycznia 1999 r. weszła w życie reforma administracyjna, na mocy której Radom stracił status miasta wojewódzkiego, uzyskany w 1975 r. Niektóre instytucje i urzędy działające w mieście zostały zlikwidowane, inne uległy znaczącej reorganizacji. Pozostały tu urzędy administracji centralnej, zarówno rządowej, jak i specjalnej, które służą miejscowej społeczności. W ten sposób miasto wkroczyło w kolejny etap swych dziejów.

W ciągu kilku stuleci swego istnienia Radom niejednokrotnie zyskiwał lub tracił rangę stolicy jednostki podziału administracyjnego pierwszego szczebla. Problematyka funkcjonowania w Radomiu urzędów administracji centralnej wydaje się zbadana mniej dogłębnie, niż działalność tutejszego samorządu. Co prawda, poświęcono im kilka szerszych prac i kilka opracowań szczegółowych, obejmujących poszczególne okresy historyczne, a także poszczególne działy administracji. Stosunkowo dobrze przedstawiono działalność władz województwa radomskiego w latach 1975–1995, wydając specjalne opracowanie z okazji dwudziestopięciolecia ich powołania¹. Mimo to, stan wiedzy o znaczeniu Radomia dla działalności różnorodnych pionów administracji centralnej jest nadal niewystarczający, stąd przed historykami otwiera się wiele płaszczyzn badawczych. Nie analizowano na przykład problemów związanych z funkcjonowaniem kasztelanii radomskiej w średniowieczu, niewiele miejsca poświęcono carskim władzom guberni radomskiej w drugiej połowie XIX w., czy też administracji specjalnej z okresu międzywojennego. Oczywiście tego typu „luki badawcze” jest znacznie więcej, stąd też w Radomskim Towarzystwie Naukowym zrodził się pomysł poświęcenia całego numeru „Biuletynu Kwartalnego” urzędowi administracji centralnej, działającemu w tym mieście do 1945 r.

Redakcja postanowiła nie narzucać autorom żadnych ograniczeń, poza doбором treści i problemów związanych z urzędami administracji centralnej działającymi w Radomiu do końca drugiej wojny światowej. Zdecydowano się pominąć na razie administrację centralną działającą tu

¹ Zawiera ono także opracowania dotyczące administracji państwowej w Radomiu przed 1975 r., *Województwo radomskie 1975–1995*, red. P. A. Tusiński, Radom 1995.

w czasach powojennych z dwóch powodów. Po pierwsze, jej działalność i urzędy z nią związane zostały już częściowo omówione w cytowanym powyżej, jubileuszowym wydawnictwie. Po drugie, kilkanaście lat, które upłynęły od likwidacji województwa radomskiego wydaje się z perspektywy historycznej zbyt krótkim okresem, aby można było pokusić się o obiektywną ocenę wszystkich skutków reformy administracyjnej z 1999 r. dla Radomia.

Zaprezentowane w niniejszym wydawnictwie artykuły są wynikiem badań autorów wywodzących się ze środowisk naukowych Radomia oraz Lublina. Dariusz Kupisz przedstawił aspekty związane z funkcjonowaniem urzędu grodzkiego we Radomiu w czasach staropolskich. Starosta, nadzorujący działalność sądu i urzędu grodzkiego, był nadal reprezentantem władzy królewskiej w terenie, a powoływani przez niego urzędnicy grodzcy, mogą zostać uznani za reprezentantów administracji centralnej. Autor skoncentrował się na ukazaniu materialnych podstaw działalności urzędu grodzkiego w XVI–XVIII w. Sformułował przy okazji wiele postulatów badawczych, jakie należy w najbliższym czasie zrealizować. Uzupełnieniem pracy są, skompletowane po raz pierwszy, wykazy ważniejszych urzędników grodzkich radomskich z tego okresu.

Autorem dwu kolejnych artykułów, zamieszczonych w „*Biuletynie Kwartalnym*”, jest Sebastian Piątkowski. Pierwszy z nich poświęcony został władzom województwa sandomierskiego, działającym w Radomiu w latach 1815–1837. Mimo zmiany nazewnictwa, zastępującej województwo, rosyjskim określeniem guberni i reorganizacji administracyjnego podziału Królestwa Polskiego w 1844 r., Radom przez cały okres zaboru rosyjskiego pozostawał stolicą jednostki administracyjnej, zamieszkałej przez znaczną liczbę ludności. Drugie studium wymienionego wyżej autora dotyczy mało zbadanej, a działającej wówczas w Radomiu Deputacji Szlacheckiej Guberni Radomskiej i związanego z nią urzędu Marszałka Szlachty Guberni Radomskiej. Obie instytucje funkcjonowały w dobie Królestwa Polskiego. Ukazano tu zarówno administracyjno-prawne procedury legitymizacji szlachectwa, którym musieli się poddać polscy ziemianie, jak i możliwości uzyskiwania tytułów szlacheckich. Wiele miejsca zajęły także sylwetki urzędników pracujących w wymienionej instytucji.

Kolejne artykuły dotyczą drugiej połowy XIX w., kiedy to Radom nadal pełnił rolę stolicy guberni. Artur Górak poddał analizie mechanizmy obiegu pism w Rządzie Gubernialnym Radomskim w drugiej poło-

wie XIX w. Okazuje się, że wprowadzone wówczas przepisy postępowania administracyjnego zwiększyły czasochłonność podejmowania decyzji, co przełożyło się oczywiście na wydajność pracy urzędników. Krzysztof Latawiec skoncentrował swą uwagę na Radomskim Zarządzie Powiatowym funkcjonującym w latach 1867–1917. Przedstawił organ administracji ogólnej nadzorujący lokalne społeczności, a więc pełniący ważną rolę w strukturach carskiego zarządu państwowego. Cennym dopełnieniem tego studium są biogramy urzędników pracujących w zarządzie. Przedmiotem rozważań Adama Duszyka stała się organizacja i funkcjonowanie Urzędu Tymczasowego Generał–Gubernatora Guberni Radomskiej w epoce stanu wojennego, jaki został wprowadzony przez władze carskie w okresie rewolucji 1905–1907 r. Siedzibą tej kancelarii dla guberni Radomskiej stał się Radom, a działała ona także po stłumieniu wystąpień rewolucyjnych.

W okresie II Rzeczypospolitej Radom był siedzibą starosty powiatowego, który od 1933 r. sprawował jednocześnie funkcję starosty grodzkiego. Zagadnienia związane z rolą starostów w ówczesnym ustroju administracyjnym, przedstawił na przykładzie starostwa radomskiego Marek Konstankiewicz. Omówił zarówno kompetencje starostów, jak i urzędników starostwa, reprezentujących na terenie powiatu, tzw. państwową administrację zespoloną. Helena Kisiel przedstawiła strukturę organizacyjną Urzędu Szefa (Gubernatora) Dystryktu radomskiego w latach 1939–1945. Podlegały mu, kilkakrotnie reorganizowane, komórki organizacyjno-administracyjne oraz wydziały merytoryczne, wpływające w znaczącym stopniu na życie społeczności Radomia oraz dystryktu radomskiego podczas drugiej wojny światowej.

Dariusz Kupisz

Dariusz Kupisz
(Lublin)

URZĘDNICY GRODZCY RADOMSCY W XVI-XVIII WIEKU. STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE

Administracją państwową Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku zajmują się historycy od dawna. Co jakiś czas pojawiają się monografie szczegółowe, dotyczące funkcjonowania poszczególnych urzędów administracji centralnej. Są to jednak przeważnie prace prosopograficzne, dotyczące charakterystyki wyższych urzędników państwowych lub starostów. Pojawiają się także opracowania poświęcone funkcjom gospodarczym poszczególnych starostw, rzadziej urzędom grodzkim, a niewielu autorów koncentruje się na działalności administracyjnej urzędników grodzkich¹. Dotyczy to także badań obejmujących funkcjonowanie królewszczyzn i administracji starościńskiej na terenie województwa sandomierskiego w XVI-XVIII w. Poza pracami A. Wyczańskiego, traktującymi o funkcjonowaniu urzędu grodzkiego w Nowym Mieście Korczynie², pozostałe opracowania poświęcone były przeważnie problematyce gospodarczej³.

¹ Pierwsze tego typu prace ukazały się przed drugą wojną światową, np. K. Maleczyński, *Urzednicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352-1783*, Lwów 1938, i inne tegoż autora. Ostatnio ukazały się cenne prace, dotyczące urzędników grodzkich chełmskich, tam też zamieszczono rzetelną notę bibliograficzną dotyczącą omawianej tu problematyki, toteż autor odsyła wszystkich zainteresowanych do książek J. Łosowskiego, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin 2004; R. Jop, *Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku*, Lublin 2003.

² A. Wyczański, *Zaginione księgi i funkcje grodu w Nowym Mieście Korczynie w XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 34, 1982; Tenże, *Inwentarze zaginionych ksiąg grodzkich z Nowego Miasta Korczyna z lat 1441-1600*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 1, 1985.

³ J. Muszyńska, *Gospodarstwo folwarczne w starostwie sandomierskim 1510-1663*, Kielce 1984; A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500-1660*,

Postulat konieczności podjęcia dalszych badań nad administracją państwową dawnej Rzeczypospolitej, powtarzany od lat przez A. Wyczańskiego pozostaje więc ciągle aktualny⁴. Dotyczy to także starostwa radomskiego, które u progu epoki nowożytnej należało do grona siedmiu starostw grodowych województwa sandomierskiego⁵.

Jak do tej pory, przedmiotem większego zainteresowania historyków byli tylko starostowie radomscy. Opracowano ich wykaz w *Spisie urzędników województwa sandomierskiego XVI–XVIII w.*,⁶ oraz poświęcono im kilka odrębnych artykułów naukowych. Dotyczyły one charakterystyki grupy owych urzędników zarówno pod kątem działalności gospodarczej, jak politycznej. Zamykały się jednak na okresie XVI–XVII stulecia, pomijając wiek XVIII⁷.

Pozostałymi urzędnikami zajmowano się dość rzadko, a poświęcono im uwagę m. in. w dwóch artykułach opublikowanych przed kilku laty przez piszącego te słowa⁸. Ostatnio, gruntowne badania nad urzędnikami

Warszawa 1969. Także inne prace tych autorów, dotyczące królewszczyzn województwa sandomierskiego.

⁴ A. Wyczański, *Spojrzenie na administrację polską XVI wieku (postulaty badawcze)*, w: *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza do współczesności*, Toruń 1996, s. 85–86; Tenże, *O potrzebie badań nad funkcjonowaniem starostwa grodowego w Polsce nowożytnej*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J. M. Piskorski, Poznań 1997, s. 301–307.

⁵ Pierwszego starostę radomskiego, niejakiego Pietrasza, odnotowano w dokumentach pod rokiem 1373. S. Kutrzeba, *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV wieku*, Kraków 1903, s. 97; *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 299.

⁶ *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1993.

⁷ Z. Trawicka, *Starostowie radomscy w XVII wieku*, „Kieleckie Studia Historyczne”, t. 11, 1983; Taż, *Życie polityczne szlachty województwa sandomierskiego w drugiej połowie XVII w.*, w: *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XIV–XVIII wieku*, Warszawa 1994, głównie s. 284–286; D. Kupisz, *Działalność gospodarcza starostów radomskich w XVI–XVII wieku w świetle lustracji oraz inwentarzy*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 62, 2002.

⁸ D. Kupisz, *Urzędnicy i personel grodu radomskiego w XVI w.*, „Prawo–Administracja–Kościół”, t. 13, 2003; Tenże, *Urzędnicy starostwa radomskiego a sejmik sandomierski w XVI–XVIII wieku. Uwagi dotyczące współpracy administracji starościńskiej i samorządowej w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Z dziejów administracji w Małopolsce w XVI–XX wieku*, red. D. Kupisz, Radom 2003.

grodzkimi całego województwa sandomierskiego rozpoczął J. Pielas, publikując rozprawy omawiające karierę pisarzy grodzkich⁹.

Warto tu przypomnieć, że od samego początku starosta był reprezentantem władzy królewskiej w terenie, a więc można go określić mianem urzędnika powiązanego z administracją centralną, określaną obecnie mianem rządowej. Co prawda, niektórzy historycy twierdzili, że w wyniku uchwalenia konstytucji z 1611 r. przekształcił się z urzędnika królewskiego w ziemskiego, ale teza ta została już zakwestionowana. Konstytucja z 1611 r. rozstrzygała tylko hierarchię urzędów z powodu sporów występujących podczas debat sejmikowych. Starości grodzkiemu przyznano wówczas w owej hierarchii drugie miejsce po podkomorzym¹⁰.

Kompetencje i zakres obowiązków starosty były już szeroko opisywane przez literaturę. Wystarczy wspomnieć, że miał on nadzór nad całością spraw sądowo-administracyjnych starostwa grodowego, był odpowiedzialny za bezpieczeństwo, ład i porządek na obszarze powiatu podległego jurysdykcji sądu grodzkiego, działalność owego sądu egzekucję wyroków, stan kancelarii grodzkiej i zamku, w którym się mieściła. Zarządzał także przynależnym do danego starostwa kompleksem dóbr królewskich, które obejmowało czasem sporą liczbę wsi, folwarków i miast¹¹.

Starosta stał na czele zespołu urzędników grodzkich, tworzących osobną hierarchię, nie zaliczającą się do urzędów ziemskich. Część z nich powoływał monarcha, ale większość obsadzał bezpośrednio starosta. Można ich podzielić na dwie grupy. Pierwsi, najważniejsi, wypełniali zadania związane z sądownictwem oraz administracją starostwa, a byli nimi podstarości, sędzia grodzki, burgrabia, pisarz grodzki i jego pomocnicy zwani podpiskami¹². Podstarości zastępował starostę zarówno w zakresie funkcji publicznych, jak i gospodarczych, a sędzia wspierał go w czynnościach sądowo – policyjnych. Burgrabia czuwał nad powie-

⁹ J. Pielas, *Kariery pisarzy grodzkich w województwie sandomierskim w pierwszej połowie XVII wieku*, „Almanach Historyczny”, t. 7, 2005, s. 95–115; Tenże, *W kręgu urzędników szlacheckiej prowincji. Uwagi o karierach i znaczeniu urzędników grodzkich w województwie sandomierskim w pierwszej połowie XVII w.*, w: *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 73–87.

¹⁰ B. Waldo, *Urząd starosty sądowego w Małopolsce w XV i XVI wieku*, Łódź 1985, s. 220–226; J. Łosowski, *op. cit.*, s. 46.

¹¹ B. Waldo, *op. cit.*, s. 199–200.

¹² Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983, s. 208.

rzonym mu zamkiem, pisarz grodzki nad kancelarią, prowadząc księgi sądowe, które oprócz funkcji sądowych zawierały wszelkie wpisy notarialne, a także dokumenty urzędowe wydawane przez władze centralne.

Drugą grupę stanowił personel zajmujący się administracją gospodarczą starostwa i bieżącą obsługą zamku. Dochodzili do tego urzędnicy niższego szczebla (np. mierniczy, klucznik, wrotny) i słudzy pełniący funkcje gospodarcze. Warto tu zwrócić uwagę na klucznika, który był odpowiedzialny za spiżarnię i różnego rodzaju składy materiałów, niezbędne do funkcjonowania kancelarii grodzkiej. Z kolei pisarz „prowentu” i mierniczy (miernik) szacowali i zliczali dochody oraz daniny¹³. Urząd grodzki korzystał też z usług rzemieślników, którzy mogli tu rezydować na stałe (kucharz, piekarz), lub pojawiać się tu doraźnie.

Podobny podział obserwujemy w przypadku urzędu grodzkiego radomskiego. Jego siedzibą był zamek wzniesiony po lokacji Nowego Radomia dokonanej przez Kazimierza Wielkiego. Powiat radomski leżał wówczas z dala od potencjalnych terenów działań wojennych, toteż nie przywiązywano zbyt wielkiej wagi do jego walorów obronnych. Już w XV w. spełniał on przede wszystkim rolę ośrodka sądowno-administracyjnego dla powiatu radomskiego oraz centrum gospodarczego dla dóbr królewskich starostwa radomskiego. Okazjonalnie pełnił funkcję rezydencji monarszej, położonej na trasie podróży władców Polski i Litwy z Wilna do Krakowa¹⁴.

Według rejestrów pochodzących z drugiej połowy XVI w., z dochodów starostwa opłacano podstarościego, sędziego grodzkiego, burgrabiego, pisarza grodzkiego, pisarza „prowentu”, podpiska, miernika, klucznika, rybaka, kucharza, piwowara, piekarza, wrotnego (odźwiernego) oraz 11 „warzenników”¹⁵. Niektórzy z nich pojawili się na zamku

¹³ A. Wyczański, *Studia...*, s. 169.

¹⁴ A. Penkalla, *Zespół zamkowy w Radomiu*, Radom 1987, s. 2; Tenże, *Zespół zamkowy w Radomiu*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 39, 2004, s. 60.

¹⁵ Cytowany tu rejestr wszyto do księgi zawierającej szesnastowieczne inwentarze starostwa radomskiego po opisie wsi z 1507 r. Nieznany urzędnik kancelarii królewskiej dopisał komentarz: „Rok nie poznany. Zdaje się to być w związku z inwentarzem 1507 r., dla podobieństwa charakteru”, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK) LVI, sygn. R–I/I, k. 34. Jednak ani charakter pisma rejestru, ani format i rodzaj papieru nie wykazują podobieństwa do inwentarza z 1507 r. Zarówno pismo, jak i płace urzędników wskazują raczej na lata

radomskim wcześniej niż w sąsiednich grodach. Na przykład burgrabia został tu odnotowany już w pierwszej połowie XVI w., podczas gdy np. w Korczynie, dopiero w drugiej połowie tego stulecia¹⁶. Natomiast regent grodzki, czyli zastępca pisarza grodzkiego, pojawił się w urzędzie grodzkim radomskim wcześniej niż w jakimkolwiek innym powiecie województwa sandomierskiego. W 1649 r. został nim niejaki Świderski¹⁷.

Niewielkie znaczenie militarne zamku radomskiego powodowało, iż nie musiano na nim zatrudniać jakiegś większej siły wojskowej. Nie było tu nawet wyspecjalizowanej straży zbrojnej w rodzaju choćby tzw. hołmków znanych z zamku korczyńskiego. Stąd też jedenastu „warzenników”, mieszkających przy zamku radomskim i trudniących się wyrobem srodu na piwo, jeździło doraźnie „na miedze i po złodzieje”¹⁸. Ze wzmianki tej wynika, że dawano im broń, aby wspierali podstarościego w ściganiu przestępców oraz asystowali urzędnikom przy wypełnianiu różnego rodzaju czynności prawnych.

Ponadto, podstarości i burgrabia mieli prawo do utrzymywania na zamku radomskim po dwóch służących na koszt starostwa¹⁹. Według wykazów z drugiej połowy XVI w. na zamku radomskim zatrudniano od 27 do 33 urzędników i służących²⁰. Za bliższą prawdy należy uznać tę drugą liczbę, odnotowaną przez rachunki z 1570 r. Zapewne zawierała ona także służących niższych rangą. Wielu z nich wymieniają rachunki z pierwszej połowy XVI w. W 1523 r. wzmiankowano woźnego Jakuba, wzywającego świadków na rozprawy i noszącego pozwy, notariusza i stajennych²¹. Dwa lata później, wśród osób opłaconych za różnego rodzaju usługi wymieniono z nazwiska siedmiu urzędników burgrabiego,

sześciodziesiąte i są bardzo podobne do rejestru z 1570 r. AGAD, ASK LVI, sygn. R–I/II, k. 72v.

¹⁶ A. Wyczański, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 118–119. Warto zauważyć, że pierwszy burgrabia radomski jest wzmiankowany już w 1522 r., por. *Matricularem Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, cz. 4, vol. 2, Warszawa 1912, s. 257, podczas gdy w Nowym Mieście Korczynie dopiero w 1564 r., A. Wyczański, *Zaginione księgi...*, s. 192.

¹⁷ J. Pielas, *Kariery pisarzy grodzkich...*, s. 97.

¹⁸ AGAD, ASK LVI, sygn. R–I/II, k. 34.

¹⁹ Ibidem, k. 35.

²⁰ Pierwszą z tych liczb podaje rejestr wydatków z lat sześćdziesiątych, AGAD, ASK LVI, sygn. R–I/I, k. 34, drugą z 1570 r., AGAD, ASK LVI, sygn. R–I/II, k. 63.

²¹ AGAD, ASK LVI, sygn. R–I/I, k. 62v–63v.

nie precyzując niestety ich kompetencji, (można sądzić, że byli wśród nich miernik, klucznik itp.). Wśród służących pojawił się łowczy Mateusz z dwoma pomocnikami oraz pomocnik kucharza, niejakiego Błażeja. Postaciami wzmiankowani wówczas po raz pierwszy i jedyny byli mansjonarz i kat, ale ten ostatni z pewnością nie mieszkał na zamku, lecz pobrał tylko pieniądze za wykonane usługi²².

Jeśli urząd starosty radomskiego sprawowali przedstawiciele magnaterii lub bogatej szlachty, to najczęściej przebywali w swych dobrach, przelewając na niższych urzędników zarówno funkcje sądowo-administracyjne, jak i gospodarcze²³. Na zamku radomskim, pojawiali się raczej okazjonalnie, przy obejmowaniu urzędu, jakichś ważniejszych spraw sądowych lub politycznych²⁴. Mimo to mieli prawo do żywienia kosztem starostwa 25 domowników i służby wraz z taką samą ilością koni²⁵.

Gdy na rozprawy zjeżdżał sędzia grodzki utrzymywano przez trzy dni siedem należących do niego koni, stąd należy wnosić, iż zjawiał się w otoczeniu własnej służby. W przypadku pojawienia się na zamku starosty w otoczeniu 25 osób służby, dziedziniec i komnaty zappełniało ok. 55–60 osób personelu. Jeszcze większa liczba osób pojawiała się na zamku z okazji przyjazdu króla. I nie chodzi tu tylko o dwór, czy straż monarchy. Już na dwa tygodnie przed jego przyjazdem ściągano do pomocy chłopów z wyznaczonych wsi starostwa, którzy mieli wspierać

²² Ibidem, k. 75v-76, (wykaz pt. *Dystrybuta familiae castriensis*). W tym samym rejestrze wydatków zachowała się wzmianka o kaplicy funkcjonującej na zamku radomskim, którą opiekował się zapewne wspomniany mansjonarz. Natomiast kata nie wzmiankowano wśród stale opłacanego personelu zamkowego. Był najprawdopodobniej ściągany na egzekucje z innych ośrodków grodowych lub, co mniej prawdopodobne, utrzymywany wspólnie przez zamek i miasto. Ta ostatnia sytuacja występowała np. w grodzie korczyńskim, por. A. Wyczański, *Zaginione księgi...*, s. 193-194.

²³ A. Wyczański, *Studia...*, s. 169; Tenże, *Zaginione księgi...*, s. 191.

²⁴ Na przykład starosta Anzelm Gostomski urządził paradny wjazd na zamek radomski przy okazji zjazdu protestantów w Radomiu w 1591 r., *Diariusz zjazdu protestantów w Radomiu 1591 r.*, wyd. W. Zakrzewski, „Archiwum Komisji Historycznej PAU”, t. 9, 1902, s. 513.

²⁵ AGAD, ASK LVI, sygn. R-1/I, k. 33. Dla porównania – staroście korczyńskiemu przyznano prawo do utrzymywania na zamku w Nowym Mieście Korczynie 20 osób służby i domowników. A. Wyczański, *Studia...*, s. 170.

miejscową służbę i urzędników zawiadujących sprawami gospodarczymi²⁶.

Urzędnicy grodzcy i służba zamkowa miała prawo do wynagrodzenia w postaci świadczeń pieniężnych oraz produktów naturalnych, ściąganych do zamku z dóbr starostwa. Zachowane, szesnastowieczne wykazy świadczeń nie ujmują samego starosty, który partycypował w ogólnych dochodach starostwa. Zgodnie z uchwałami sejmu egzekucyjnego 1562/63 starosta miał prawo do piątej części dochodu z dzierżawionej przez siebie królewszczyzny, w praktyce zagarniał znacznie więcej. W 1567 r., przed odłączeniem dóbr powiatu stężyckiego, dochód ze starostwa radomskiego wyniósł 13 443, 8 zł.²⁷ Zgodnie z prawem, dawałoby to staroście ok. 2688 zł dochodu. W 1570 r., zmniejszone starostwo radomskie wpłaciło do skarbu 1158, 21 zł kwarty, co było zapewne niższe do dochodu, jaki pobrał starosta²⁸. Natomiast płace personelu zamkowego były określone z góry i w latach sześćdziesiątych XVI w. przedstawiały się następująco:

Podstarości z 2 służącymi	- 60 zł.
Sędzia grodzki	- 40 zł.
Burgrabia z 2 służącymi	- 23 zł.
Pisarz grodzki	- 28 zł.
Pisarz „prowentu”	- 12 zł.
Miernik	- 12 zł.
Klucznik	- 8 zł.
Rybak	- 4,24 zł.
Kucharz	- 6,12 zł.
Piwowar	- 6,12 zł.
Piekarz	- 4,24 zł.
Wrotny (odźwierny)	- 3,6 zł.
Razem:	- 208,18 zł. ²⁹

W tym samym czasie utrzymywano też 63–70 osób czeladzi i urzędników zatrudnionych na folwarkach oraz w lasach starostwa radomskiego, płacąc im 261,6 zł.³⁰

²⁶ Taki obowiązek ciążył m. in. na mieszkańcach Gzowic, Lustracja województwa sandomierskiego 1569–1570. AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), XVIII, sygn. 29, k. 304v.

²⁷ AGAD, MK XVIII, sygn. 30, s. 427.

²⁸ AGAD, ASK LVI, sygn. R-1/II, k. 72v.

²⁹ AGAD, ASK LVI, sygn. R-1/I, k. 35; ASK LVI, sygn. R-1/II, k. 71v.

Oprócz pieniędzy, starosta ze swą służbą oraz pozostali urzędnicy i personel zamku radomskiego otrzymywali określoną ilość produktów naturalnych tzw. salarium. Na przykład podstarości otrzymywał 1,5 korca owsa dziennie dla trzech koni, burgrabia dla dwóch, pisarz dla jednego. „Warzennicy” dostawali co dwa tygodnie po korcu jęczmienia i żyta na wyrób siodła (czyli po 26 korców na rok). Corocznie, na utrzymanie całego personelu zamkowego przeznaczano część danin oddawanych przez poddanych starostwa, co ilustruje poniższa tabela, przedstawiająca stan z drugiej połowy XVI w. (ok. 1570 r.)

Tabela nr 1. Salarium personelu zamku radomskiego w drugiej połowie XVI w.

Rodzaj świadczenia	Wpływy z dóbr starostwa	Wydatki na urzędników i służbę zamkową (33 osoby)	Wydatki na służbę starosty (25 osób)
Żyto	3708 korców	260 kor. na chleb 26 kor. na słody	338 kor. na chleb -
Pszenica	345 korce	14 korców	39 korców
Jęczmień	455,5 korca	20 korców na krupy 26 korców na słody	34 korce
Groch	110, 5 korca	20 korców	12
Proso	48 korców	20 korców	24 [10]
Siemię lniane	77,5 korca	4 korce	10 korców
Siemię kochane	91 korców	4 korce	10 korców
Chmiel	162, 5 korca	39 korców	69 korców
Słód	907 korce	95 korce	494 korce
Słonina	104,5 połci	20 połci	24 połci
Sadło	32 połci	10 połci	12 połci
Masło	72 garnce	20 garncy	25 garncy
Ser	67 kop	20 kop	25 kop
Jaja	100 kop	20 kop	80 kop

³⁰ Ibidem, k. 72v. Mniej dokładny rejestr wydatków z 1523 r. wskazuje na znaczny wzrost płac urzędników. Burgrabia radomski otrzymał wówczas 19,6 florenów, klucznik, czyli wrotny – 2, rybak – 1, 18, kucharz zaledwie 15 gr., por. AGAD, ASK LVI, sygn. R-1/I, k. 74v-75.

Kapłony	294 sztuki	94 sztuk	200 sztuk
Kury	562 sztuki	200 sztuk	362 sztuki
Łój na świece	92, 5 łutów	8 łutów	26 łutów

Źródło: AGAD, ASK LVI, sygn. R – 1/I, k. 33-35; ASK LVI, sygn. R – 1/II, k. 60v-71.

Z powyższego zestawienia łatwo wywnioskować, że starosta i 25 ludzi z jego otoczenia pochłaniało więcej produktów niż pozostałych 33 urzędników i służących zamku radomskiego. Produkty te wybierano oczywiście bez względu na częstotliwość pojawiania się starosty na zamku radomskim. Podobnie było z dodatkowymi funduszami przeznaczonymi z dochodów starostwa na zakup żywności, soli i „korzeni” na rzecz starosty, urzędników i służby w drugiej połowie XVI w. (ok. 1570):

Tabela nr 2. Fundusze przeznaczane z dochodów starostwa radomskiego na zakup żywności i innych produktów dla służby zamkowej w drugiej połowie XVI w.

Kupowany asortyment	Kwota przyznana urzędnikom zamkowym		Kwota przyznana staroście i jego służbie	
Mięso	160 zł		260 zł	
Ryby „lwowskie” i śledzie	16 zł		23,12 zł	
Pieprz	32,16 zł	26 funtów	16, 24 zł	28 funtów
Szafran		2 funty	30 zł	6 funtów
Kmin		28 funtów	5,18 zł	28 funtów
Sól	20 zł		16 zł	
Garnki i kłonicie	3,18 zł		-	
Razem:	232, 4 zł		351, 24 zł	

Źródło: AGAD, ASK LVI, sygn. R – 1/I, k. 33-35; ASK LVI, sygn. R – 1/II, k. 60v-71.

Z zamieszczonych powyżej zestawień wynika, że wyżywienie personelu zamkowego i służby starosty było poważniejszym obciążeniem dochodów starostwa, niż pieniądze przeznaczane na pensje. Tylko na

mięso, ryby i przyprawy przeznaczone dla urzędników wydano w 1570 r., 232, 4 zł, podczas gdy na pensję 208, 18 zł. Jeśli doliczymy do tego ceny produktów spożywczych, przekazanych urzędnikom i służbie z danin ściąganych przez starostwo, dysproporcja będzie jeszcze większa³¹.

Służba starosty i urzędnicy zamkowi nie byli jedynymi beneficjentami danin i czynszów ściąganych przez starostwo. Znaczna ich część była przekazywana na rzecz sezonowych pracowników zatrudnianych na zamku oraz na zakup wyrobów niezbędnych dla funkcjonowania kancelarii grodzkiej. Analiza zachowanych inwentarzy i rachunków z lat 1523–1570 wskazuje, że w latach tych trwały na zamku radomskim niemal nieustannie jakieś prace związane z remontami lub rozbudową. W latach dwudziestych XVI w. pracowali tu „studniarze”, murarze, cieśle, itp. Burgrabiowie nadzorowali pogłębianie studni, wyrabianie cegieł, wybrukowanie nowej kancelarii (1523 r.), naprawę kuchni, przygotowanie i oprawę papieru itp.³² Z kolei w 1570 r., część dochodów z czynszów oraz danin przeznaczono m. in. dla cieśli wznoszących nowy browar i stajnię przy zamku, a także dla kilkunastu ludzi zatrudnionych w celu przewiezienia drogą wodną wapna do Warszawy.

Przedstawione powyżej dane dowodzą, że w XVI w. zespół urzędników grodu radomskiego, wspomagany przez personel zamkowy, był liczny i dobrze uposażony. Mógł zapewnić sprawne funkcjonowanie sądu grodzkiego i nadzór nad gospodarką starostwa radomskiego. O zakresie pracy tutejszych urzędników świadczy znacząca liczba ksiąg grodzkich, jaka powstała w grodzie radomskim w XVI–XVIII w. Wiadomo, że obejmowały one blisko 700 woluminów, podzielonych jak wszędzie na serie inscriptionum, relationum, oblatorum, decretorum. Liczba owych ksiąg, zobrazuje nam lepiej wagę i znaczenie urzędu grodzkiego radomskiego, jeśli uzmysłowimy sobie, że była dwukrotnie większa niż w sąsiednich grodach opoczyńskim i stężyckim³³.

³¹ Analogiczna sytuacja istniała np. na zamku korczyńskim, por. A. Wyczański, *Studia...*, s. 171.

³² W sumie w 1523 r. wydano na kuchnię, remonty i inwestycje 163, 3 grzywien, AGAD, ASK LVI, sygn. R–I/I, k. 35.

³³ W przypadku ksiąg grodzkich radomskich, przez drugą wojnę światową doliczono się 791 woluminów z lat 1454–1827, ale gros z nich pochodziło z XVI–XVIII w., stąd przyjęto liczbę ok. 700. Po ok. 340 ksiąg z tego okresu doliczono się wówczas dla ziemi stężyckiej i powiatu opoczyńskiego. A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego w Warszawie z lat 1381–1835*, w: *Straty Archiwów i Bibliotek War-*

Trzeba jednak pamiętać, że u schyłku XVI w. starostwo radomskie zostało poddane drastycznym podziałom. Początkowo zasięg jurysdykcji radomskiego urzędu grodzkiego był bardzo szeroki i obejmował powiaty radomski oraz stężycki. Podczas sejmiku piotrkowskiego 1562/63 r., na wniosek szlachty powiatu stężyckiego, przywrócono sądy grodzki i ziemski w Stężycy³⁴, co we wrześniu 1567 r., doprowadziło do oddzielenia od starostwa radomskiego wsi leżących na prawym brzegu Wisły³⁵. W drugiej połowie 1571 r. wydzielono ze starostwa radomskiego dzierzawę Zwoleń, co zapoczątkowało powstanie niegrodowego starostwa zwoleńskiego³⁶. W 1596 r. utworzono ekonomię kozienicką przyłączając doń Kozienice i kilka najbardziej dochodowych wsi³⁷. W ten sposób, między 1567 a 1596 r., dobra pozostające na uposażeniu starostwa zmniejszono z ilości 4 miast, 57 wsi i 21 folwarków, do zaledwie 1 miasta 3 wsi, 2 części wsi i 3 folwarków³⁸. Starostwo radomskie spotkał typowy dla królewskich proces dzielenia dóbr ziemskich, uszczuplający dochody starosty, przy pozostawieniu sądowi i urzędowi grodzkiemu dawnych obowiązków i ciężarów³⁹. Powstaje więc problem materialnych podstaw funkcjonowania urzędu grodzkiego radomskiego w XVII–XVIII w. Brakuje nam dla tego okresu tak cennych materiałów, jak wykorzystane powyżej rachunki oraz inwentarze z XVI stulecia, wydaje się jednak, że nie należy unikać podjęcia odpowiednich badań. Ich celem winno być choćby porównanie liczebności oraz uposażenia radomskich urzędników grodzkich oraz personelu zamkowego w obydwu okresach. Należy zbadać, czy służba zamkowa była w XVII–XVIII stuleciu na tyle liczna, aby dalej skutecznie wspierać urzędników grodz-

szawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych, t. 1, Warszawa 1957, s. 203–204.

³⁴ AGAD, MK, sygn. 96, k. 90–92 v; *Volumina legum*, t. 1, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 28.

³⁵ *Urzędnicy województwa sandomierskiego...*, s. 142; Lustracja województwa sandomierskiego 1569–1570 r., AGAD, MK, XXIII, sygn. 29, k. 293–370.

³⁶ R. Szczygiel, *Dzieje miasta od połowy XVI do końca XVIII w.*, w: *Zwoleń, dzieje miasta i ziemi*, red. K. Myśliński, Lublin 1976, s. 66.

³⁷ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Wrocław 1974, s. 180.

³⁸ Na podstawie porównania Inwentarza starostwa radomskiego z 1567 r., AGAD, MK, XVIII, sygn. 30, s. 1–441, oraz Inwentarza starostwa radomskiego z 1596 r., AGAD, LVI, sygn. R I/I, 181–183v.

³⁹ A. Wyczański, *Studia...*, s. 13–14.

kich? W jaki sposób wynagradzano tych ostatnich, wobec drastycznego zmniejszenia obszaru, a co za tym idzie dochodów starostwa?

Jak do tej pory, starostwo radomskie nie stało się tematem odrębnej monografii, co ma nadzieję uzupełnić autor niniejszego artykułu. Przed historykami stoi też zadanie opracowania studium poświęconego starostom radomskim w całym okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej, tym bardziej że ciągle zdarzają się potknięcia historyków związane z ustaleniem osób pełniących tę funkcję⁴⁰. Brakuje także zbiorczego portretu wszystkich ważniejszych urzędników grodzkich powiatu radomskiego z XVI–XVIII w. Zadanie gruntownych badań nad urzędnikami grodzkimi radomskimi jest więc nadal aktualne, zwłaszcza w odniesieniu do najważniejszej grupy, wspierającej starostę w realizacji jego zadań sądowo-administracyjnych. Podstawowym postulatem jest sporządzenie listy podstarościch, sędziów grodzkich, pisarzy grodzkich oraz burgrabiów radomskich, w oparciu o którą można będzie prowadzić dalsze badania związane z charakterystyką oraz działalnością owego środowiska. Wobec zniszczenia ksiąg grodzkich i ziemskich podczas II wojny światowej jest to zadanie trudne. Zachowało się wprawdzie wiele odpisów z owych dokumentów, przechowywanych w zespole Zarządu Rolnictwa i Dóbr Państwowych radomskiego archiwum, ale są one bardzo rozproszone. Należy ponadto zwrócić uwagę na liczna grupa źródeł bezpośrednich i pośrednich, z których można czerpać informacje dotyczące urzędników grodzkich radomskich. W pierwszym rzędzie można do nich zaliczyć akta sejmikowe województwa sandomierskiego, gdzie wymienieni są obecni na sejmiku urzędnicy. Sporo danych zawiera Metryka Koronna, w której poza przywilejami na starostwo radomskie, wymieniani są czasem pozostali urzędnicy grodzcy, także pewne akty związane z działalnością Trybunału Koronnego.

Należy też zwrócić uwagę na ocalałe księgi grodzkie i ziemskie sąsiednich województw, tj. lubelskiego i krakowskiego. Te ostatnie wykorzystywał m. in. J. Pielas, oceniając je jako bardzo przydatne źródło informacji do ustalenia listy urzędników grodzkich województwa sando-

⁴⁰ Na przykład w *Regestach z Metryki Koronnej do dziejów powiatów opoczyńskiego, radomskiego, stężyckiego z lat 1574–1579*, red. Z. Pietrzyk, cz. 1, Radom 2001, 82–83, s. 92, za starostów radomskich uznano Mikołaja Koniecpolskiego i Kaspra Denhoffa, nie pełniących nigdy tego urzędu. Dodatkowo starostę Grzegorza Podlódowskiego określono imieniem Jerzy.

mierskiego⁴¹. Dla powiatu radomskiego cenniejsze są jednak księgi lubelskie, gdyż z racji sąsiedztwa z powiatem radomskim, można w nich doszukać się większej ilości dokumentów z grodu radomskiego, wpisywanych z różnych względów do tamtejszych ksiąg sądowych. Dla porządku należy dodać, że spotyka się je nawet w aktach odległego województwa ruskiego⁴². Cennych danych dostarczają również metryki parafialne kościołów radomskich, dotyczą one zwłaszcza burgrabiów, którzy mieszkali na miejscowym zamku⁴³. Nieocenionym źródłem informacji są oczywiście herbarze, zwłaszcza A. Bonieckiego i S. Uruskiego, którzy korzystali z istniejących jeszcze w ich czasach ksiąg grodzkich radomskich. Fragmentarycznych danych, bo ograniczonych do wycinkowych okresów, mogą dostarczyć także rejestry podatkowe powiatu radomskiego z XVI–XVIII wieku. Materiały związane z funkcjonowaniem starostwa, a więc wspomniane już tu inwentarze oraz lustracje z XVI–XVIII w. są także nieodzowne, lecz raczej do studiów nad uposażeniem owych urzędów⁴⁴. Nie zawierają one niestety, zbyt wielu nazwisk piastujących je osób. Niewiele danych, dotyczących działalności urzędników grodzkich, zawierają również księgi sadu referendarskiego. Zasygnalizowane tu kierunki poszukiwań nie wyczerpują oczywiście wszystkich możliwości, jakie dają nam pozostałe archiwalia i inne źródła (np. inskrypcje)⁴⁵. Dowodzą natomiast, że kwerenda, mająca na celu ustalenie listy urzęd-

⁴¹ J. Pielas, *Kariery pisarzy grodzkich...*, s. 97.

⁴² Np. ciekawa protestacja z 1702 r. wniesiona przez Jana Domaszewskiego, syna Stanisława, łowczego łukowskiego oraz podstarościego i sędziego grodzkiego radomskiego o dobra Dąbrówka przeciw urzędnikom grodzkim sandomierskim i radomskim. Centralny Dierżawnyj Istorycznij Archiw Ukrainy we Lwowie, fond 13, opys 1, sprawa 473, s. 1432–1434.

⁴³ Charakterystyka metryk parafialnych z terenów dawnego województwa sandomierskiego zob. Z. Guldon, *Księgi metrykalne z XVI–XVIII wieku w archiwach diecezjalnych w Kielcach i Sandomierzu*, w: *Dzieje Kielecczyny w historiografii Polski Ludowej. Baza źródłowa*, Kielce 1978, s. 76–94; A. Szymanek, *Księgi metrykalne kościoła św. Wacława i św. Jana Chrzciciela w Radomiu*, w: *Księgi metrykalne kościołów radomskich z lat 1591–1795. Kościół św. Jana Chrzciciela 1621–1636*, oprac. J. Orzechowski, seria A, t. 2, Radom 2001, s. 9–42.

⁴⁴ Od dawna zwracano uwagę, że starostwo radomskie ma najbogatszą dokumentację, jeśli chodzi o szesnastowieczne inwentarze, bowiem zachowało się ich dla lat 1507–1597 aż 10, do tego dochodzą oczywiście lustracje. J. Muszyńska, *Lustracje i inwentarze królewsczyny województwa sandomierskiego z XVI–XVIII wieku*, w: *Dzieje Kielecczyny w historiografii...*, s. 95–114.

⁴⁵ W. Kowalski, *Przedrozbiorowe inskrypcje północnej Małopolski*, w: *ibidem*, s. 38–49.

ników grodzkich powiatu radomskiego musi być siłą rzeczy trudna i czasochłonna.

Należy wręcz wątpić, czy uda się stworzyć w stu procentach kompletną listę owych urzędników, ale zazwyczaj nie udaje się jej ustalić, nawet dla tych województw, gdzie zachowały się akta grodzkie i ziemskie⁴⁶. Nawet, jeśli odnajdujemy ich nazwiska, ustalenie dokładnej daty objęcia danego urzędu i końcowej daty, do której go sprawowano jest często niemożliwe. Wydaje się, że należy przyjąć zasadę podawania wszystkich dat, a zwłaszcza pierwszej i ostatniej wzmianki, jaka pojawia się w odniesieniu do osoby sprawującej urząd grodzki radomski. W ten sposób powstaną przybliżone ramy sprawowania urzędu przez daną osobę⁴⁷. Listę najważniejszych urzędników grodzkich radomskich, opartą o powyższe kryteria, zamieszczono poniżej (podobnie jak gdzie indziej, tak i w Radomiu, uwidacznia się częste pełnienie urzędu podstarościego i sędziego grodzkiego przez tych samych przedstawicieli szlachty). Jest ona wysoce niekompletna i zdecydowano się na jej publikację jedynie w charakterze sondażu, mającego ukazać możliwości realizacji przedstawionych powyżej postulatów badawczych⁴⁸.

⁴⁶ J. Pielas, *Kariery pisarzy grodzkich...*, s. 98.
⁴⁷ Podobną zasadę przyjął w cytowanym powyżej artykule, J. Pielas, wymieniając zresztą przy nazwiskach urzędników, wszystkie daty, pod jakimi znalazł wzmianki o sprawowaniu urzędu przez daną osobę.
⁴⁸ O potrzebie dalszych badań świadczy już choćby porównanie ustalonej tu listy pisarzy grodzkich radomskich z listą J. Pielasa, ustaloną dla owych urzędników, ustaloną dla pierwszej połowy XVII w. Pielas pomija np. Seweryna Potkańskiego (1618 r.) oraz podaje nieco inne daty skrajne sprawowania urzędu przy J. Bienieckim, S. Mikułowskim i J. Rogowskim. Choćby tren ostatni, występuje jako pisarz grodzki radomski jeszcze w 1635 r., a więc dłużej niż ustalił ww. autor, por. Dekrety Trybunału Skarbowego w Radomiu. Archiwum Państwowe w Krakowie, Księgi Grodzkie Krakowskie, Relacje, sygn. 59, s. 2110-2118.

1. Podstarostowie radomscy w XVI–XVIII w.*

Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło	Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło
Owadowski Jan	1508		MRPS	Krocowski Tomasz	1648 – 1649		VL; Metr.
Myśliszowski Andrzej	1512		MRPS	Potkański Seweryn	przed 1651		KGL
Krogulecki Jakub	1522		MRPS	Kochanowski Andrzej	1651		KGL
Kochanowski Mikołaj z Krzyszkowic	1532 – 1558	zm. 1560	Coch; MRPS	Biejkowski Abraham	1660 – 1661		Urz.; Bon.
Kochanowski Kasper z Policznej	1558 – 1569	zm. 1576	Coch.	Karwicki-Dunin Andrzej	1662 – 1665	zm. 1693	Metr.
Kochanowski Mikołaj z Sycyny	1569 – 1582	zm. 1582	Coch.	Dunin Aleksander	1663		Urz.
Trzylatkowski Mikołaj	1591 – 1593		Reg.	Mikułowski Samuel	1667 – 1682		AS; Traw.
Kochanowski Adam z Sycyny	1598 – 1605		Coch.	Domaszewski Stanisław	1686		Bon.
Wieszczycy Jan	1609 – 1616		Piel.	Dunin Świętosław Franciszek	1691		Urz.
Chojnacki Jan	1618 – 1621		Metr.; Bon.	Dunin Sebastian	1695		Metr.
Kochanowski Marcin	1632 – 1637		AS; WDR	Dunin Stefan	po 1720?		Bon.
Kochanowski Andrzej	1639		Metr.	Święcicki Andrzej	1746? – 1765		Urz.
Bieniecki Jan	1639 – 1642		Piel.	Święcicki Wojciech	1776 – 1790		AS

2. Sędziowie grodzcy radomscy w XVI–XVIII wieku

Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło	Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło
Kochanowski Jan z Kochanowa	1487 – 1507	zm. 1507	Coch.	Dunin Świętosław Franciszek	1691		Urz.
Strzembosz Jan	ok. 1514		MRPS	Brzeziński-Dunin Baltazar Karol	1696		Urz.
Kochanowski Piotr z Sycyny	1533 – 1541		Coch.	Karwicki-Dunin Andrzej Świętosław	1696 – 1704		AS
Owadowski Sebastian	1555 – 1557	był starostą	Coch.	Chlewicki Stefan	1710 – 1711		AS; Urz.
Podlódowski Grzegorz	1576?		Coch.	Brzeziński-Dunin Baltazar	1718		AS
Wieszczycy Jan	1609 - 1616		Piel.	Dunin Stefan	po 1720?		Bon.
Potkański Seweryn	1618		Urus.	Tymiński Stefan	1726		AS
Bieniecki Jan	1639 – 1642		Piel.	Ciekanowski? Antoni	1734		AS
Karwicki-Dunin Andrzej	1662 – 1663	zm. 1693	AS	Kietliński Józef	1741 – 1753		AS; Urz.
Dunin Aleksander	1663		Urz.	Święcicki Andrzej	1763		AS

* Źródła wykorzystane do sporządzenia wykazów: AS – Akta sejmikowe województwa sandomierskiego z XVI–XVIII w., Biblioteka PAN w Krakowie, sygn. 8338–8341; MK – AGAD, MK LXVIII, sygn. 36, Lustracja starostwa radomskiego 1765 i inne lustracje; ASK - Rejestry podatkowe województwa sandomierskiego z 1662 r. w AGAD, ASK I, sygn. 67; KGL – Archiwum Państwowe w Lublinie, Księgi Grodzkie Lubelskie, Relacje; VL – *Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. III–VI, Petersburg 1859–1860; MRPS – *Matriculorum Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, cz. 4, t. 1–3, Warszawa 1910–1912; Coch. – *Cochanoviana. Źródła urzędowe do biografii Jana Kochanowskiego*, oprac. M. Garbaczowa, W. Urban, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985; Metr. – *Księgi metrykalne kościołów radomskich*, seria A, seria B, t. 1–6, Radom 2001–2006; Reg. – *Regesty z Metryki Koronnej do dziejów powiatów...*, op. cit.; Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII w., op. cit.; WDR – J. Wiśniewski – *Dekanat radomski*, Radom 1911; Bon. – A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 1–17, Warszawa 1899–1913; Urus. – S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–21, Warszawa 1904–1938; Traw. – Cytowane wyżej prace Z. Trawickiej.

Sebastian Piątkowski
(Radom)

**RADOMSKIE WŁADZE WOJEWÓDZKIE I GUBERNIALNE
W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU.
Z BADAŃ NAD KOMPETENCJAMI, ORGANIZACJĄ
WEWNĘTRZNĄ I KORPUSEM URZĘDNICZYM**

W 1815 r., po ostatecznej klęsce Napoleona Bonaparte, w Wiedniu odbył się zjazd przedstawicieli krajów zwycięskiej, antyfrancuskiej koalicji, na którym dokonano nowego podziału Europy. Przedmiotem obrad kongresu wiedeńskiego było też Księstwo Warszawskie. Zwycięzcy ustalili, iż na większości jego obszaru powstanie Królestwo Polskie, znajdujące się w unii personalnej z Rosją (od tego momentu każdy z kolejnych carów imperium rosyjskiego koronowany był też na króla Polski), ale posiadające własny sejm, armię, struktury administracyjne, bazujące na języku polskim jako urzędowym.

Podstawy ustroju politycznego i społecznego Królestwa, strukturę i kompetencje jego organów oraz prawa i obowiązki ludności określała konstytucja, podpisana przez cara Aleksandra I dn. 27 listopada, a ogłoszona 24 grudnia 1815 r.¹ Na jej podstawie 16 stycznia 1816 r. Rada Stanu podjęła uchwałę wprowadzającą podział kraju na województwa, pod względem terytorialnym odpowiadające w zasadzie departamentom z okresu Księstwa Warszawskiego. Status miasta wojewódzkiego otrzymały wówczas: Kalisz, Kielce, Lublin, Płock, Radom, Siedlce, Suwałki i Warszawa. Stosowanie nawiązań do okresu staropolskiego sprawiło, że województwo ze stolicą w Radomiu nazwane zostało „sandomierskim”, a województwo ze stolicą w Kielcach - „krakowskim”. Województwo sandomierskie z władzami ulokowanymi w Radomiu objęło obszar 13 762 km², zamieszkiwany w 1827 r. przez blisko 367 tys. osób. Dzieliło się ono na 4 niższe jednostki administracyjne – obwody, podzielone

Mikułowski Samuel Domaszewski Stanisław Mikułowski Remigian	1667 – 1682 1686 1690		ASK; <i>Traw.</i> <i>Bon.</i> AS	Tymiński Maciej Święcicki Andrzej Święcicki Wojciech	1764 1746? – 1765 1776 – 1790		AS <i>Urz.</i> AS
---	-----------------------------	--	--	--	-------------------------------------	--	-------------------------

3. Pisarze grodzcy radomscy w XVI – XVIII wieku

Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło	Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło
Kolski Boksiński Sebastian Boniecki Tomasz Wieszczycy Jan Potkański Seweryn Świdorski Jan Pikarski Paweł Rogowski Jakub Bieniecki Jan Karliński Piotr Zaremba Stanisław Prumiński Paweł Prokop	1565 1568 1580 – 1595 1601 1616 1618 - 1620 1622 1624 – 1635 1636 – 1641 1639 – 1640 1646 – 1648 1650		Ossol.3563 <i>Reg.</i> <i>Reg.;Bon.Piel.</i> <i>Piel.</i> <i>Urus.</i> <i>Piel.</i> <i>Piel.</i> <i>Piel.</i> KGGK <i>WDR; Bon.</i> <i>Piel.</i> <i>Piel.</i> <i>Piel.</i>	Regowski (Rogowski) Jakub Mikułowski Samuel Kiełczewski Tomasz Lewiński Stanisław? Dunin Świętosław Franciszek Brzeziński-Dunin Baltazar Mikułowski Remigian Domaszewski Antoni Święcicki Andrzej Latański Michał Wolski Kajetan	1651 1655 – 1672 1673 1680 1690 1696 – 1714 1721 1730 – 1735 1739 – 1746 1758 – 1765 1776		KGL AS; <i>Metr.</i> ASK <i>Metr.</i> <i>Bon.</i> AS; KGL AS AS; <i>Urz.</i> AS; MK AS

4. Burgrabiowie radomscy w XVI–XVIII wieku

Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło	Nazwisko	Daty pełnienia urzędu	Uwagi	Źródło
Hadzinowski Paweł Modrzewski Jan Jasieński Bartosz Kochanowski Jakub z Sycyny Kuczkowski Jerzy Karliński Piotr Lutoborski Maciej	1522 1569 1577 1579 1608 – 1622 1622 1626 – 1629	zm. po 1579	<i>MRPS</i> AS <i>Coch.</i> <i>Bon.;Coch.</i> <i>Metr.</i> <i>Metr.</i> <i>Metr.</i>	Strzemeski Tomasz? Lutoborski Mateusz Baczewski Stanisław Chotecki Franciszek Antoni Trzeciak Jan Wolski Kajetan Żelechowski Wojciech	1640 1641 1659 – 1670 1732 – 1734 przed 1750 1764 1782	zm. 1750	<i>Metr.</i> <i>Metr.</i> <i>Metr.; ASK</i> AS Epitafium** AS AS

** Epitafium pośmiertne tego burgrabiego radomskiego znajduje się w kościele w Żytomierzu na Ukrainie.

¹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 1, 1815, s. 2-103.

z kolei na 9 powiatów. Siedziby obwodów usytuowano w Opatowie (powiaty: opatowski i solecki), Opocznie (powiaty: konecki, opoczyński i szydlowiecki), Radomiu (powiaty: kozienicki i radomski) oraz Sandomierzu (powiaty: sandomierski i staszowski)².

Zgodnie z zapisem art. 83 Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego w każdej z podstawowych jednostek administracyjnych miała istnieć Komisja Wojewódzka, której zadaniem było sprawne wykonywanie poleceń władz centralnych. Organy te rozpoczęły w całym kraju oficjalną działalność z dniem 15 września 1816 r. w oparciu o postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego gen. Zajączka, wydane niepełna trzy tygodnie wcześniej³. Choć bardziej szczegółowe przedstawienie struktury wewnętrznej i kadr Komisji Województwa Sandomierskiego nie jest możliwe ze względu na bardzo słaby stan zachowania źródeł⁴, możemy domniemywać, że liczne sprawy organizacyjne regulowano bazując na ogólnokrajowych wzorcach i rozwiązaniach. Przypomnijmy zatem, że do obowiązków Komisji Wojewódzkich należało podawanie do wiadomości ogólnej i wykonywanie rozporządzeń władz państwowych, zabezpieczanie ogólnego porządku i czuwanie nad bezpieczeństwem mieszkańców, piecza nad własnością publiczną i prywatną oraz czuwanie nad rozwojem oświaty na podległym terenie, a także współpraca z odpowiednimi strukturami sądowymi i policyjnymi. Na czele omawianego organu stał prezes, nadający kierunek pracy podległemu sobie urzędowi oraz nadzorujący sprawność funkcjonowania kancelarii i pracę urzędników. Stanowisko Prezesa Komisji Województwa Sandomierskiego zajmowali kolejno:

1. Antoni Kochanowski (1816-1817) – urodził się dn. 2 kwietnia 1767 r. w Szczecnie w województwie sandomierskim, jako syn Leona

² J. Swajdo, *Między Wisłą a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1975 roku*, Kielce 2005, s. 14-15; W. Saletra, *Administracja wojewódzka w dobie autonomicznej Królestwa Polskiego (1815-1831) – na przykładzie województwa krakowskiego i sandomierskiego*, w: *Z historii ustroju Państwa Polskiego od XIV do XX wieku*, red. W. Saletra, Kielce 2003, s. 72.

³ R. Guldon, E. Wirski, *Wstęp do inwentarza akt: Rząd Gubernialny Radomski 1807-1866 (1892)*, Kielce 1971, s. 4 (mps pracy w Archiwum Państwowym w Radomiu)

⁴ W zachowanych aktach Rządu Gubernialnego Radomskiego (zespół ten jest obecnie podzielony między zasoby Archiwów Państwowych w Kielcach i Radomiu) występują jedynie szczątkowe materiały dotyczące organizacji władz województwa sandomierskiego, przy jednoczesnym, niemalże kompletnym stanie analogicznych akt, dotyczących województwa krakowskiego. Geneza tej sytuacji nie jest niestety znana.

i Marianny z Rostworowskich. Życie swe poświęcił służbie dyplomatycznej – od 1879 r. pełnił funkcję sekretarza delegacji polskiej w Kopenhadze przy posłach Adamie Rzewuskim i Józefie Ankwiczu, w 1792 r. otrzymał kierownictwo tej placówki, a w roku następnym mianowano go charge d' affairs. Wykazał się szczególną, pozytywną aktywnością dyplomatyczną w okresie insurekcji kościuszkowskiej, a w roku 1796 r. powrócił do kraju i osiadł w rodzimym majątku. Przebywał następnie w Mediolanie, a stąd – w związku z zamysłem zwołania na emigracji kolejnej tury Sejmu Czteroletniego – starał się dotrzeć do Warszawy. Aresztowany przez Austriaków spędził dwa lata w więzieniu. Aktywność publiczną przejawiał ponownie w okresie Księstwa Warszawskiego, działając też aktywnie w łóżach masońskich „Piast” i „Świątynia Izis”. Był żonaty z Anielą z Gołuchowskich, a ze związku tego urodził się syn Władysław. Data jego śmierci nie jest znana⁵.

2. Ignacy Badeni (1817-1821) – urodził się w 1786 r. w Warszawie, jako syn Stanisława i Katarzyny ze Stodnickich. Wykształcenie akademickie zdobył w Krakowie, a w 1810 r. rozpoczął pracę w administracji Księstwa Warszawskiego, będąc członkiem rady powiatowej, asesorem i pełniącym obowiązki prefekta departamentu krakowskiego. Mianowany Prezesem Komisji Województwa Sandomierskiego opuścił to stanowisko na własną prośbę. W 1826 r. został mianowany radcą stanu i dyrektorem generalnym w strukturach Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W okresie powstania listopadowego pełnił funkcję członka Komisji Potrzeb Wojska. W marcu 1831 r. został mianowany przez Rząd Narodowy podintendentem, a po kilku miesiącach – zastępcą intendentą generalnego. Po upadku powstania powrócił na dawne stanowisko, pracując w następnych latach w pionie kierowniczym Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego. W 1847 r. otrzymał rangę tajnego radcy, a w rok później przeszedł na emeryturę. Zmarł w Warszawie 3 listopada 1859 r. Był żonaty z Julianną z Walewskich, a ze związku tego urodziło się czworo dzieci: Celina, Rozalia, Atamazy i Seweryn⁶.

⁵ J. Reychman, *Kochanowski Antoni Konstanty Franciszek*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: *PSB*), t. 13 (2), z. 57, 1967, s. 181; W. Saletra, *op. cit.*, s. 79-80.

⁶ W. Łopaciński, *Badeni Ignacy*, w: *PSB*, t. 1, 1938, s. 204-105; W. Saletra, *op. cit.*, s. 80.

3. Stanisław Piwnicki (1821-1826) – data jego narodzin nie jest znana. Był synem Dominika – szambelana królewskiego i Heleny z Konarskich. W 1816 r. został mianowany komisarzem obwodu stopnickiego, skąd przeniesiono go na prezesurę Komisji Województwa Sandomierskiego. W trakcie zajmowania tego stanowiska, w roku 1825 r., został wybrany deputowanym na Sejm Królestwa Polskiego i – ku zaskoczeniu wielu osób – otrzymał godność marszałka sejmu. Prowadząc obrady ograniczał wystąpienia opozycyjnej grupy tzw. kaliszzan, starając się jednak łagodzić konflikty wśród frakcji i grup poselskich. Po ustąpieniu z urzędu w Radomiu został powołany na stanowisko Prezesa Komisji Województwa Kaliskiego. W okresie powstania listopadowego zasiadał m.in. w Komisji Potrzeb Wojska, w związku z czym Rada Najwyższa zwolniła go ze wspomnianej prezesury. Po upadku powstania na dawne stanowisko przywrócili go jednak Rosjanie, co okazało się – z ich punktu widzenia – posunięciem trafnym, gdyż Piwnicki bardzo gorliwie wypełniał polecenia władz zwierzchnich. Od 1835 r. pracował w Komisji Skarbu Królestwa Polskiego, a w roku 1840 r. był dyrektorem Komisji Spraw Wewnętrznych. Prowadził też aktywne życie towarzyskie, m.in. jako członek łóż masońskich „Wielki Wschód Narodowy”, „Doskonałość” i „Ścisłe Milczenie”. Był żonaty z Julią z Karnkowskich, a ze związku tego urodziło się troje dzieci: Zofia, Julia i Adolf⁷.
4. Henryk Deboli (1826-1838) – urodził się w 1783 r. w rodzinnym majątku Nawóz niedaleko Zamościa, jako syn Tomasza i Antoniny z Wisłockich. W okresie Księstwa Warszawskiego był m.in. poborcą generalnym w Dyrekcji Skarbu Departamentu Siedleckiego, a od 1816 r. zajmował stanowisko komisarza rządowego w obwodzie krasnostawskim. W okresie powstania listopadowego został zdjęty ze prezesury Komisji Województwa Sandomierskiego, ale jeszcze w 1831 r. otrzymał ją ponownie. Władze rosyjskie oskarżały go jednak – najprawdopodobniej zasadnie – że uczestniczył w rozbijaniu kozaków i wsparł finansowo powstańczy pułk jazdy sandomierskiej. Dzięki koneksjom zachował jednak stanowisko, po reformie administracyjnej przekształcone w urząd gubernatora cywilnego guberni

⁷ [Red.], *Piwnicki Stanisław*, w: *PSB*, t. 22 (3), z. 110, 1981; W. Saletra, *op. cit.*, s. 80-81.

radomskiej. Zmarł 2 marca 1838 r. i został pochowany w kryptach miejscowego kościoła oo. bernardynów⁸.

Prezes wspomagany był przez pięciu tzw. komisarzy zasiadających (kierowali oni poszczególnymi wydziałami urzędu), czterech tzw. komisarzy delegowanych (zajmowali się oni poszczególnymi obwodami, wchodzącymi w skład województwa) oraz sekretarza generalnego, będącego naczelnikiem kancelarii, w której zatrudnieni byli liczni kanceliści, biuraliści i aplikanci. Na pracę każdej komisji wojewódzkiej – w tym również radomskiej – duży wpływ wywierał również zatrudniony na pełnym etacie asesor prawny. Stanowisko to obsadzała Komisja Rządowa Sprawiedliwości, a mianowanie zatwierdzał każdorazowo Namiestnik Królestwa Polskiego⁹.

Komisja Województwa Sandomierskiego dzieliła się początkowo na pięć wydziałów o następujących zakresach kompetencyjnych (przy nazwach i omówieniu sfery kompetencyjnej podano nazwiska szefów wydziałów, tzn. komisarzy, według stanu z 1816 r.):

1. Wydział Administracyjny: zajmował się podziałem wewnętrznym województwa, nadzorem nad zgromadzeniami publicznymi, gromadzeniem danych i sporządzaniem informacji statystycznych, nadzorem nad odpowiednim prowadzeniem akt stanu cywilnego, organizacją poczty, nadzorowaniem komunikacji, dróg, rzek i kanałów, czuwaniem nad rozwojem budowlanym i stanem gmachów użyteczności publicznej, organizacją przemysłu, handlu i rzemiosła. Komisarz – Teodor Kosicki.
2. Wydział Oświecenia Publicznego (w niektórych źródłach: Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego): zajmował się czuwaniem nad stanem funduszy duchownych i edukacyjnych, organizacją szkół, bibliotek i „zakładów naukowych”, egzekwowaniem składek szkolnych, wizytowaniem szkół oraz organizacją publicznych popisów uczniów. Komisarz – ks. Jan Żochowski.
3. Wydział Wojenny (w niektórych źródłach: Wojskowy): zajmował się szeroko rozumianym zaspokajaniem potrzeb wojska, w tym zwłaszcza organizacją przemarszów oddziałów, nakładaniem i wy-

⁸ A. Patkowski, *Deboli Henryk Zygmunt Mamert*, w: *PSB*, t. 5, 1939-1946, s. 343; W. Saletra, *op. cit.*, s. 81-82.

⁹ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Rząd Gubernialny Radomski I (dalej: RGR I), sygn. 14, s. 43-44. Pismo Komisji Rządowej Sprawiedliwości do Komisji Wojewódzkich Królestwa Polskiego z dn. 27 września 1816 r.

pełnieniem powinności kwaterunkowych oraz tworzeniem składów żywności. Komisarz – Jankowski

4. Wydział Skarbu (w niektórych źródłach: Skarbowy): zajmował się rozkładem i poborem wszelkich podatków i opłat należnych Skarbowi Państwa, dozorem nad kasami, dozorem nad magazynami soli oraz sprzedażą tytoniu i tabaki, administracją dóbr i lasów państwowych; rozpatrywał także prośby o zwolnienia, umorzenia i ulgi podatkowe. Komisarz – Jan Chmielewski.
5. Wydział Policyjny: zajmował się zapobieganiem przestępczości, żebractwu, włóczęgostwu i tzw. zgorszeniu publicznemu (prostyucja, wykonywanie pracy w niedziele itp.), czuwał nad porządkiem i czystością w miastach i na drogach, zajmował się zabezpieczaniem wolności i własności osobistej, wydawał paszporty i zaświadczenia, kontrolował miary i wagi, ustanawiał ceny maksymalne na artykuły pierwszej potrzeby, nadzorował jarmarki i targi, administrował więzieniami, szpitalami i domami poprawczymi, dozorował radę lekarską i urzędników służby zdrowia, przeciwdziałając też rozprzestrzenianiu się chorób zakaźnych wśród ludzi i zwierząt. Komisarz – Stanisław de Lourans¹⁰.

Przedstawiony podział nie był oczywiście stały. Zmodyfikowało go chociażby rozporządzenie Namiestnika Królestwa Polskiego z dn. 7 kwietnia 1818 r., mocą które w każdej komisji wojewódzkiej powołano Wydział Dóbr i Lasów Rządowych. Z dniem 1 stycznia 1822 r. zlikwidowano Wydział Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przekazując jego kompetencje nowopowołanej sekcji religijnej w ramach Wydziału Administracyjnego. Równocześnie Wydział Policyjny połączono z Wydziałem Wojskowym, a Wydział Skarbowy z Wydziałem Dóbr i Lasów Rządowych. Wszystkie te operacje związane były z poszukiwaniem oszczędności finansowych, a w związku z tym likwidacją etatów dla kierownictwa średniego szczebla, łączeniem archiwów i kas wydziałowych itp. W konsekwencji, już w połowie lat dwudziestych Komisję Województwa Sandomierskiego tworzyły zaledwie trzy Wydziały: Administracji i Oświecenia Publicznego, Wojskowo-Policyjny

¹⁰ APK, RGR I, sygn. 5, s. 69-81. Pismo Komisarza Wydziału Wojskowo-Policyjnego Rządu Gubernialnego Krakowskiego (dalej: RGK) do Gubernatora Guberni Krakowskiej z dn. 25 maja 1838 r.; s. 84-94. Wykaz kompetencji Wydziału Administracyjnego RGK, d.b., 1838 r.; R. Guldon, E. Wirski, *op. cit.*, s. 4-5; W. Saletra, *op. cit.*, s. 78.

i Skarbowy¹¹. Możemy również domniemywać, że i w Radomiu mogło mieć miejsce tworzenie nowych, działających jedynie okresowo, komórek organizacyjnych (np. Wydziału Prezydialnego). W latach dwudziestych rozpoczęto również tworzenie w ramach wydziałów sekcji, co miało usprawnić bieżący tok spraw. Podkreślić także należy, iż w każdej komisji wojewódzkiej jednostką, do organizacji której przykładano dużą wagę, było Archiwum, posiadające zazwyczaj status komórki wewnętrznej Wydziału Administracyjnego. Gromadziło ono nie tylko materiały wytwarzane przez urząd, ale przede wszystkim dokumenty odziedziczone po innych aktotwórcach, a uznane za niezbędne dla prowadzenia działań administracyjnych na szczeblu wojewódzkim. Wiemy np., że w początkach XIX stulecia w Archiwum Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Krakowskiego znajdowały się – przewiezione zresztą po pewnym czasie do Radomia – akta inspektorów okręgowych, tzw. intendentury krakowskiej, różnego rodzaju tzw. anszlagi, a także liczne materiały związane z gospodarką leśną, nadzorem nad drogami, inwestycjami gospodarczymi itp.¹² Komisjom wojewódzkim zlecano także niekiedy wykonywanie specjalnych operacji związanych z odziedziczonymi materiałami, jak np. „wysledzenie” akt związanych z nadzorem austriackim nad terenami Księstwa Warszawskiego, czy też wytypowanie dokumentów sądowych, pomocnych przy zakładaniu ksiąg hipotecznych¹³.

Dodać warto, że w pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego trwały również dyskusje nad zakresem kompetencji komisji wojewódzkich oraz skalą działań podejmowanych przez nie samodzielnie, tzn. niewymagających zatwierdzenia przez administrację centralną. Przykładowo, mocą dekretu z dn. 20 marca 1817 r. kompetencje komisji zostały

¹¹ S. J. Adamczyk, *Gospodarka i społeczeństwo województwa sandomierskiego w latach 1815-1830*, Kielce 2004, s. 33.

¹² APK, RGR I, sygn. 10, s. 2-76. Korespondencja Komisji Województwa Krakowskiego (dalej: KWK) z Komisją Rządową Przychodu i Skarbu (dalej: KRPiS) z lat 1818-1821; s. 111-128. Wykaz akt znajdujących się w Sekcji Dóbr Wydziału Administracyjnego KWK z dn. 16 grudnia 1821 r.

¹³ APK, RGR I, sygn. 9, s. 63. Pismo KRPiS do KWK z dn. 31 marca 1821 r.; sygn. 11, s. 1-2. Pismo Prokuratora Królewskiego przy Trybunale Cywilnym I Instancji Województwa Krakowskiego do KWK z dn. 16 grudnia 1821 r. Por. też: W. Rostocki, *Kancelaria i dokumentacja aktowa urzędów administracji w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1876 r.)*, Warszawa 1964.

rozszerzone o prawo do rozstrzygania w pierwszej instancji sporów administracyjnych¹⁴.

Jak wskazują archiwalia, dopiero na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX stulecia zakończył się proces kształtowania systemu, mającego w przyszłości wyłaniać jak najlepszą obsadę stanowisk administracji wojewódzkiej (gubernialnej), obwodowej i powiatowej. Ponieważ na wakujące stanowiska zgłaszało się zazwyczaj wielu kandydatów, władze miały możliwość dokonywania skrupulatnej selekcji, mającej wytypować osoby posiadające „zasługi, dobre przymioty i zdatność”¹⁵. Każdy kandydat był zobowiązany przedłożyć władzom ustalony odgórnie zestaw dokumentów, obejmujący podanie (przypominające raczej list motywacyjny), metrykę urodzenia, świadectwo komisji obwodowej o ukończeniu szkół oraz zaświadczenia o mianowaniu na zajmowane wcześniej stanowiska¹⁶. Po uzyskaniu nominacji i objęciu etatu urzędnik zobowiązany był do złożenia przysięgi w brzmieniu: „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, w Trójcy Świętej Jedynemu, iż obowiązki urzędowania mego, do którego powołany jestem, pilnie, wiernie i gorliwie spełniać będę, iż dochowam sekretu we wszystkich urzędowych robotach mi powierzonych, iż żadnych akt, papierów i wypisów bez rozkazu przełożonych nikomu nie wydam, na koniec, że we wszystkim co się tyczy mego urzędowania, powolnym [tzn. posłusznym – S.P.] będę moim przełożonym. Tak mi Panie Boże dopomóż”¹⁷. Warto także dodać, iż ukazem carskim – wprowadzonym w życie postanowieniem Rady Stanu z maja 1836 r. – urzędnicy Królestwa Polskiego zostali objęci, istniejącym już w Rosji od dłuższego czasu, obowiązkiem pełnienia służby w mundurach. Strój ten obejmował jednorzędowy surdut z ciemnozielonego sukna, ze stojącym kołnierzem (sukiennym lub aksamitnym) w kolorze przypisanym do danego wydziału komisji wojewódzkiej. Na kołnierzu znajdowały się, wykonane srebrną lub złotą nicią hafty, oznaczające rangę noszącej mundur osoby, tzn. przynależność do jednej z dziesięciu klas urzędniczych. Surdutowi takiemu miały towarzy-

¹⁴ R. Guldon, E. Wirski, *op.cit.*, s. 6.

¹⁵ APK, RGR I, sygn. 13, s. 31. Kopia mianowania dla M. Chybowskiego z dn. 29 grudnia 1818 r.

¹⁶ APK, RGR I, sygn. 36, s. 17. Pismo W. Zagrodzkiego do KWK z dn. 5 września 1834 r.

¹⁷ APK, RGR I, sygn. 13-14. Rota przysięgi urzędniczej zatwierdzona przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSWiP) w dn. 15 listopada 1917 r.

zyć w zwykłe dni pracy długie spodnie i trzewiki (zakazywano jednak noszenia spodni w kolorze białym, jako przynależnych rosyjskiej generacji, a także butów z ostrogami), natomiast w dni uroczyste – spodnie krótkie, jedwabne, białe pończochy i trzewiki ze sprzączkami. Dochodził do tego również kapelusz z kordonem (szarfą) w barwach wydziału. Mocą omawianego normatywu nieodzownym elementem uroczystego stroju urzędnika była także szpada; osoby służące wcześniej w armii i uhonorowane tutaj za zasługi szablą złotą, lub też Orderem Św. Anny co najmniej IV klasy, miały prawo do noszenia broni wojskowej. Strój urzędnik był zobowiązany zamówić sobie sam i to za własne pieniądze, co było poważnym wydatkiem. Mając pełną świadomość tego faktu, ustawodawca wyrażał zgodę, by urzędnicy etatowi zajmujący posady niższe od kancelisty nosili surduty identyczne ze strojem pisarzy wojskowych oraz furazerki. Dodać warto, że urzędnik odchodzący z posady na emeryturę miał prawo nosić dalej swój ostatni mundur, jeżeli tylko przepracował na etacie co najmniej 10 lat i uzyskał na to zgodę władz zwierzchnich¹⁸.

Przedstawiony system funkcjonował do drugiej połowy lat trzydziestych, kiedy to władze carskie rozpoczęły akcję stopniowej likwidacji autonomii Królestwa Polskiego i scalania jego struktur z systemem istniejącym w Rosji¹⁹. Na tym tle, mocą ukazu carskiego z dn. 7 marca 1837 r., dokonano zmian w nazewnictwie administracyjnym: województwa zastąpiły gubernie, obwody przemianowano na powiaty, a powiaty na okręgi. W konsekwencji województwo sandomierskie stało się od tego momentu gubernią sandomierską ze stolicą w Radomiu²⁰. Przedstawione posunięcia były tylko wstępem do reformy administracyjnej Królestwa Polskiego, ogłoszonej w ukazie z dn. 21 sierpnia 1844 r. a wprowadzonej w życie z dniem 1 stycznia 1845 r. Na jej mocy z 8 istniejących guberni (dawnych województw) stworzono 5 nowych. Dokonano wówczas automatycznego połączenia guberni sandomierskiej

¹⁸ APK, RGR I, sygn. 140, s. 5-15. Wypis z protokołu Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego z dn. 11 maja 1836 r.; *Przepisy o mundurach cywilnych*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 19, nr 66, s. 43-141.

¹⁹ Por. L. Gorizontow, *System zarządzania Królestwem Polskim w latach trzydziestych – pięćdziesiątych XIX wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 76, 1985, z. 4, s. 711 nn.

²⁰ APK, RGR I, sygn. 5, s. 1. Pismo Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (dalej: KRSWDiOP) do KWK z dn. 16 marca 1837 r.; sygn. 48, k. 9. Okólnik Gubernatora Cywilnego Guberni Krakowskiej do wszystkich wydziałów rządowych, d.b., marzec 1837 r.

i kieleckiej, tworząc z nich gubernię radomską (oprócz Radomia status stolicy guberni utrzymały jeszcze: Lublin, Płock, Suwałki i Warszawa). Gubernia radomska objęła obszar 22 407 km², zamieszkiwany przez ponad 1 mln. osób. Dzieliła się ona teraz na 8 niższych jednostek administracyjnych – powiatów, podzielonych na 19 okręgów. Siedziby powiatów usytuowano w: Kielcach (okręgi: jędrzejowski i kielecki), Miechowie (okręgi: miechowski, proszowski i skalbmierski), Olkuszu (okręgi: lelowski, pilicki i olkuski), Opatowie (okręgi: opatowski i solecki), Opocznie (okręgi: konecki, opoczyński, szydłowiecki), Radomiu (okręgi: kozienicki i radomski), Sandomierzu (okręgi: sandomierski i staszowski) i Stopnicy (okręgi: stopnicki i szydłowski)²¹.

Omawianym obszarem zarządzał teraz Rząd Gubernialny Radomski (przed omówioną reformą: Rząd Gubernialny Sandomierski), na czele z gubernatorem. W interesującym nas okresie funkcję tę pełnili kolejno: Henryk Deboli (1837-1838), Aleksy Bochtiejew (1839-1845), Edward Białoskórski (1845-1856) gen. Leoncjusz Opperman (1856-1862), Aleksander Ostrowski (1862-1863), Stanisław Piątkowski (1863-1864), gen. Konstanty Fänshave (1864-1865) i gen. Dymitrij Anuczin (1865-1879)²².

²¹ J. Swajdo, *op.cit.*, s. 18-20.

²² Drogi życiowe gubernatorów radomskich pierwszej połowy XIX w. nie stały się dotychczas przedmiotem szerzej zakrojonych badań. Na podstawie znanych obecnie przyczynków źródłowych można stwierdzić, że reprezentowali oni bardzo różne środowiska, a pobyt każdego z nich w Radomiu odznaczył się w historii miasta naciskiem na inną sferę życia społecznego. I tak, Edward Białoskórski był znanym w kraju mecenasem kultury, wspierając wydatnie wraz z żoną rozwój teatru, muzyki i innych form życia artystycznego. Leoncjusz Opperman był przed objęciem stanowiska generałem armii rosyjskiej, służącym w służbach kwatermistrzowskich (w dokumentach zajmowane przezeń stanowisko określano jako „Generał – Prowiantmajster Armii Czynnej”). Jako ciekawostkę warto przypomnieć, że z chwilą przybycia do Radomia władze Królestwa Polskiego przyznały mu zasiłek rządowy na zagospodarowanie się, co może sugerować, iż sytuacja materialna generała nie była zbyt dobra. Odwołanie Oppermana z zajmowanego stanowiska związane było z wnioskiem magrabiego Aleksandra Wielopolskiego złożonym Wielkiemu Księciu Konstantemu, dotyczącym zastąpienia gubernatorów narodowości rosyjskiej Polakami. Akceptacja tego wniosku, przyjęta zresztą przez cara z wyraźną dezaprobatą, spowodowała równocześnie powierzenie stanowiska gubernatora Aleksandrowi hr. Ostrowskiemu, pełniącemu do tej pory funkcję członka stałego Rady Stanu Królestwa Polskiego. Kolejny gubernator, Dymitrij Anuczin - generał piechoty armii rosyjskiej, wziął aktywny udział w tłumieniu powstania styczniowego, a przed przybyciem do Radomia zajmował stanowisko kierownika Wydziału Policji Wykonawczej w Zarządzie General-Policmajstra Królestwa Polskiego. Archiwum Państwowe w Radomiu, RGR I, sygn. 1662, k. 1, 3, 170. Akta osobiste L. Oppermana z lat 1856-

Podkreślić należy, iż rząd gubernialny przejął pełnię kompetencji i spraw Komisji Województwa Sandomierskiego i Komisji Województwa Krakowskiego. O tym, iż pomimo zmian nazewniczych w urzędach omawianego szczebla panowała ciągłość prac, świadczy najdobitniej fakt kontynuowania spraw w tych samych jednostkach aktowych i tworzenie poszytów z luzów z zachowaniem chronologii i obowiązującego układu kancelaryjnego²³. Trudna operacja scalenia działań dwóch – co prawda bliźniaczych – struktur administracyjnych powiodła się dzięki staraniom gubernatorów, którzy w odpowiednim momencie nakazali podległym sobie pracownikom uporządkowanie akt oraz załatwianie bieżących spraw w ten sposób, by nie trzeba ich było później kontynuować w nowych realiach; osobne prace miały na celu zaktualizowanie wykazów aresztantów i osób znajdujących się pod nadzorem policyjnym²⁴. Jak najszybszemu wprowadzeniu normalnego trybu pracy we władzach gubernialnych służyło też skompletowanie kompetentnego personelu, związane m.in. z translokacją niektórych urzędników z Kielc do Radomia²⁵.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX stulecia organizacja wewnętrzna i kompetencje poszczególnych komórek organizacyjnych Rządu Gubernialnego przedstawiały się następująco:

1. Wydział Prezydialny (od 1860 r. Służby Ogólnej vel Ogólnej):

1862; sygn. 1676, k. 9-49. Akta osobiste A. Ostrowskiego z lat 1862-1863; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863-1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999, s. 311; I. Koberdowa, *Wielki Książę Konstanty w Warszawie 1862-1863*, Warszawa 1962, s. 99.

²³ R. Guldon, E. Wirski, *op. cit.*, s. 6-15.

²⁴ APK, RGR I, sygn. 5, s. 107-110. Pismo gubernatora kieleckiego do Wydziału Policyjno-Wojskowego RGK z dn. 5 października 1844 r.

²⁵ Scalenie guberni oznaczało dla wielu urzędników (zwłaszcza niższego szczebla, np. kancelistów), zatrudnionych w Kielcach zwolnienie z pracy. Jak jednak informowano w oficjalnych dokumentach gubernator kielecki, „troskliwy o los podwładnych”, starał się każdemu z wytypowanych do zwolnienia znaleźć nową posadę. Grupa urzędników o bliżej nieznanej wielkości otrzymała natomiast oficjalne przeniesienia, mocą których polecono im zameldować się dn. 1 stycznia 1845 r. do dyspozycji gubernatora radomskiego. Przykładowo, na stanowiska kancelistów Kancelarii Ogólnej RGR przeniesiono z Kielc do Radomia aż 6 urzędników (Marceli Berger, Jan Marczewski, Ignacy Nowakowski, Stanisław Obiedowski, Szymon Wójcikowski, Jan Zaczynski). Każdy z nich otrzymał refundację kosztów podróży oraz równowartość miesięcznej pensji na zagospodarowanie się. APK, RGR I, sygn. 5, s. 189, 199, 201-202. Pismo gubernatora kieleckiego do Wydziału Policyjno-Wojskowego RGK z dn. 2 grudnia 1844 r.; okólniki RGK do personelu z dn. 16 i 24 grudnia 1844 r.

wprowadzanie w życie postanowień i przepisów, formowanie korpusu urzędniczego, zabezpieczenie akt i organizacja archiwów.

2. Wydział Administracyjny:

- a. Sekcja Administracyjna: organizacja biur i urzędów wraz z zabezpieczeniem lokali na ich potrzeby, organizacja poczty, wykonywanie normatywów władz (m.in. organizowanie egzaminów, odbieranie przysięg, używanie pieczęci), przyznawanie nagród i odznaczeń urzędnikom, organizacja funduszu emerytalnego dla urzędników, nadawanie i potwierdzanie szlachectwa. Czuwanie nad stanem i rozwojem oraz ochroną przeciwpożarową miast, opieka nad włościanami, organizacja i rozwój przemysłu, rzemiosła i handlu, wydzierżawianie osobom prywatnym dochodów konsumpcyjnych. Nadzór nad organizacjami i związkami, wydawanie paszportów emigracyjnych.
- b. Sekcja Wyznań: świątynie i cmentarze grup wyznaniowych, fundusze i kapitały duchowieństwa, legaty i zapisy testamentowe na cele wyznaniowe, składki obowiązkowe i dziesięciny, nadzór na poszczególnymi parafiami i domami zakonnymi. Szkoły i drukarnie.
- c. Sekcja Komunikacji: komunikacja lądowa i wodna, szarwarki drogowe, konduktorzy, dróżnicy i inżynierowie.
- d. Sekcja Prawna: procesy i sprawy sporne.
- e. Sekcja Rachuby: stan kas miejskich i nadzór nad nimi, kaucje składane przez burmistrzów, wyznaczanie i egzekwowanie tzw. kanonów za prawo do wykonywania handlu i rzemiosła.
- f. Sekcja Ubezpieczeń: ubezpieczenia miast na wypadek pożaru, towarzystwa ogniowe.

3. Wydział Skarbowy:

- a. Sekcja Ogólna: pretensje i skargi kierowane do urzędów.
- b. Sekcja Skarbu: wymierzanie i egzekwowanie podatków, ściąganie podatków należnych z dóbr i kapitałów duchownych, dochody konsumpcyjne miast, sprzedaż papieru stemplowego, zakładanie i funkcjonowanie magazynów solnych, udzielanie zezwoleń na sprzedaż materiałów tabaczknych.
- c. Sekcja Dóbr i Lasów: funkcjonowanie gorzelni i browarów skarbowych, propinacja w miastach i wsiach, dzierżawa i ubezpieczanie dóbr, zaciąganie pożyczek na dobra, spory graniczne, zajęcia majątków za długi i w ramach represji politycznych,

nadzór nad lasami skarbowymi.

- d. Sekcja Prawna: ściąganie nadużyć, procesy i spory prawne o propinację

4. Wydział Policyjny (od 1861 r. Wojskowo – Policyjny):

- a. Sekcja Policyjna: sprawy wygnańców i przestępców politycznych, nadzór policyjny nad podejrzanymi i byłymi skazańcami, osadnictwo cudzoziemców, budynki, finanse, wyposażenie i personel szpitali oraz więzień.
- b. Sekcja Wojskowa: Spisy wojskowe, zwolnienia z dobycia służby, kwaterunek
- c. Sekcja Rachuby: sprawy podwód, dostarczanie opału i świec na potrzeby wojska, wypłaty za kwaterunek,

Realizacją zadań administracji rządowej w jednostkach niższego szczebla zajmowali się komisarze obwodowi, do kompetencji których należało m.in. zabezpieczenie stanu porządkowego miast, dzierżawa tzw. realności miejskich, nadzór nad szpitalami, drogami i mostami, udzielanie różnego typu konsensów (zezwoleń na prowadzenie działalności gospodarczej), nadzorowanie wyszynku alkoholu itd.²⁶. Warto zauważyć, że o ile kompetencje poszczególnych wydziałów zostały uregulowane dość szybko, sprawą otwartą pozostawała przez długi czas skala samodzielności władz gubernialnych, a zwłaszcza wykonywanie pewnych czynności administracyjnych bez konieczności uzyskiwania zatwierdzenia władz centralnych. Przykładowo, w 1840 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego informowała, iż niektóre rządy gubernialne postulują, by dla uniknięcia zbędnej korespondencji zezwolić im na samodzielne wydawanie kaucji nadzorcom więziennym oraz zwycięzcom licytacji na wykonanie robót budowlanych i innych prac finansowanych przez Skarb Państwa²⁷. Warto także dodać, że już od lat trzydziestych przy Rządzie Gubernialnym Sandomierskim działała komisja egzaminacyjna dla urzędników, zajmująca się zwłaszcza weryfikacją kandydatów na posady w sądownictwie – Trybunale Cywilnym Guberni Sandomierskiej oraz Trybunale Kryminalnym Guberni Krakowskiej i Sandomierskiej (nazewnictwo wszystkich wymienionych organów było dostosowywane do zmian w nazew-

²⁶ APK, RGR I, sygn. 5, s. 51-61. Wykaz zadań Komisarza Obwodu Kieleckiego z dn. 4 maja 1838 r.

²⁷ APK, RGR I, sygn. 5, s. 99-105. Pismo KRSWDiOP do RGK z dn. 8 lutego 1840 r.

nictwie administracyjnym). Starający się o objęcie urzędu byli zobowiązani do przedłożenia władzom kompletu dokumentów osobistych, uzupełnionych o pisemne wyciągi (streszczenia) dwóch przeczytanych przez siebie prac naukowych; obowiązywało ich również przystąpienie do egzaminu, składającego się z dwóch części – teoretycznej i praktycznej. W 1838 r. Komisja Rządowa Sprawiedliwości alarmowała, że w całym kraju dochodzi w trakcie egzaminów do licznych uchybień, polegających m.in. na niesprawdzaniu wiedzy kandydatów z przedmiotów posiadających ogromne znaczenie dla wykonywanej później pracy: historii prawa, prawa pruskiego, austriackiego, kanonicznego itd.²⁸

Ponieważ drogi życiowe urzędników radomskich władz wojewódzkich i gubernialnych w latach trzydziestych – sześćdziesiątych XIX w. nie stały się dotychczas przedmiotem szerzej zakrojonych badań i analiz, warto przybliżyć czytelnikom problematykę pracy i awansu zawodowego urzędników w oparciu chociaż o pojedyncze przykłady²⁹. Sądzić należy, iż typowym reprezentantem korpusu urzędniczego średniego szczebla był np. Erazm Ubliński. Rozpoczął on służbę rządową w 1818 r., otrzymując nominację na stanowisko Pisarza Miejskiego Urzędu Muncypalnego Miasta Zawichost. Po dwunastoletniej pracy na tym stanowisku, w 1830 r. zwrócił się do władz zwierzchnich z prośbą o przeniesienie do Radomia, motywując to względami rodzinnymi. Ponieważ sprawą znaną było jego silne zaangażowanie się w pracę urzędniczą, otrzymał szybko posadę kancelisty w Wydziale Skarbu Komisji Województwa Sandomierskiego. Po upływie kolejnych dwunastu lat, w roku 1842 r., przejął czasowo obowiązki Dziennikarza Rządu Gubernialnego, a w 1844 r. otrzymał stanowisko Archiwisty Wydziału Wojskowego – Policyjnego. W kilka lat później stwierdzano, że Ubliński wykonuje swe obowiązki z „przynależną gorliwością, nieskazitelnością i wiernością”; opinia ta spowodowała, że w ciągu następnej półtorej dekady przyznawano mu co kilka lat stałe, kilkudziesięciorublowe podwyżki pensji. Stanowisko swe urzędnik zajmował do 1860 r., kiedy to zostało ono zlikwidowane w związku z poszukiwaniem oszczędności w budżecie

²⁸ APK, RGR I, sygn. 36, s. 345. Pismo Komisji Rządowej Sprawiedliwości do Komisji Egzaminacyjnej Guberni Krakowskiej z dn. 29 września 1838 r.

²⁹ Wiele interesujących zagadnień związanych z szeroko rozumianym statusem urzędnika w Królestwie Polskim omawia W. Rostocki, *Korpus w gęsie pióra uzbrojony. Urzędnicy warszawscy, ich życie i praca w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do r. 1831*, Warszawa 1972.

Weng
Rządu Gubernialnego Radomskiego³⁰. Przytoczone informacje wskazują, że droga do awansu w środowisku urzędników średniego szczebla była bardzo mozolna, a wręcz do standardów należało zajmowanie jednego stanowiska przez kilkanaście lat. Jeżeli w Radomiu pojawiał się wakat, dla obsadzenia którego nie znajdowano na miejscu osoby o odpowiednich kwalifikacjach i predyspozycjach, sięgano po osoby z innych guberni. Zdarzało się to zwłaszcza w przypadku obsady stanowisk kierowniczych, na których pożądanym było posiadanie wyższego wykształcenia.

W omawianym okresie poważnym atutem na drodze do kariery była też biegła znajomość języka rosyjskiego. Doskonałym przykładem jest tutaj droga życiowa Juliana Statkowskiego – początkowo studenta Wydziału Nauk Fizycznych i Medycznych Carskiego Uniwersytetu w Wilnie, który w 1831 r. opuścił na własną prośbę uczelnię, rozpoczynając pracę aplikanta w Biurze Naczelnika Wojennego Województwa Płockiego. W następnym roku został mianowany pełniącym obowiązki tłumacza w Biurze Komisarza Obwodu Mławskiego, a w 1834 r. zatwierdzono go oficjalnie na tym stanowisku. W roku 1841 mianowano go pełniącym obowiązki tłumacza Rządu Gubernialnego Płockiego, kierując równocześnie do pełnienia służby adiunkta w Wydziale Administracyjnym. W dwa lata później powierzono mu kierownictwo Sekcji Wyznań i Oświecenia Rządu Gubernialnego Płockiego, skąd bardzo szybko przeszedł na stanowisko Urzędnika do Szczególnych Poruczeń przy Gubernatorze Guberni Płockiej. W 1862 r., posiadającemu już wówczas godność radcy kolegiального urzędnikowi, przekazano nominację Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych na stanowisko Radcy Wydziału Administracyjnego Rządu Gubernialnego Radomskiego, nakazując natychmiastowy przyjazd do Radomia i oddanie się do dyspozycji miejscowego gubernatora³¹. Chociaż nagła zmiana miejsca zamieszkania i pracy dla osoby w zaawansowanym – według ówczesnych realiów wieku – i zasiadłej już od kilku dekad w lokalnym środowisku musiała być wręcz szokiem, zmiany takie nie należały w administracji Królestwa Polskiego do wyjątkowych.

Widoczna bardzo wyraźnie, na tle represji po upadku powstania styczniowego, dążność do jak najbardziej wnikliwej kontroli społeczeń-

³⁰ APR, RGR I, sygn. 1935. Akta osobiste E. Ublińskiego z lat 1818–1860.

³¹ APR, RGR I, sygn. 1927. Akta osobiste J. Statkowskiego z lat 1831–1862.

stwa spowodowała ogłoszenie w grudniu 1866 r. decyzji o wprowadzeniu w życie nowego podziału administracyjnego Królestwa Polskiego, nazwanego teraz „Priwislanskim Krajem”. Z dniem 1 stycznia 1867 r. w miejsce dotychczasowych 5 guberni utworzono 10 (ze stolicami w Kaliszu, Kielcach, Lublinie, Łomży, Piotrkowie, Płocku, Radomiu, Siedlcach, Suwałkach i Warszawie), czego konsekwencją było wydzielanie z obszaru dotychczasowej guberni radomskiej nowej jednostki administracyjnej tej samej rangi ze stolicą w Kielcach. Uszczuplona w ten sposób gubernia radomska objęła od tego momentu obszar liczący 11323 km², dzielący się na 7 powiatów (iłżecki, konecki, kozienicki, opatowski, opoczyński, radomski i sandomierski), w których leżały początkowo 63 miasta i 140 gmin wiejskich; w momencie wprowadzenia w życie reformy zamieszkiwało tutaj blisko 499 tys. osób³². Dodać warto, że w 1869 r. odebrano prawa miejskie aż 53 ośrodkom leżącym na terenie guberni, co spowodowane było m.in. rachitycznym występowaniem w nich form życia gospodarczego typowego dla miast (handel, rzemiosło, przemysł), a także innymi uwarunkowaniami³³. Notowany od tego momentu systematyczny wzrost kompetencji Rządu Gubernialnego Radomskiego (wpływający oczywiście na organizację wewnętrzną urzędu), zacieśnienie współpracy ze strukturami żandarmerii, a także organami administracji specjalnego szczebla gubernialnego (urzędy: do spraw powinności wojskowej, do spraw włościańskich, do spraw fabrycznych i górniczych), a zwłaszcza całkowite wyeliminowanie języka polskiego i pracy kancelaryjnej, wprowadziły administrację na zupełnie nowe tory.

³² J. Swajdo, *op. cit.*, s. 22 i nn.

³³ Por. R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, 1961, nr 1.

Sebastian Piątkowski

(Radom)

URZĄD MARSZAŁKA SZLACHTY I DEPUTACJA SZLACHECKA GUBERNI RADOMSKIEJ W LATACH 1836 – 1861

Jedną z najmniej znanych – m. in. z powodu słabego stanu zachowania źródeł¹ – kart historii organów administracji funkcjonujących

¹ Heroldia Królestwa Polskiego działała w latach 1836–1861. W końcu XIX w. jej akta wywieziono do Rosji, skąd wróciły do Polski dopiero po traktacie ryskim. Zespół ten, liczący 12 tys. jednostek archiwalnych (dalej: j.a.), przechowywanych w Archiwum Akt Dawnych, spłonął całkowicie w czasie Powstania Warszawskiego. W początkach lat sześćdziesiątych władze Związku Radzieckiego przekazały Polsce odnalezione resztki materiałów Heroldii, a mianowicie 18 j.a., przechowywanych obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej: AGAD) – por. M. Osiecka (oprac.), *Heroldia Królestwa Polskiego 1836–1861. Inwentarz*, Warszawa 1999. Heroldia wydała w 1853 r. dwie publikacje książkowe: *Spis szlachty Królestwa Polskiego z dodaniem krótkiej informacji o dowodach szlachectwa* (w 1991 r. na polskim rynku księgarskim ukazał się reprint tego wydawnictwa) oraz *Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego najwyżej zatwierdzonych*. W polskich archiwach państwowych zachowały się akta czterech gubernialnych deputacji szlacheckich. Zdecydowanie najlepiej przedstawiają się – przechowane w AGAD – akta Deputacji Szlacheckiej i Kancelarii Marszałka Szlachty Guberni Warszawskiej, obejmujące 678 j.a. W Archiwum Państwowym w Lublinie przechowywane są akta gubernialnej deputacji lubelskiej (163 j.a.), w Archiwum Państwowym w Białymstoku – akta gubernialnej deputacji augustowskiej (32 j.a.), natomiast w Archiwum Państwowym w Kielcach – będące podstawową bazą źródłową niniejszego opracowania – akta Deputacji Szlacheckiej Guberni Radomskiej (89 j.a.). W ostatnim z wymienionych zespołów występują – w pewnym uproszczeniu – trzy serie akt. Pierwsze 14 j.a. to materiały organizacyjne, dotyczące przede wszystkim struktur kieleckich. Druga seria to księgi szlachty dawnego guberni kieleckiej (oddziału kieleckiego), prowadzone według układu literowego i obejmujące 61 j.a. Seria trzecia, to księgi szlachty sandomierskiej (radomskiej), obejmujące niestety zaledwie 11 j.a. Zachowały się wśród nich księgi szlachty dziedzicznej o nazwiskach zaczynających się na litery B, C, H, J, K, jedna jednostka z dowodami szlachectwa (nazwiska na litery Z i Ż) oraz jedna jednostka szlachectwa osobistego (nazwiska na literę R). Na temat losów akt Heroldii zob. E. Sęczys, *Wstęp, w: Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, Warszawa 2000, s. XIII–XIV.

w Radomiu w dobie Królestwa Polskiego są kompetencje, organizacja wewnętrzna i dorobek Deputacji Szlacheckiej Guberni Radomskiej i związanego z nią ściśle urzędu Marszałka Szlachty Guberni Radomskiej². Ich geneza wiąże się z założeniami polityki, prowadzonej po upadku powstania listopadowego przez Namiestnika Królestwa Polskiego feldmarszałka Iwana Paskiewicza, mającej na celu jak najsilniejsze zespolenie polskiego społeczeństwa z istniejącym w Rosji systemem prawnym – ustrojowym i społecznym³. Jej pierwszym elementem stała się akcja wcielania do armii carskiej polskich podoficerów i oficerów. Ponieważ armia ta miała jednoznacznie stanowy charakter, tylko szlachcic mógł liczyć na uzyskanie w jej szeregach pierwszego stopnia oficerskiego, a później dalszych awansów.

W wydanych przez Paskiewicza w dniu 1 maja 1832 r. tzw. *Prawidłach* określano zatem, że za szlachtę można uważać osoby, które przed powstaniem nie znajdowały się w służbie, a ich tzw. dowody urodzenia (szlachectwa), są wpisane do ksiąg wojewódzkich; „Dzieci oficerów wyższych i niższych – urodzone po otrzymaniu przez ich ojców stopni oficerskich; Dzieci urzędników cywilnych, których stopnie odpowiadają stopniom oficerów wyższych w wojsku, urodzone po otrzymaniu przez ich ojców wspomnianych urzędów; Dzieci urzędników mających rosyjskie lub królewsko-polskie ordery, urodzone po otrzymaniu przez ich ojców wspomnianych orderów”. Na tym tle w lipcu wspomnianego roku w Warszawie rozpoczął działalność Tymczasowy Komitet do Rozpoznawania Szlachectwa. W jego składzie znalazł się jeden Rosjanin (gen.

² Opracowanie niniejsze dotyczy radomskiej deputacji gubernialnej istniejącej w latach 1844–1861, a także jej dwóch poprzedniczek, tzn. deputacji szlacheckich (gubernialnych) województw krakowskiego i sandomierskiego, działających w Kielcach i Radomiu w latach 1836–1844. Chociaż szerokie ramy chronologiczne zawarte w tytule tekstu mogą sugerować pomyłkę, przyjęcie takiej datacji jest zdaniem autora zasadne tym bardziej, że po utworzeniu w 1844 r. tzw. dużej guberni radomskiej, obejmującej całe międzyrzecze Wisły i Pilicy (region świętokrzyski), deputacja posiadała dwa oddziały (tzw. krakowski i sandomierski) traktując wcześniej wytworzone materiały aktowe jako tzw. sukcesję czynną i zapisy w księgach, założonych wcześniej przez deputację wojewódzką.

³ Na temat tego systemu szczegółowo m.in. A. I. Sielickij, *Polskaja szlachta w socjalno – prawowej sistemie Rossijskoj Imperii*, w: *Poliaki w Rossii XVII – XX ww. Materiały Międzynarodowej Konferencji*. Krasnodar, 10 – 11 iulja 2002 g., red. A. I. Sielickij, Krasnodar 2003, s. 105–128. Politykę I. Paskiewicza po powstaniu listopadowym omawia dokładnie I. Szczerbatow, *Rządy Księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*, Warszawa 1900.

Paniutin) i dziewięciu Polaków. Gremium to oceniało dokumenty przesyłane przez burmistrzów miast, wójtów gmin i komisje wojewódzkie, zaś orzeczenia doręczano właściwym jednostkom armii czynnej, do których wcielano polskich wojskowych. Procedura polegała jedynie na sprawdzeniu, czy dana osoba rzeczywiście figurowała przed powstaniem listopadowym w odpowiedniej wojewódzkiej księdze obywatelskiej.

Przyjęcie powyższych rozwiązań zbieгло się w czasie z wprowadzeniem w Rosji – także w 1832 r. – ukazu carskiego, normującego tryb legitymacji (potwierdzania) szlachectwa, a także określającego przywileje przysługujące osobom należącym do tego stanu. W cztery lata później, tj. w roku 1836 r., normatyw ten został rozciągnięty – również z inicjatywy feldmarszałka Iwana Paskiewicza – na Królestwo Polskie i podany do wiadomości publicznej⁴. Ukaz przewidywał cztery podstawowe korzyści, jakie mogła odnosić osoba należąca do stanu szlacheckiego; były nimi: w przypadku objęcia mężczyzny poborem wojskowym – skrócenie czasu obowiązkowej służby z 15 do 10 lat; w czasie służby wojskowej – otwartość dostępu do stopni oficerskich i awansów; szersze możliwości umieszczenia dziecka w szkole średniej (o przyjęciu uczniów do tego typu placówek decydowały ich dyrekcje, preferujące oficjalnie w rekrutacji dzieci stanu szlacheckiego), wreszcie – w przypadku popadnięcia w konflikt z prawem – niestosowanie kar fizycznych oraz niezakuwanie w kajdany podczas śledztwa i transportu. Bardzo duże znaczenie posiadały oczywiście także kwestie obyczajowe i towarzyskie.

Rewolucyjne wręcz, w dużej mierze nieznane w polskiej tradycji, rozwiązania dotyczyły jednak przede wszystkim podstaw, w oparciu o które można było wylegitymować przynależność do stanu szlacheckiego. Pierwszą zastosowaną tutaj kategorią było „szlachectwo dziedziczne”, dotyczące osób mogących udowodnić, że pochodzą z rodzin szlacheckich, tzn., że ich przodkowie byli w okresie staropolskim właścicielami dóbr ziemskich lub też zajmowali w dobie przedrozbiorowej urzędy państwowe. Za materiał dowodowy służyły w tym przypadku odpisy z ksiąg grodzkich i ziemskich, Metryki Koronnej, Metryki Litewskiej itd.⁵ Kategorią drugą było „szlachectwo nabyte osobiste”, dotyczące

⁴ *Prawo o szlachectwie w Królestwie Polskim* dn. 25 czerwca 1836 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 19, nr 67, s. 187–289.

⁵ Warto przypomnieć, że dn. 9 grudnia 1839 r. wprowadzono w Królestwie Polskim nowelizację *Prawa o szlachectwie* z 1836 r., która zawierała m.in. listę 51 staropolskich urzędów ziemskich, honorowanych przy potwierdzaniu szlachectwa dziedzicznego. Były

pracowników administracji rządowej, którzy nabywali szlachectwo automatycznie przy awansie do danej kategorii zaszczerowania, objęciu stanowiska określonego szczebla, lub też po otrzymaniu określonego odznaczenia. Zostawali oni wprawdzie objęci omówionymi już przywilejami, ale tylko osobiście, tzn. szlachectwo nie przechodziło na ich dzieci. Dalszy awans urzędniczy, lub też otrzymanie odznaczenia wyższej klasy powodowało przejście takich osób do kategorii „szlachectwa nabytego dziedzicznego”, w ramach której szlachectwo obejmowało członków najbliższej rodziny oraz potomków w linii męskiej⁶.

Urzędem powołanym do potwierdzania szlachectwa w oparciu o przedstawione powyżej zasady stała się Heroldia Królestwa Polskiego, która rozpoczęła faktyczną działalność z dniem 6 września 1836 r.⁷ Najważniejszym organem w jej strukturze był Wydział Stały, zatrudniający ponad dwadzieścia osób⁸ i dzielący się na trzy sekcje, współpracujące ze

tor: asesor prowincji litewskich i Inflant, budowniczy w prowincjach litewskich, chorąży, cywun, cześnik, delegat na elekcję króla, deputat na Trybunał Koronny lub Trybunał Litewski, horodniczy, komornik graniczny, koniuszy ziemski i powiatowy, krajczy, łowczy, marszałek ziemski i powiatowy, miecznik, mostowniczy w prowincjach litewskich, namiestnik ziemski i grodzki, oboźny, pisarz trybunalski (ziemski, powiatowy lub grodzki), rotmistrz ziemski i powiatowy, sekretarz prowincji litewskich, sekretarz sejmowy, sędzia (kapturowy, ziemski lub grodzki), skarbnik, starosta grodowy, stolnik, strażnik ziemski lub powiatowy, subdelegat, wiceregent (ziemski, powiatowy lub grodzki), wojski i komisarz generalny województw wielkopolskich.

⁶ Zagadnienia te, np. pochodzenie środowiskowe osób legitymujących szlachectwo w województwie sandomierskim i guberni radomskiej, zostały omówione w pracy: S. Piątkowski, *W hołdzie dla przeszłości, z nadzieją na przyszłość. Szlachta wylegitymowana guberni radomskiej w latach 1836–1914*, w: *Z dziejów społeczno-gospodarczych szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI – XX wieku. Materiały konferencji odbytej w Kielcach 8 listopada 2006 r.* (w druku).

⁷ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Deputacja Szlachecka Guberni Radomskiej (dalej: DSGR), sygn. 1, k. 4-5. Obwieszczenie Heroldii Królestwa Polskiego (dalej: HKP) z dn. 6 września 1836 r. Funkcjonowanie Heroldii w Rosji omawia szczegółowo A. N. Jeroszkińska, *Gieroldia*, w: *Gosudarstwiennost Rossii. Gosudarstwiennye i ciernownye uczerieźdienija, sosłownye organy i organy miestnogo samodiurżawia, jedinicy administratiwno-territorialnogo, ciernownogo i wiedomstwiennogo dielientia (koniec XV wieku – fiewrał 1917 goda). Słownik - sprawocznik*, red. W. D. Wanasiukiewicz i in., t. 1, Moskwa 1996, s. 147-148.

⁸ W wydziale tym pracowali: asesor heraldyczny, rysownik, kontroler prowadzący księgi, sekretarz – prokurator, trzech sekretarzy sekcyjnych (w tym jeden specjalizujący się w dokonywaniu przekładów z języka rosyjskiego), archiwista, dziennikarz – ekspedytor, dwóch pomocników rysownika, dwóch kaligrafów, sześciu podsekretarzy, dwóch woźnych i posługacz.

sobą m. in. w wydawaniu świadectw, przygotowywaniu dyplomów, rozpoznawaniu herbów, prowadzeniu ksiąg genealogicznych itp. Główny ciężar organizacji pracy spoczywał na Prezesie (stanowisko to objął Aleksander hr. Colonna Walewski), któremu przyznano prawo zatrudniania według własnego uznania niektórych pracowników, przy jednocześnie obowiązkowi do przedstawiania pewnych kandydatur do akceptacji Namiestnikowi Królestwa Polskiego. Każdy z urzędników Heroldii został zobowiązany do złożenia przysięgi, mówiącej m. in.: „Przestrzegając sekretu Izby nie tylko najściślej przepisy prawa i wydanych lub wydać się mających instrukcji wykonywać będę, nie uwodząc się żadnym dla stron osobistym względem, przyjaźnią, wdzięcznością, zemstą, nienawiścią, prośbami; ale nadto zaręczam, że w pełnieniu tego obowiązku poświęcę czas, pracę i siły moje tak, ażebym zachował wierne świadectwo nie nadwyżę sumienia. Tak mi Boże dopomóż i nie winna Syna Jego męko”⁹.

Nadając Heroldii status urzędu centralnego, nie zapomniano także o jej reprezentacjach terenowych. Zostały nimi deputacje szlacheckie, utworzone we wszystkich województwach Królestwa Polskiego. W skład każdej z nich wchodził obligatoryjnie prezes Komisji Wojewódzkiej (zajmował on automatycznie stanowisko Prezesa deputacji), wszyscy członkowie Komisji, prezes i prokurator Sądu Kryminalnego i Trybunału Cywilnego, a także osoby powoływane przez Namiestnika jako reprezentanci stanu szlacheckiego (po jednej dla każdego obwodu)¹⁰. Zgodnie z podziałem administracyjnym Królestwa w regionie świętokrzyskim powołano w 1836 r. odrębne Deputacje Szlacheckie Województw Krakowskiego i Sandomierskiego (z siedzibami w Kielcach i Radomiu), przemianowane w rok później na deputacje gubernialne. W 1844 r., w związku z kolejną reformą administracyjną polegającą na tworzeniu tzw. dużych guberni, powołano do życia Deputację Szlachecką Guberni Radomskiej, powiadającą dwa oddziały wewnętrzne: krakowski i sandomierski. Stan ten, zmodyfikowany znacznie powołaniem do życia w 1849 r. urzędu Marszałka Szlachty Guberni Radomskiej, przetrwał aż do likwidacji Heroldii i podległych jej struktur, tzn. do 1861 r.¹¹

⁹ APK, DSGR, sygn. 1, k. 7. Postanowienie Rady Stanu Królestwa Polskiego, przyjęte na posiedzeniu w dn. 20 sierpnia 1836 r.

¹⁰ E. Sęczyński, *op. cit.*, s. XI-XII.

¹¹ *Ibidem*.

Omawianie historii obu interesujących nas deputacji wojewódzkich rozpoczniemy od spraw personalnych. Jak już wspomniano, w latach 1836–1844 na czele tych gremiów stali obligatoryjnie Prezesi komisji rządowych (później gubernatorzy); w Radomiu byli to kolejno Henryk Deboli (1836–1838) i Aleksy Bochtiejew (1839–1844). Ostatniemu z wymienionych było też dane stanąć, – co prawda jedynie symbolicznie – na czele Deputacji Szlacheckiej Guberni Radomskiej; realnie obowiązki te podjął i sprawował w latach 1845–1849 kolejny gubernator, tj. Edward Białoskórski. System stawiający na czele deputacji szlacheckiej osobę kierującą władzami wojewódzkimi, a później powiatowymi, uległ zmianie mocą ukazu carskiego z dn. 31 maja 1849 r., tworzącego w każdej guberni urząd marszałka szlachty. Osoba taka, określana jako reprezentant całego stanu szlacheckiego zamieszkującego daną gubernię, była powoływana przez cara (na wniosek Namiestnika Królestwa Polskiego) na trzyletnią kadencję. Do jej ustawowych obowiązków należało przede wszystkim przewodniczenie obradom deputacji szlacheckiej i prowadzenie działającej przy niej kancelarii (otrzymała ona teraz oficjalną nazwę kancelarii marszałka szlachty). Marszałek zajmował się również regulowaniem stosunków wewnątrz środowiska szlacheckiego (mediacje, łagodzenie sporów itd.), kontaktami dworu z wsią, sprawowaniem kontroli nad reformami kolonizacyjno–czynszowymi na terenach wiejskich, ingerencją na rzecz polubownego załatwiania sporów granicznych, wysuwaniem kandydatów na sędziów pokoju oraz na członków rad opiekuńczych zakładów dobroczynnych (z obowiązkiem wizytowania tych ostatnich), propagowaniem idei zakładania magazynów zbożowych mających wspomagać włościan w czasie tzw. klęsk elementarnych, inicjowaniem zbiórek na cele społeczne. Wśród jego kompetencji znalazło się także prawo wystawianie świadectw o stanie majątkowym, sposobie życia i „sprawowaniu się” reprezentantów szlachty¹².

¹² W pozostałych guberniach urząd marszałkach szlachty objęli: w warszawskiej – Antoni hr. Potocki, szambelan Aleksander Kuczyński (bogaty ziemianin podlaski), Seweryn hr. Uruski – znany publicysta i heraldyk oraz Konrad hr. Walewski; w lubelskiej – koniuszy dworu Jan hr. Jezierski a następnie dymisjonowany generał armii rosyjskiej Adam ks. Woroniecki; w płockiej – tajny radca Hilary Ostrowski; w augustowskiej – Stefan Rostworowski, a następnie hr. Starzeński. Marszałkowie podali się grupowo do dymisji 27 lutego 1861 r., w akcie protestu przeciwko 5 ofiarom śmiertelnych rozruchów w Warszawie; m.in. w związku z tą decyzją urzędy gubernialnych marszałków szlachty zlikwidowano z dniem 5 maja 1861 r. „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 41, s. 261–285, M. Sęczys, *op. cit.*, s. XII–XIII; M. M. Wiszowaty, *Szlachectwo w Królestwie*

Pomimo wspomnianej przed chwilą kadencyjności urzędu, w okresie istnienia stanowiska Marszałka Szlachty Guberni Radomskiej (1849 – 1861) zajmowała je nieprzerwanie jedna osoba – Edward Leon Niemojowski h. Wieruszowa, właściciel dóbr Oleszno koło Włoszczowy. Ten urodzony w 1791 r. ziemianin spędził młodość w rodzinnym majątku, a w połowie lat dwudziestych XIX w. otrzymał godność Radcy Województwa Krakowskiego. Około 1827 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego powołała go na urząd Marszałka Sejmiku Szlacheckiego Powiatu Kieleckiego. Zachowany dystans wobec powstania listopadowego sprawił, iż w 1832 r. wybrano go delegatem byłego województwa krakowskiego do deputacji polskiej w Petersburgu. Jeszcze w tym samym roku otrzymał tytuł Szambelana Dworu Jego Cesarskiej Mości, a w roku następnym godność Nadzwyczajnego Radcy Stanu. W 1835 r. odznaczono go natomiast Orderem św. Anny II kl. W roku 1837 mianowany został członkiem Heroldii Królestwa Polskiego, otrzymując w kilka lat później m. in. za pracę tutaj Order św. Stanisława II kl. Jak już wspomniano, w 1849 r. Niemojowski został Marszałkiem Szlachty Guberni Radomskiej, a zaangażowanie w pracę i akcentowane wielokrotnie postawy lojalistyczne sprawiały, że nominacji tej nadawano co trzy lata dalszą moc obowiązującą. W trakcie sprawowania urzędu Niemojowskiego spotkały także liczne nagrody i wyróżnienia. I tak, w 1852 r. przyznano mu tytuł Rzeczywistego Radcy Stanu, a w roku 1856 r. nagrodzono Orderem św. Stanisława I kl., zapraszając go też na koronację carską do Moskwy. W 1857 r. marszałek otrzymał godność Koniuszego Dworu Jego Cesarskiej Mości, a w dwa lata później goszczący w Warszawie Mikołaj I przyznał mu Order św. Anny I kl. Zaszczycił tym towarzyszyły oczywiście profity finansowe, sprzyjające powiększaniu przez marszałka rodowego majątku. Wiemy, iż Niemojowski zakupił w połowie XIX stulecia sąsiadujące z Olesznem dobra Włoszczowa, a prawdopodobnie także dobra Lasocin koło Opoczna. Administrował w nich wspólnie z żoną, Heleną z hr. Wodzickich, a po jego śmierci, mającej miejsce w 1871 r., majątności przeszły w ręce dzieci, urodzonych z tego związku: Józefa, Stanisława i Marii Ludwiki¹³.

Polskim – działalność Heroldii, procedury legitymacji szlachectwa 1815 – 1861 – 1870, nlb. (kopia opracowania w posiadaniu autora).

¹³ APK, Marszałek Szlachty Guberni Radomskiej, sygn. 17, nlb. Akta osobiste E. Niemojowskiego z lat 1833–1861.

Skuteczność wszystkich wymienionych prezesów komisji wojewódzkich, gubernatorów oraz marszałka szlachty w sferze załatwiania spraw związanych z legitymowaniem szlachectwa zależała w ogromnym stopniu od doboru odpowiednich osób, zasiadających w składach deputacji. Jak już wspomniano, niektóre z nich wchodziły do omawianych gremiów obligatoryjnie, natomiast inne – drogą mianowania. Jak wskazują źródła, sięgano tutaj przede wszystkim do osób piastujących kierownicze stanowiska w administracji rządowej. Zachowane źródła sprzed 1849 r. pozwalają niestety na omówienie tego zagadnienia niemalże wyłącznie na przykładzie województwa krakowskiego (guberni krakowskiej). Pierwsze posiedzenie działającej tutaj deputacji odbyło się dn. 29 listopada 1836 r.¹⁴ Wiemy, że do jej składu zostali powołani przez Heroldię m. in.: Wilczkowski – Prezes Sądu Karzącej Sprawiedliwości Województw Krakowskiego i Sandomierskiego, Kłodziński – prokurator przy wyżej wspomnianym Sądzie, Trzetrzewiński – Prezes Trybunału Cywilnego Województwa Krakowskiego, Antoni Szałowicz – prokurator przy tymże Trybunale, a także trzech komisarzy wydziałów Komisji Województwa Krakowskiego: Antoni Paprocki (komisarz Wydziału Administracyjnego), Tadeusz Malawski (komisarz Wydziału Skarbowego) i Łazowski (komisarz Wydziału Wojskowego)¹⁵. W roku 1843 w Deputacji Szlacheckiej Guberni Krakowskiej zasiadali natomiast m. in. wspomniani już wyżej Paprocki, Szałowicz i Malawski, a także Karol Chwalibóg – Prezes Sądu Kryminalnego Guberni Krakowskiej i Sandomierskiej, Julian Kosicki – Prezes Trybunału Cywilnego Guberni Krakowskiej i Feliks Homicki – Radca Wydziału Policyjno – Wojskowego Rządu Gubernialnego Krakowskiego¹⁶. Po objęciu stanowiska Marszałka Szlachty Guberni Radomskiej przez Edwarda Niemojewskiego praca na ogromnym obszarze międzyrzecza Wisły i Pilicy została powierzona nowym osobom. Stanowisko sekretarza kancelarii marszałkowskiej otrzymał Piotr Otto, a w składzie deputacji gubernialnej znaleźli się także m. in. radcy kolegielni Cyprian Gierłowicz i Jan Hejssler, radcy dworu: Karol Dąbrowski, Romuald Roszkowski i prawdopodobnie również

¹⁴ „Dziennik Urzędowy Województwa Krakowskiego”, 1836, dodatek do nr 50, s. 32-32v.

¹⁵ APK, DSGR, sygn. 1, k. 29. Pismo wewnętrzne Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Krakowskiego (dalej: KWK) z dn. 17 listopada 1836 r.

¹⁶ APK, DSGR, sygn. 3, k. 74. Lista członków Deputacji Szlacheckiej Guberni Kieleckiej (dalej: DSGK) z dn. 27 kwietnia 1843 r.

Franciszek Tyszka (tego ostatniego zastępował zazwyczaj na posiedzeniach asesor kolegialny Franciszek Nowakowski) oraz radcy honorowi Aleksander Baranowski, Edward Flies i Hipolit Ścibor – Sierhiejewicz. Przypuszczać możemy, że wszyscy wymienieni byli etatowymi pracownikami Rządu Gubernialnego Radomskiego, lub też zajmowali wysokie stanowiska w lokalnych strukturach sądownictwa. W składzie Deputacji Szlacheckiej Guberni Radomskiej zasiedli również stosunkowo liczni członkowie honorowi, rekrutujący się z miejscowego ziemiaństwa, m. in. Fortunat Kiślański, hr. Łubieński, Hipolit Makomaski oraz Maciej i Mateusz Pomorscy¹⁷.

Wymienione powyżej nazwiska osób należących bezsprzecznie do lokalnych elit urzędniczych sugerują mimowolnie, iż w działalności deputacji szlacheckich dominował profesjonalizm i poświęcenie w wykonywaniu ustawowych obowiązków. Chociaż było tak istotnie, sprawna działalność kancelarii i stojąca na wysokim poziomie obsługa petentów były zasługą zwykłych kancelistów i pisarzy, którzy zazwyczaj nie pozostawili w dokumentach imiennych śladów, pozwalających na ich bliższe przypomnienie. Podstawowym problemem związanym z członkami deputacji było ich ogromne zaabsorbowanie obowiązkami zawodowymi. Częste wyjazdy lub też niemożność opuszczenia w danym dniu stanowiska, wyznaczone terminy rozpraw sądowych, konieczność wykonania określonych prac, to podstawowe czynniki sprawiające, że niemalże wszystkie zebrania interesujących nas gremiów odbywały się w znacznie zdekompletowanych składach, a absencja na niektórych była wręcz szokująca. Szczególnie trudna sytuacja panowała w końcu lat trzydziestych, kiedy to deputacje wojewódzkie rozwijały dopiero swą działalność. W województwie krakowskim była ona tak zła, iż prace gremium zostały okresowo przerwane. Interweniująca Heroldia Królestwa Polskiego podkreślała, że stan taki narusza ustawowe przepisy, w związku z czym „(...) przewidywane rozprężenie się kompletu deputacji” jest niemożliwe do zaakceptowania, a członków należy zaktywizować do pracy¹⁸. Chociaż w zachowanym piśmie w tej sprawie akcentowano, że sytuacja istniejąca w deputacji województwa krakowskiego jest zupełnie wyjątkowa, inne

¹⁷ APK, DSGR, sygn. 89, k. 2-120. Protokoły posiedzeń GSGR z okresie: 11 lipca 1857 r. – 19 czerwca 1861 r.

¹⁸ APK, DSGR, sygn. 1, k. 27. Pismo HKP do DSGK, d.b., luty 1837 r.

źródła wskazują, że nie była to prawda, a identyczne problemy zaistniały m. in. w Radomiu¹⁹.

Deputacjom – działającym w oparciu o ukaz carski ze statusem odpowiadającym organom administracji rządowej – należało zapewnić oczywiście jak najlepsze warunki funkcjonowania, a więc lokale z pełnym wyposażeniem, a także personel kancelaryjny. Praktyka Kielc i Radomia wykazała jednak, że nie były to sprawy proste. W pierwszym z wymienionych ośrodków rozpoczęto wprawdzie urzędowanie w gmachu komisji wojewódzkiej, ale brak wolnych pomieszczeń sprawiał, iż nie istniały możliwości uzyskania tutaj dla deputacji choćby najskromniejszego lokalu. Gremium obradowało zatem przez pewien czas w izbie zajmowanej przez dozorców, starając się o zdobycie własnej, niezależnej siedziby²⁰. Nieco lepiej sytuacja ta przedstawiała się w Radomiu, gdyż udało się tutaj wygospodarować lokal w obszernym budynku Komisji Województwa Sandomierskiego przy ul. Lubelskiej. Jak sugerują źródła, deputacje stworzyły pełne zaplecza biurowo-kancelaryjne dopiero w 1841 r., kiedy to Iwan Paskiewicz wygospodarował na ich potrzeby sumę ponad 34 tys. złp., pochodzącą z oszczędności w wydatkach Królestwa²¹. Pewna jej część trafiła z pewnością na interesujące nas tereny. Pozwoliło to np. w Kielcach na wynajęcie pomieszczeń w domu rządowym o nazwie „Leonard” i stworzenie biura deputackiego. Na jego skromne wyposażenie składały dwie szafy, lichtarz, kałamarze, skromna biblioteka, mapa ścienna Galicji Zachodniej oraz portrety Mikołaja I i Iwana Paskiewicza; jako ciekawostkę dodajmy, że portret cara na potrzeby deputacji namalował warszawski artysta Antoni Fietto; można domniemywać, że bliźniacze dzieło tego malarza ozdobiło także lokal deputacji radomskiej²². Wśród pracowników biurowych zatrudnianych

¹⁹ Niespełna rok po powołaniu deputacji w Radomiu informowano, że pracujący tutaj komisarz Wydziału Wojskowo-Policyjnego przebywa na urlopie zagranicznym, a inni są chorzy, lub też zaabsorbowani obowiązkami służbowymi. *Ibidem*, k. 51-52. Pismo Prezesa DSGR do HKP z dn. 20 lipca 1837 r.

²⁰ APK, DSGR, sygn. 6, k. 1-2v. Pismo Rządu Gubernialnego Kieleckiego (dalej: RGK) do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego z dn. 8 lutego 1837 r.

²¹ *Ibidem*, k. 58. Pismo Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (dalej: KRSWiD) do Rządu Gubernialnego Krakowskiego (dalej: RGKr) z dn. 30 października 1840 r.

²² APK, DSGR, sygn. 3, k. 88-88v. Wykaz wyposażenia GSGK z 1844 r.; sygn. 6, k. 39. Pismo A. Fietto do RGKr z dn. 13 listopada 1838 r.

przez deputacje warto przypomnieć „(...) znanego z zalet moralnych i pilności” Aleksandra von Jerlin, pracującego w Kielcach jako kancelista, a przede wszystkim najpopularniejszego bajkopisarza pierwszej połowy XIX w. Aleksandra Zajączkowskiego, zatrudnionego w Kielcach, a później w Radomiu na stanowisko dziennikarza – archiwisty deputackiego, którego protektorem i prawdopodobnie mecenasem był gubernator radomski Edward Białoskórski²³.

Pomimo przedstawionych powyżej trudności i uwarunkowań, a także roszad personalnych w składach deputacji, kompetencje i tryby pracy tych organów pozostawały niezmiennie. Procedura wylegitymowania szlachectwa rozpoczynała się od złożenia przez petenta podania (sporządzonego obowiązkowo na dwuzłotowym papierze herbowym), opatrzonego stosownymi załącznikami. W piśmie tym wnioskodawca podawał swoje imię, nazwisko, stan lub urząd, miejsce i obwód zamieszkania oraz oświadczenie, w księgach którego województwa pragnie być zapisany. Dodatkowo umieszczał tutaj również imiona i wiek swoich dzieci obojga płci (z tzw. prawego łóża), wraz z odpisami metryk urodzeń. Do podania należało dołączyć także (na dziesięciogroszowym papierze stemplowym) oświadczenie odpowiedniej Komisji Wojewódzkiej mówiące, iż sam petent lub jego przodkowie figurują w księgach obywateli województwa, świadectwo obecności w kraju osób ubiegających się o

²³ Szymon Zajączkowski urodził się w 1801 r. Data dzienna jego urodzenia, imiona rodziców oraz pochodzenie społeczne nie są znane, podobnie jak odebrane wykształcenie. Mieszkał w Kielcach, a następnie przez długi czas w Radomiu, pracując w urzędach administracji rządowej. Najprawdopodobniej był członkiem lokalnego środowiska intelektualno-literackiego, pozostając w familiarnych stosunkach z mecenasem sztuki gubernatorem radomskim Edwardem Białoskórskim i jego żoną Alojzą (jej właśnie dedykował jedną ze swych książek). W 1841 r. wydał w Bochni zbiór pt. *Bajki, przypowieści i powieści dla dzieci* (wydawnictwo to miało w następnych latach dwa wznowienia), w roku 1849 w Radomiu zbiór pt. *Trzy setki bajek z oddziałem przypowieści i powiastek*. Opublikował też kilka utworów na łamach wydanego w Radomiu 1848 r., almanachu „Sandomierzanin”. Wierszowane bajki Zajączkowskiego posiadają charakter dydaktyczno-moralizatorski, zajmując się problemami moralnymi, drwiąc z przywar, ułomności i naiwności ludzkiej. Treść znacznej ich części opiera się na obserwacjach autora, inne wykorzystują obiegowe motywy epoki. Twórczość Zajączkowskiego przyniosła mu dużą popularność, wchodząc na trwałe do tradycji narodowej tego gatunku. Zmarł w Radomiu 27 sierpnia 1856 r. i został pochowany na miejscowym cmentarzu. APK, DSGR, sygn. 6, k. 13-14. Pismo RGKr do Deputacji Szlacheckiej Guberni Krakowskiej (dalej: DSGKr) z dn. 19 kwietnia 1837 r.; Z. Szelaż, *Szymon Zajączkowski (1801-1856)*, w: *Znani i nieznanzi Ziemi Radomskiej*, pod red. Cz. T. Wolskiego, t. 3, Radom 1990, s. 373-375.

wciągnięcie do księgi szlacheckiej, zaświadczenie o niekaralności oraz świadectwo przysięgi złożonej na wierność tronowi. Wniosek uzupełniało wyszczególnienie dowodów swojego szlachectwa wraz z rysunkiem herbu używanego przez ród²⁴. Podkreślić warto, że zarówno Heroldia, jak i deputacje poszczególnych województw, zwracały bardzo dużą uwagę na formalną stronę starań o potwierdzenie szlachectwa. Już jesienią 1836 r. uczulano, aby przy odbieraniu podań od petentów zwracać baczność na formę pism i załączników oraz stosować się ściśle do przepisów i przyjętych formuł²⁵. Dodatkowo zalecano, by metryki urodzeń lub chrztów składane deputacjom były poświadczane nie tylko przez osobę wydającą odpis z ksiąg, ale również przez lokalny Sąd Pokoju, Prezesa Trybunału Cywilnego I Instancji danego województwa, lub też komisarza obwodowego i komisję wojewódzką²⁶. W licznych przypadkach bardzo poważne problemy dla urzędników deputacji stwarzały załączniki, w oparciu o które starano się o potwierdzenie szlachectwa dziedzicznego. Przede wszystkim część wnioskodawców dołączała do podań oryginalne, staropolskie dokumenty, pochodzące z domowych (rodzinnych) zbiorów. Chociaż istniała oczywiście potrzeba ich weryfikacji, celem uniknięcia fałszerstw i pomyłek, okazywało się to trudne. W przypadku szlachty regionu świętokrzyskiego, należącego do historycznej Małopolski, istniała też konieczność sięgania do akt krakowskich, przechowywanych nadal w miejscu wytworzenia, a więc poza granicami Królestwa Polskiego. Sytuacja ta zmuszała urzędników do wykonywania szeroko zakrojonych kwerend w aktach ziemskich i grodzkich, a także w aktach notarialnych; obejmowały one również materiały przechowywane w Krakowie, dokąd delegowano m. in. wspomnianego już w niniejszym opracowaniu Antoniego Szałowicza²⁷.

Podania, wraz z załącznikami, były przesyłane deputacjom drogą pocztową. Interesujące nas gremia zostały objęte już od początku swego istnienia szczegółowymi normatywami organizacyjnymi i kancelaryjnymi. Polecano zatem, aby wszystkie listy wpływające do urzędu, łącznie z adresowanymi imiennie, były otwierane przez Dyrektora Kancelarii, który był zobowiązany do naniesienia na nie prezenty i przekazania tak

²⁴ M. M. Wiszowaty, *op. cit.*, nlb.

²⁵ APK, DSGR, sygn. 1, k. 6. Pismo HKP do KWK z dn. 22 września 1836 r.

²⁶ *Ibidem*, k. 21. Obwieszczenie HKP z dn. 21 października 1836 r.

²⁷ APK, DSGR, sygn. 2, k. 18. Pismo Prezesa DSGK do A. Szałowicza z dn. 3 marca 1838 r.

przygotowanej korespondencji Prezesowi. Ten analizował listy pod kątem merytorycznym, przypisywał sprawy poszczególnym wydziałom, a następnie wręczał korespondencję Dziennikarzowi, który dokonywał odpowiednich wpisów do dziennika korespondencyjnego. Dyrektor Kancelarii był zobowiązany do przedstawiania Prezesowi na początku każdego miesiąca sprawozdania o sprawach załatwionych i nie załatwionych, a Prezes na tej podstawie sporządzał raz na kwartał sprawozdanie dla Heroldii²⁸. Kiedy okazywało się, że podanie jest właściwe, a załączniki kompletne (decyzja w tej sprawie należała do odpowiedniego Referenta), sprawę rozpatrywano na posiedzeniu deputacji. Podania wnoszono na posiedzenie deputacji w kolejności wpływu do dziennika głównego, z tym, że priorytet w załatwianiu miały prośby osób odbywających służbę wojskową i rodzin pragnących umieścić synów w wojsku lub instytucjach wojskowych. W przypadku guberni radomskiej zebrania omawianego gremium odbywały się 2 – 4 razy do roku, w bardzo nieregularnych odstępach czasowych; wskazuje to jednoznacznie, iż posiedzenia nie miały stałych terminów, ale zwoływane były w przypadku spłynięcia do kancelarii znaczniejszej liczby podań²⁹. Tryb pracy, przenoszący jej główny ciężar na personel urzędniczy, czuwający nad omówionymi już wymogami proceduralnymi sprawiał, że na posiedzenia trafiały jedynie podania kompletne, z załącznikami nie wzbudzającymi wątpliwości. Deputacja obradowała zatem właściwie *pro forma*, podejmując wręcz automatycznie decyzję o skierowaniu materiałów złożonych przez danego petenta do Warszawy. Etap ten zamykało przesłanie dokumentów do Heroldii i oczekiwanie na odpowiedź z jej strony.

Pozytywna opinia Heroldii Królestwa Polskiego w danej sprawie, przesłana deputacji wojewódzkiej (gubernialnej), stanowiła podstawę do wpisania wnioskodawcy i członków jego rodziny do odpowiedniej księgi szlacheckiej. Zgodnie z wymogami prowadzono cztery rodzaje ksiąg: szlachty dziedzicznej przed ogłoszeniem praw, szlachty dziedzicznej po ogłoszeniu praw; szlachty osobistej oraz genealogiczne; towarzyszyły im prowadzone na bieżąco skorowidze. Urzędnikom kancelarii deputackiej nie wolno było wprowadzać żadnych zmian i poprawek w księgach szla-

²⁸ APK, DSGR, sygn. 1, k. 25-28. Pismo HKP do DSWK, d.b. październik 1836 r.

²⁹ Przykładowo, między lutym 1859 r. a czerwcem 1861 r. odbyło się zaledwie 6 posiedzeń Deputacji Szlacheckiej Guberni Radomskiej (5 lutego i 20 sierpnia 1859 r., 11 kwietnia i 16 czerwca 1860 r. oraz 27 maja i 19 czerwca 1861 r.). APK, DSGR, sygn. 89, k. 32-120.

checkich i protokołach posiedzeń – w razie pomyłki dopuszczano jedynie skreślenia. Te ostatnie obejmowały również dane o osobach, które postanowieniem władz państwowych zostały pozbawione szlachectwa (dotyczyło to zwłaszcza uczestników niepodległościowych ruchów konspiracyjnych); chociaż w latach 1849–1861 do Radomia przesłano informacje o blisko 200 osobach ukaranych we wspomniany sposób, tylko nieliczne z nich pochodziły z terenu tutejszej guberni³⁰.

Relacje pomiędzy deputacją a petentem finalizowało wydanie temu ostatniemu dyplomu Heroldii z odręcznie rysowanym herbem i potwierdzeniem dla wnioskujących osób prawa do jego używania. Chociaż w przeważającej większości przypadków ten ostatni etap procesu legitymowania szlachectwa przebiegał bezproblemowo, nieuniknione były sytuacje trudne, a nawet konfliktowe. Zdarzało się zatem, że osoby sporządzające w Warszawie dyplom popełniały błąd w nazwisku wnioskodawcy, co oczywiście wymuszało korektę, wydłużając bardzo poważnie czas załatwienia sprawy³¹. Znacznie częściej pojawiały się problemy w wyegzekwowaniu od petenta ustawowej opłaty za czynności prawne; przypomnijmy w tym miejscu, że w zamian za sporządzenie i wydanie dyplomu petent zobowiązany był wykupić papier stemplowy za kwotę 50 zł i przekazać go deputacji, celem odesłania do Heroldii³². Zjawiskiem powszechnym były zatem mniejsze i większe opóźnienia w odbiorze dyplomów, a w sytuacjach skrajnych nawet całkowity brak reakcji na monity wysyłane przez deputację; w źródłach zachowały się dane o co najmniej jednym przypadku przysłania do petenta tzw. egzekucji skarbowej, czyli skonfiskowaniu w jego domu bliżej nieokreślonych ruchomości (prawdopodobnie zboża, lub też zapasów alkoholu) i wystawieniu ich później na licytację, mającej przynieść kilkudziesięciotłotowy zysk³³. Ustawodawca nie przewidział też, że wśród petentów starających się o uzyskanie oficjalnej przynależności do stanu szlacheckiego znajdują się osoby tak skrajnie ubogie, iż nie będzie ich po prostu stać na wykup dyplomu. Kwestia ta budziła przez długi czas liczne kontrowersje i spory

³⁰ APK, DSGR, sygn. 13, nlb. Materiały dotyczące kontroli osób pozbawionych szlachectwa z lat 1849–1861 (z wpisami późniejszymi do roku 1865).

³¹ DSGR, sygn. 8, k. 3. Pismo HKP do DSGK z dn. 8 lutego 1838 r.

³² DSGR, sygn. 9, k. 123. Pismo HKP do Deputacji Szlacheckiej Guberni Kaliskiej z dn. 6 maja 1844 r.

³³ DSGR, sygn. 11, k. 16. Pismo Komisarza Obwodu Stopnickiego do DSGK z dn. 25 lipca 1839 r.

prawne, zakończone dopiero w 1843 r. wydaniem przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu decyzji mówiącej, że petenci żyjący w nędzy mogą zostać zwolnieni całkowicie z opłaty po przedstawieniu władzom tzw. świadectwa ubóstwa³⁴.

Przeprowadzona w 1861 r. likwidacja Heroldii Królestwa Polskiego oraz deputacji gubernialnych i stanowisk marszałków szlachty, spowodowała konieczność wnoszenia podań o wylegitymowanie szlachectwa do Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego w Petersburgu³⁵. Posunięcie to zamknęło pewien rozdział w historii społecznej ziem polskich znajdujących się pod panowaniem rosyjskim. Przypomnieć w tym miejscu należy, iż dzięki działalności Heroldii potwierdzenie przynależności do stanu szlacheckiego uzyskało w Królestwie Polskim około 17 000 osób, a blisko 500 kolejnym przyznano tzw. szlachectwo nowe (nabyte i nadane). Poważny udział w tym procesie miały deputacje działające w Radomiu, wpisujące się trwale w historię administracji tego ośrodka.

³⁴ *Ibidem*, k. 120. Pismo HKP do DSGK z dn. 24 lutego 1843 r.

³⁵ Por. A. I. Sielickij, *op. cit.*, s. 120 i nn.

Artur Górak
(Lublin)

OBIEG PISM W RZĄDZIE GUBERNIALNYM RADOMSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Kluczowym elementem formalizacji toku urzędowania i najważniejszą częścią obiegu informacji jest obieg pism. W organizacji biurokracyjnej, funkcjonującej w państwie totalnym i przez to, a także z powodu utrwalenia zasady piśmienności postępowania oraz dokumentowania czynności urzędowych, narażonej na zjawisko masowości akt, niewyobrażalne jest doraźne sterowanie strumieniem pism. Indywidualne traktowanie każdego wpływu nie było fizycznie możliwe.

Przejawem porządku w rosyjskim urzędzie były szczegółowo opracowane schematy obiegu pism. Pismo wchodzące od momentu otrzymania go przez dyżurnych i do wysłania przez gońców zgodnie z przeznaczeniem, przechodziło około połowy wieku XIX w. w sądzie ziemskim 26 punktów zatrzymania/czynności, w departamencie ministerstwa – 34, a w rządzie gubernialnym – 54¹.

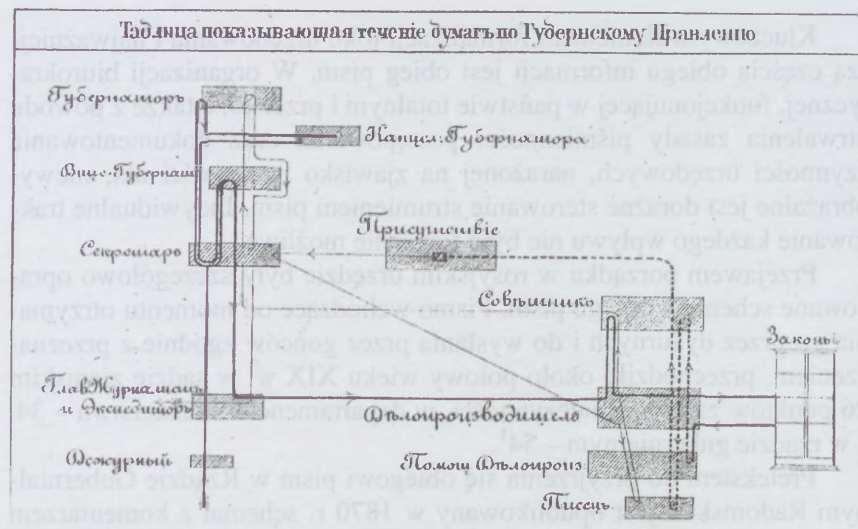
Pretekstem do przyjrzenia się obiegowi pism w Rządzie Gubernialnym Radomskim jest opublikowany w 1870 r. schemat z komentarzem ilustrujący te zagadnienie pt. *Занятия и течение бумаг по Губернскому Правлению*. Poszczególne punkty zatrzymania zostały przedstawione w postaci prostokątów, a kolejność ruchu pism ilustrują strzałki. Wytluszczona linia ciągła oznacza drogę wpływania pisma do urzędu; linia przerywana pokazuje proces załatwiania pisma w trybie kolegiальnym, a ciągła linia cieńsza ekspedycji odpowiedzi. Tak więc schemat przed-

¹ *Руководство к наглядному изучению административного порядка течения бумаг в России*, Москва 1858, s. 3-9 za Л. Ф. Писарькова, *Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века*, „Человек”, № 3 (1995), s. 121-139, www.ibmh.msk.su/vivovoco/vv/papers/men/pisar_1.htm.

stawia tylko obieg pism zdecydowanych przez prezydium rządu, pomijając tryb monokratyczny.

Obieg pism omówimy w układzie chronologicznym, zaczynając od etapu zwanego wpłynięciem, czyli drogą pisma od przyjęcia przez urząd do przekazania referentowi. Następnie przejdziemy do nieco bardziej zróżnicowanego etapu – załatwienia kończącego się ostateczną aprobatą konceptu. Na końcu przedstawiona zostanie ekspedycja, obejmująca proces wygotowania pisma wychodzącego.

Schemat obiegu pism w Rządzie Gubernialnym Radomskim z 1870 r.

Źródło: Памятная книжка радомской губернии за 1870 год, s. 49.

Struktura Rządu Gubernialnego Radomskiego wykazywała pewne, nieistotne dla obiegu pism, odmienności. Dział zwany *Общее Управление*, a podlegający wicegubernatorowi miał oczywiście swoje odpowiedniki w innych rządach. Jednak poza typowymi stanowiskami, takimi jak: sekretarz prezydium, jego pomocnik i tłumacz jednocześnie, redaktor – urzędnik statystyczny, żurnalista – ekspedytor, pomocnik ekspedytora, archiwariusz, dwaj pomocnicy archiwariusza i inżynierem gubernialnym oraz i pomocnikiem architekta, których zaliczanie do tego działu było dość typowe, znajdujemy tu jeszcze dwa stanowiska, najwyraźniej składające się na odrębny referat. Chodzi mianowicie o referenta od

ściągnięcia podatków państwowych oraz jego pomocnika². Była to zapewne reperkusja likwidacji wydziału skarbowego. Jeśli chodzi o stanowiska kancelaryjne w wydziałach, to zestaw jest typowy – żurnaliści w wydziałach administracyjnym, wojskowo – policyjnym i ubezpieczeniowym oraz sekretarz w wydziale lekarskim. Co prawda 25 kancelistów wymieniono bez określenia ich przydziału do konkretnego wydziału jednak była to przyjęta praktyka w pamjatnych książkach³.

Rząd Gubernialny Radomski przeszedł dwie większe reorganizacje. Pierwsza związana była z likwidacją wydziałów: skarbowego i dóbr rządowych w końcu lat siedemdziesiątych, a druga nastąpiła na przełomie wieków. Najpierw zlikwidowano wydział ubezpieczeniowy a następnie wydzielono wydział weterynaryjny z lekarskiego. Dla przykładu można przedstawić organizację urzędu na początku lat osiemdziesiątych. W 1881 roku zamknięto 2 referat wydziału administracyjnego, zaś referat buchalteryjny przyłączono do Kancelarii Prezydium. Od 1 stycznia 1882 r. wprowadzono numerację ciągłą referatów. W tym momencie struktura wewnętrzna zaplecza urzędowego Rządu Gubernialnego Radomskiego przedstawiała się następująco:

I. Kancelaria Prezydium, referat (делопроизводство):

1. секретаря присутствия,
2. редактора,
3. исполнительное,
4. бухгалтерское

II. Administracyjny, referat (делопроизводство):

5. инспекторское,
6. дорожное и путей сообщения,
7. городское,
8. духовное

III. Wojskowo – Policyjny, referat (делопроизводство):

9. рекрутское и при нем д-во по воинской повинности,
10. квартирное,
11. тюремное,
12. полицейское

IV. Lekarski, referat (делопроизводство):

13. врачебное

² Памятная книжка радомской губернии за 1870 год, s. 53.

³ Ibidem, s. 53-56.

V. Prawny, referat (делопроизводство):

14. юридическое

VI. Ubezpieczeniowy, referat (делопроизводство):

15. страховое

VII. Budowlany, referat (делопроизводство):

16. строительное⁴.

Na konieczną schematyzację obiegu pism składały się trzy czynniki. Pierwszy z nich, najczęściej kojarzony z systemem kancelaryjnym, to ewidencja obiegu pism mająca zabezpieczyć całość akt i terminowość toku urzędowania, wyrażająca się w tzw. systemie dziennikowym. Stałe rozbudowywanie roli dziennika podawczego nie pozostawało bez związku z podejściem do urzędnika jako części organizacji. Mechanicystyczne (z dzisiejszego punktu widzenia weberowskie)⁵ podejście zakładało, że jakość pracy urzędnika jest zależna od kontroli. Urzędnik miał wykonywać polecenia i stosować się do ścisłych instrukcji, działając jak bezosobowe narzędzie. Dziennik podawczy doskonale pasuje do tej teorii, w której niezbędnym elementem egzekwowania odpowiedniego poziomu pracy był stały nadzór i zagrożenie karami. Poglądy te były tak ugruntowane, że przez cały omawiany okres nie podejmowano prób usprawnienia pracy kosztem czynności formalnych związanych z kontrolą pracy urzędników. Co więcej, okresowo rozbudowywano narzędzia kontroli, uważając to za środek do polepszenia jakości pracy. Nabierało to cech kuriozalnych, gdy zauważone opóźnienia i zaległości w pracy eliminowano poprzez nałożenie dodatkowych obowiązków sprawozdawczych na urzędników, zwiększając w ten sposób ich obciążenie, a co za tym idzie zmniejszając możliwości usunięcia zaległości.

Drugi czynnik wynikał z treści korespondencji. Specjalizacja i związany z nią podział czynności determinował punkt docelowy pisma wchodzącego, którym był kompetentny referat. Ta podstawowa zasada, w zależności od systemu kancelaryjnego i typu konstytucji wewnętrznej

⁴ Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Rząd Gubernialny Radomski II (dalej: RGR II), sygn. 1433, nłb. Pismo sekretarza prezydium do wydziału administracyjnego z dn. 24 grudnia 1881 r.

⁵ „Pojedynczy urzędnik nie może działać wbrew aparatowi (...). Stanowi on tylko pojedynczy, obciążony specjalistycznymi zadaniami człon pewnego, jedynie przez najwyższe szczeble, a nie przez niego samego, wprowadzanego w ruch lub zatrzymywanego, nieustannie pracującego mechanizmu, który wskazuje mu w zasadzie określoną marszrutę”. M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002, s. 716.

organizacji, była różnie rozbudowywana. Anomalią było poświęcanie uwagi gubernatora lub wicegubernatora jednemu z pism, tolerowaną tylko ze względu na ich pozycję w hierarchii. Wydaje się, że każda dekretacja merytoryczna, nie mówiąc już o szczegółowych wskazówkach, uzasadniała pozycję zwierzchników, którzy przecież nie mieli przydzielonych żadnych funkcji szczegółowych. Przeglądanie korespondencji i instruowanie referentów było wyrazem ich zaangażowania w pracę i podkreśleniem ich omnipotencji. Teoretycznie przecież do wyobrażenia jest sytuacja, w której urząd funkcjonuje bez zwierzchników, wyjąwszy podpisywanie czystopisów, co w praktyce stało się jedynie formalnością, ponieważ zwierzchnicy byli w stanie skontrolować poprawność załatwienia sprawy jedynie w kilku przypadkach. Należy założyć, że większości pism w ogóle nie czytali. Podstawowym powodem istnienia tych punktów zatrzymania jest tradycja, hierarchia oraz selektywna kontrola pracy urzędników. Zasadniczo każde pismo ze względu na podział kompetencji miało z góry ustalony punkt docelowy w postaci najniższej komórki merytorycznej, co prawda nie zawsze kierowanej przez referenta lub buchaltera. Zdarzało się bowiem, że kierownicy wydziałów pewne kategorie spraw przydzielali sobie do prowadzenia (czasem regulowało to prawo).

Poza zasadami obiegu wynikającymi z treści pism, a co za tym idzie stałymi w postaci specjalizacji urzędników i kompetencji organów decyzyjnych (gubernator, wicegubernator, prezydium rządu) i wyjątkami od nich związanymi z funkcjami zwierzchników, schemat uzupełniał jeszcze trzeci czynnik - wymogi dotyczące formalnego charakteru korespondencji, takie jak tajność, pośpiech i terminowość oraz stosunek do adresata. Nałożenie się kryterium rzeczowego z formalnym stanowiło podstawę organizacji obiegu pism, różnicując obieg pism tajnych i zwykłych, decydowanych kolegią i jednoosobowo, typowych i nadzwyczajnych. Do tego dochodzi czynnik organizacyjny w postaci wyodrębnienia się komórki do załatwiania spraw związanych z bezpieczeństwem w postaci kancelarii gubernatora.

1. Wpłyńcie

Zanim pismo dotrze do kompetentnego referenta, przechodzi przez kilka punktów zatrzymania. Najistotniejszym z nich jest sam fakt przyjęcia pisma przez urząd, wyrażony w postaci prezenty. W tym momencie

pismo stawało się własnością urzędu pod względem fizycznym, ale istotniejsze są konsekwencje prawne. Organ przyjmujący pismo zobowiązywał się tym samym do zastosowania całej procedury urzędowej w stosunku do zawartej w nim sprawy, mniej lub bardziej obligującej go do określonej reakcji. Ścisły związek między tokiem urzędowania a systemem kancelaryjnym, wynika przede wszystkim z powszechnie w tym czasie obowiązującej zasady mówiącej, że wpływająca do urzędu sprawa zawsze materializowała się w postaci jednego z pism, ustalonych do kontaktowania się urzędów między sobą i z osobami prywatnymi. Największe uchybienia w toku urzędowania zdarzyć się mogły właśnie na tym pierwszym, z pozoru nieistotnym etapie.

Pismo mogło być dostarczone do urzędu własnoręcznie, jeśli była to prośba lub podanie, przez kurierów lub pocztą. W 1870 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych przypominało, że organy administracji powinny przyjmować z poczty adresowaną do nich korespondencję bezzwłocznie, po pierwszym zawiadomieniu lub *новестке* z urzędu pocztowego⁶. Z poczty korespondencję odbierał ogólny żurnalista – ekspedytor i przekazywał ją, razem z pismami przyjętymi przez dyżurnego, sekretarzowi prezydium⁷.

Przesyłki urzędowe adresowane imiennie do Gubernatora Radomskiego i Radomskiego Rządu Gubernialnego, przyjmowano przez całą dobę, nie wyłączając świąt. W tym celu wyznaczano urzędnika dyżurnego, który zostawał w gmachu urzędu na noc. Pisma, wpływające po godzinach urzędowania i do 10 godziny rano następnego dnia, przyjmowane były przez dyżurnych w rządzie gubernialnym i zdawane Ogólnemu Dziennikarzowi przy zmianie dyżurów⁸. Jeśli zdarzały się wypadki wpłynięcia przesyłek do urzędu po zakończeniu jego pracy, a wśród nich były ukazy Senatu Rządzącego, pisma ściśle tajne, dyżurny zobowiązany był dostarczyć je wicegubernatorowi, który decydował o ich dalszym losie. Zasadniczo przyjmowana korespondencja powinna być zamknięta

⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Rząd Gubernialny Lubelski (dalej: RGL), sygn. A I 1870: 3, k. 160. Cykularz departamentu pocztowego MSW z 20 sierpnia 1870 r.

⁷ Инструкция о порядке делопроизводства в губернском правлении, Radom 1867 r., APR, RGR II, sygn. 1433; podpisana przez wicegubernatora Tołoczanowa i sekretarza Zientkowskiego.

⁸ Первоначальные проекты по административному преобразованию в Царстве Польском (1865–1866 г.), № 2, загл. Б, Общий порядок делопроизводства в губернском правлении, I. 18.

w kopercie lub złożona i zabezpieczona pieczęcią przed otwarciem. Wyjątek stanowiły osobiście dostarczane podania i prośby (i skargi), które nie musiały być zamknięte. Urzędnicy dyżurni wpisywali do księgi dyżurnej dane przyjętych pakietów i kopert z korespondencją, bez rozpaczętywania⁹. Nagromadzone przesyłki dyżurni zapisywali dwa razy dziennie, nie wyłączając świąt, o godzinie 8.30 rano i o 2.30 w dzień. W ten sposób korespondencja była przygotowana do przejścia przez kancelarię przed rozpoczęciem pracy i tuż przed jej zakończeniem.

Instrukcja milutinowska, dla rządów gubernialnych Królestwa, dzieliła wpływające pisma na trzy rodzaje ze względu na sposób wpłynięcia: 1) przesyłki pieniężne, 2) prośby prywatnych osób podawane osobiście gubernatorowi lub wicegubernatorowi, 3) pozostałe pisma wpływające od różnych organów przez księgi wysyłkowe (*разсылъные книги*) lub przez pocztę. Pakiety z biletami kredytowymi lub innymi papierami wartościowymi odbierał z poczty urzędnik kasy gubernialnej. Dopiero po naniesieniu na nich noty przez kasjera gubernialnego o przyjęciu pieniędzy były one przekazywane ogólnemu dziennikarzowi za pokwitowaniem w dzienniku ekspedycyjnym kasy. Dalej pismo było traktowane jak pozostałe. Prośby mogły być wręczane zwierzchnikom guberni w każdych okolicznościach. Przyjęte przekazywano sekretarzowi, od którego petent miał prawo żądać pokwitowania odbioru¹⁰.

Przyjmując pakiet, dyżurny powinien zwrócić uwagę na: 1) czy pakiet jest adresowany do tego urzędu; 2) skąd jest wysłany, co zazwyczaj zaznaczano na kopercie, a jeśli nie to można to było odczytać z pieczęci lub z księgi wysyłkowej, przyniesionej wraz z nim przez kuriera. W księdze wysyłkowej należało pokwitować odbiór z oznaczeniem czasu przyjęcia pakietu. Należało przy tym zwrócić uwagę, czy pakiety zostały przyjęte w tym czasie i pod tymi numerami, jak to zapisano w księdze wysyłkowej, oraz sprawdzić kompletność załączników wymienionych na pakiecie lub w księdze. Dopiero potem dyżurny zapisywał pakiety do księgi dyżurnej i przekazywał, za pokwitowaniem w tejże księdze, do kancelarii (ogólnemu ekspedytorowi – żurnaliście) zdejmując

⁹ В. Вельдбрехт, Обиция основания руссого делопроизводства с приложением основных его форм, Sankt Petersburg 1854 г., s. 72-73.

¹⁰ Первоначальные проекты..., I.1-11.

jąc z siebie w ten sposób odpowiedzialność za całość pakietów, których otrzymanie dyżurny przedtem pokwitował w księgach wysyłkowych¹¹.

Przed końcem urzędowania ogólny dziennikarz – ekspedytor sortował otrzymane przez niego w ciągu dnia pisma. Prośby, doniesienia zwrotne organów podległych, komunikaty adresowane do wydziałów i inne mało ważne pisma przekazywał dziennikarzowi odpowiedniego wydziału. Wszystkie zaś pozostałe pisma przedstawiał sekretarzowi¹².

Sekretarz segregował pisma i adresowane do Gubernatora wręczał jemu przez Kancelarię Gubernatora Radomskiego. Gubernator po zapoznaniu się z treścią pism dekretował je oraz przekazywał swojej kancelarii¹³. Ta z kolei pisma leżące w jej kompetencjach, zostawiała u siebie, a pisma podlegające załatwieniu w Rządzie Gubernialnym, przekazuje za pokwitowaniem w księdze sekretarzowi prezydium a ten przekazywał je wicegubernatorowi.

Zwykłą korespondencję sekretarz rozpieczętowywał z pomocą dyżurnych. Przy otwieraniu pakietów zwracano uwagę, żeby: 1) pieczęć urzędowa na kopercie została natychmiast rozłamana i wyrzucona; 2) w pakietach były wszystkie pisma i z tymi numerami, które są na kopercie, a w przypadku braku któregośkolwiek lub jakiegokolwiek niezgodności adnotacji na pakiecie z zawartością, nanieść na kopertę notę zobowiązującą do wyjaśnienia przyczyny braku i naprawienia błędu; 3) przy każdym piśmie były wszystkie załączniki, które w nim oznaczono w przeciwnym razie na piśmie pisze się podobną notę.¹⁴ Następnie sekretarz z pomocą dyżurnych na każdym piśmie przystawiał stempel pieczętny z oznaczeniem roku, miesiąca i dnia otrzymania oraz nazwy urzędu i miejscem na numer z dziennika, czyli prezentę. Zaznaczał też do którego wydziału i stołu pismo jest kierowane i przekazywał wicegubernatorowi. Wicegubernator pisma, które wpłynęły do Rządu Gubernialnego zarówno przez gubernatora jak i bezpośrednio od sekretarza, dekretował

¹¹ Памятная книжка радомской губернии за 1870 год, s. 50; В. Вельдбрехт, *op. cit.*, s. 73-75.

¹² Первоначальные проекты..., I.16-17.

¹³ W tym miejscu należy wyjaśnić, że rozróżniamy trzy rodzaje dekretacji: kierującą – nanoszenie not w postaci symbolu wydziału i referatu; merytoryczną – nanoszenie not determinujących treść odpowiedzi, i formalną – nanoszenie not obligujących do wykonania konkretnych czynności z pismem (np. odłożenie do akt bez odpowiedzi - przyp. aut.).

¹⁴ В. Вельдбрехт, *op. cit.*, s. 75-76.

i nie później niż rano następnego dnia przekazywał przez sekretarza do rejestracji w dzienniku podawczym¹⁵.

W czasie wstępnej selekcji sekretarz wydzieliał także pisma tajne i przekazywał je wicegubernatorowi po zarejestrowaniu w dzienniku podawczym pism tajnych, której to czynności dokonywał osobiście. Pakiety z notą *секретное* otwierane miały być przez gubernatora lub osobę go zastępującą a pisma w nich zawarte kierowane były drogą wskazaną przez gubernatora. Tak samo postępować miano z pakietami zaadresowanymi osobiście do gubernatora lub wicegubernatora¹⁶.

Zwierzchnikom przedstawiano korespondencję celem: 1) zapoznania się z zadaniami i odpowiedzialnością urzędu, 2) umożliwienia nanieśienia not np. nakazujących przyspieszenie załatwienia, porównanie z jakąś korespondencją, która może być nieznana poszczególnym referentom lub powierzenia pisma konkretnemu referentowi¹⁷. Wicegubernator posiadał prawo dekretowania pism wchodzących do rządu gubernialnego notami pośpiechu takimi, jak *нужное, в. нужное, сейчас* i potrzebujących bezzwłocznego załatwienia¹⁸.

Po dekretacji kierującej sekretarza, pisma przejmował ogólny dziennikarz – ekspedytor, który wносил je do ogólnego dziennika pism wchodzących i nanosił na pisma № z tegoż dziennika¹⁹. W Rządzie Gubernialnym Radomskim prowadzono następujące dzienniki podawcze: ogólny rejestr pism wchodzących, rejestry pism wchodzących poszczególnych referatów, rejestry pism wychodzących poszczególnych wydziałów. Rejestr pism wychodzących wydziałów: Finansowego, Dóbr Rządowych i Prawnego prowadził żurnalista Wydziału Finansowego²⁰. Instrukcja zamieszczona w *Swodzie Zakonow Rossijskoj Imperii*, nakazywała prowadzenie dziennika podawczego pism wchodzących dla każdego referatu osobno. Tak więc każdy referat posiadał rejestr wchodzący, a każdy wydział odrębny, wychodzący²¹.

¹⁵ Памятная книжка радомской губернии за 1870 год, s. 50; Первоначальные проекты..., I.16-17.

¹⁶ Первоначальные проекты..., I.14-15.

¹⁷ В. Вельдбрехт, *op. cit.*, s. 76

¹⁸ Swod Zakonow Rossijskoj Imperii (dalej: SZRI), wyd. 1857 r., t. 2, cz. 1, art. 818.

¹⁹ SZRI, wyd. 1876 r., t. 2, cz. 1, art. 114.

²⁰ Инструкция о порядке делопроизводства в губернском правлении, Radom 1867 r.

²¹ Dla porównania w RGL prowadzenie wszystkich tych, tak wchodzących jak i wychodzących rejestrów skoncentrowano dla wszystkich wydziałów rządu w jednej ogólnej

Do dzienników podawczych nie wpisywano pism z przesyłkami pieniężnymi lub przedmiotami oraz obwieszczeń z poczty. Aby się upewnić, że wszystkie koperty i pakiety, przyjęte przez dyżurnego i zapisane do księgi dyżurnej, rzeczywiście weszły do obiegu urzędowego i zapisane są do rejestru pism wchodzących, ogólny registrator powinien jeszcze porównać liczbę otrzymanych pism z zapisami w księdze dyżurnej. Szczególną troską otaczano papier stemplowy, wpływający najczęściej jako nośnik prywatnych prośb.

Co prawda prawo nakazywało, aby dziennik podawczy dzielił się na dwie części. Pierwsza: dla ukazów cara, Senatu Rządzącego i innych wyższych władz, także raportów i pism; a druga: dla pism władz równych, wiadomości, zapotrzebowań, i wszystkich innych pism wchodzących, jednak nie stosowano się do tego²².

Ogólny żurnalista – ekspedytor z pomocnikami wnosili pisma do dziennika podawczego i przekazywali je żurnaliście odpowiedniego wydziału za pokwitowaniem²³. Schemat z pamjatnych knizek zamiast żurnalisty wymienia od razu referenta. Może to oznaczać, że *Instrukcja* została przygotowana w oparciu o przepisy i być może nigdy nie wprowadzona w życie natomiast schemat odzwierciedlał rzeczywistość. Nawet, jeśli uprzednie dekretacje kierowały pismo nie do konkretnego referatu, a tylko do wydziału, to i tak odbierać je z kancelarii mógł każdy pracownik wydziału, a nie koniecznie żurnalista.

Zanim pisma trafiły do referenta, pojawiały się na nim dekretacje inne, niż wymienione do tej pory. Po zarejestrowaniu pism w dziennikach podawczych, za pokwitowaniem w tychże odbierali je z registratury pracownicy wydziałów i przekazywali swym kierownikom. H. B. Барадинов jako ogólną zasadę wyróżnia dekretowanie pism przez członków kolegium, kierujących wydziałami w celu określenia dalszego postępowania z pismem, zaznaczając że zarówno gubernator, wicegubernator, jak i kierownik wydziału mogli pisać na wpływach wskazówki, co do merytorycznego załatwienia sprawy²⁴. Instrukcja milutinowska zakładała, że w miarę przyjmowania pism od dziennikarza ogólnego, dziennikarz wydziałowy (w rzeczywistości mógł to być referent) przed-

registraturze, kierowanej przez ogólnego dziennikarza–ekspedytora a działającej w kancelarii pod nadzorem sekretarza prezydium - APL, RGL, sygn. K 1867: 4, k. 64.

²² SZRI, wyd. 1857, t. 2, cz. 1.

²³ Инструкция о порядке делопроизводства в губернском правлении, Radom 1867 r.

²⁴ В. Вельдбрехт, *op. cit.*, s. 77

stawiał je radcy. Radca otrzymując od dziennikarza pisma stawiał na nich noty określające dalszy ich bieg (dekretacje formalne). Nie wymagające czynności urzędowych oznaczał „к сведению” i zwracał dziennikarzowi dla rozdzielenia między referentów według przynależności²⁵.

Pisma z registratury odbierał referent, ale czasem też inny urzędnik i przekazywał je kierownikowi wydziału celem zadekretowania. Na pismach wchodzących naczelnik wydziału powinien robić następujące dekretacje: a) na podlegających rozpatrzeniu kolegialnemu przez prezydium rządu – в журнал, б) na podlegających rozstrzygnięciu przez gubernatora i wicegubernatora – к докладу, в) na podlegających rozstrzygnięciu przez wydział: - potrzebujących decyzji к исполнению, - podlegających wprowadzeniu życie, kierowaniu się nimi (руководству), zastosowaniu (соображению) i zapoznaniu (сведению) к сведению, - nie potrzebujące decyzji lub rozważenia к делу. W rzeczywistości dopuszczano możliwość nanoszenia nawet szczegółowych dekretacji merytorycznych (determinujących treść odpowiedzi).²⁶ Daje to pięć sposobów postępowania z pismem wpływającym do urzędu. Na tym etapie mogło się też okazać, że pismo jest niewłaściwie skierowane i wtedy oddawano je do innego referatu. Korespondencję wewnętrzną wpisywano do rejestru pism wchodzących referatu, do którego pismo było skierowane²⁷.

Warto zwrócić uwagę, że różnorodność dróg, którymi korespondencja wpływała do urzędu (poczta, kurierzy, kasa gubernialna, podawanie prośby bezpośrednio decydentom), nie zachwiała podstawowej zasady ewidencji wszystkich pism w dziennikach podawczych. Poza pismami tajnymi rejestrowanymi przez kierownika kancelarii i leżącymi w kompetencjach kancelarii gubernatora. Pozostałe pisma spotykały się u ogólnego dziennikarza – ekspedytora. Był to element porządkujący ich obieg i zapewniający bezpieczeństwo akt.

Referenci, po otrzymaniu zadekretowanych przez kierownika wydziału pism, sprawdzali, czy sprawy w nich zawarte mają poprzedniki. Sytuacja była oczywista, jeśli pismo powoływało się na numer dziennika podawczego Rządu Gubernialnego Radomskiego. W pozostałych przypadkach referent kierując się hasłem lub lekturą pisma sięgał do indeksu

²⁵ Первоначальные проекты... , t. II. 19-21.

²⁶ SZRI, wyd. 1857 r., t. 2, cz. 1, art. 826; APL, RGL, sygn. K 1867:4, k. 61-65 v. Przedłożenie dyrektora głównego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW) z dn. 1 (13) czerwca 1867 r.

²⁷ Инструкция о порядке делопроизводства в губернском правлении, Radom 1867 r.

Do dzienników podawczych nie wpisywano pism z przesyłkami pieniężnymi lub przedmiotami oraz obwieszczeń z poczty. Aby się upewnić, że wszystkie koperty i pakiety, przyjęte przez dyżurnego i zapisane do księgi dyżurnej, rzeczywiście weszły do obiegu urzędowego i zapisane są do rejestru pism wchodzących, ogólny registrator powinien jeszcze porównać liczbę otrzymanych pism z zapisami w księdze dyżurnej. Szczególną troską otaczano papier stemplowy, wpływający najczęściej jako nośnik prywatnych prośb.

Co prawda prawo nakazywało, aby dziennik podawczy dzielił się na dwie części. Pierwsza: dla ukazów cara, Senatu Rządzącego i innych wyższych władz, także raportów i pism; a druga: dla pism władz równych, wiadomości, zapotrzebowań, i wszystkich innych pism wchodzących, jednak nie stosowano się do tego²².

Ogólny żurnalista – ekspedytor z pomocnikami wnosili pisma do dziennika podawczego i przekazywali je żurnaliście odpowiedniego wydziału za pokwitowaniem²³. Schemat z pamjatnych książek zamiast żurnalisty wymienia od razu referenta. Może to oznaczać, że *Instrukcja* została przygotowana w oparciu o przepisy i być może nigdy nie wprowadzona w życie natomiast schemat odzwierciedlał rzeczywistość. Nawet, jeśli uprzednie dekretacje kierowały pismo nie do konkretnego referatu, a tylko do wydziału, to i tak odbierać je z kancelarii mógł każdy pracownik wydziału, a nie koniecznie żurnalista.

Zanim pisma trafiły do referenta, pojawiały się na nim dekretacje inne, niż wymienione do tej pory. Po zarejestrowaniu pism w dziennikach podawczych, za pokwitowaniem w tychże odbierali je z registratury pracownicy wydziałów i przekazywali swym kierownikom. H. B. Варадинов jako ogólną zasadę wyróżnia dekretowanie pism przez członków kolegium, kierujących wydziałami w celu określenia dalszego postępowania z pismem, zaznaczając że zarówno gubernator, wicegubernator, jak i kierownik wydziału mogli pisać na wpływach wskazówki, co do merytorycznego załatwienia sprawy²⁴. Instrukcja milutinowska zakładała, że w miarę przyjmowania pism od dziennikarza ogólnego, dziennikarz wydziałowy (w rzeczywistości mógł to być referent) przed-

stawiał je radcy. Radca otrzymując od dziennikarza pisma stawiał na nich noty określające dalszy ich bieg (dekretacje formalne). Nie wymagające czynności urzędowych oznaczał „к сведению” i zwracał dziennikarzowi dla rozdzielenia między referentów według przynależności²⁵.

Pisma z registratury odbierał referent, ale czasem też inny urzędnik i przekazywał je kierownikowi wydziału celem zadekretowania. Na pismach wchodzących naczelnik wydziału powinien robić następujące dekretacje: a) na podlegających rozpatrzeniu kolegialnemu przez prezydium rządu – в журнал, б) na podlegających rozstrzygnięciu przez gubernatora i wicegubernatora – к докладу, в) na podlegających rozstrzygnięciu przez wydział: - potrzebujących decyzji к исполнению, - podlegających wprowadzeniu życie, kierowaniu się nimi (руководству), zastosowaniu (соображению) i zapoznaniu (сведению) к сведению, - nie potrzebujące decyzji lub rozważenia к делу. W rzeczywistości dopuszczano możliwość nanoszenia nawet szczegółowych dekretacji merytorycznych (determinujących treść odpowiedzi).²⁶ Daje to pięć sposobów postępowania z pismem wpływającym do urzędu. Na tym etapie mogło się też okazać, że pismo jest niewłaściwie skierowane i wtedy oddawano je do innego referatu. Korespondencję wewnętrzną wpisywano do rejestru pism wchodzących referatu, do którego pismo było skierowane²⁷.

Warto zwrócić uwagę, że różnorodność dróg, którymi korespondencja wpływała do urzędu (poczta, kurierzy, kasa gubernialna, podawanie prośby bezpośrednio decydentom), nie zachwiała podstawowej zasady ewidencji wszystkich pism w dziennikach podawczych. Poza pismami tajnymi rejestrowanymi przez kierownika kancelarii i leżącymi w kompetencjach kancelarii gubernatora. Pozostałe pisma spotykały się u ogólnego dziennikarza – ekspedytora. Był to element porządkujący ich obieg i zapewniający bezpieczeństwo akt.

Referenci, po otrzymaniu zadekretowanych przez kierownika wydziału pism, sprawdzali, czy sprawy w nich zawarte mają poprzedniki. Sytuacja była oczywista, jeśli pismo powoływało się na numer dziennika podawczego Rządu Gubernialnego Radomskiego. W pozostałych przypadkach referent kierując się hasłem lub lekturą pisma sięgał do indeksu

registraturze, kierowanej przez ogólnego dziennikarza-ekspedytora a działającej w kancelarii pod nadzorem sekretarza prezydium - APL, RGL, sygn. K 1867: 4, k. 64.

²² SZRI, wyd. 1857, t. 2, cz. 1.

²³ Инструкция о порядке делопроизводства в губернском правлении, Radom 1867 г.

²⁴ В. Вельдбрехт, *op. cit.*, s. 77

²⁵ Первоначальные проекты..., t. II. 19-21.

²⁶ SZRI, wyd. 1857 г., t. 2, cz. 1, art. 826; APL, RGL, sygn. K 1867:4, k. 61-65 v. Przedłożenie dyrektora głównego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW) z dn. 1 (13) czerwca 1867 г.

²⁷ Инструкция о порядке делопроизводства в губернском правлении, Radom 1867 г.

(*алфавума*) i przez niego docierał do sygnatury sprawy. Referent musiał przejrzeć kilka ksiąg indeksu, żeby mieć pewność w tej materii, mimo iż często prowadzono indeksy przez kilka lat. Jeśli referent nie pamiętał, czy prowadzi daną sprawę i nie znalazł o niej żadnej informacji w indeksie, zakładał nową i wpisywał ją do spisu spraw. Oczywiście pewność dałoby dopiero przejrzanie wszystkich wpisów w spisie spraw, jednak był to sposób pracochłonny i nie pozwalał na wznowienie sprawy zakończonej w roku poprzednim. Spisy spraw prowadzono bowiem tylko dla spraw prowadzonych w danym roku kalendarzowym. Referent zapewne zdawał sobie sprawę, że w miarę przeglądania coraz starszych indeksów w końcu mógłby znaleźć poszyt, zapewne już zdany do archiwum, odpowiadający treściowo otrzymanemu pismu. Jednak sprawy wznawiane były bardzo rzadko, można więc przyjąć, że jeśli w referacie nie było odpowiedniej teczki, referent zakładał nową. Dalszy tryb postępowania z wpływem wynikał z naniesionych dekretacji, choć nie można wykluczyć, przynajmniej w niektórych sprawach, także dyrektyw ustnych.

B. Вельдбрехт donosi, że kierownik referatu (naczelnik stołu) po rejestracji pisma w rotulusie poszytu, od razu sam podszywał pismo do poszytu, a jeśli zakładał nowy, to również szył pismo razem z rotulusem i okładką, których zawsze miał kilka wolnych. W takim wypadku, po wpisaniu pisma do rotulusa, nanosił też odpowiednie dane na okładkę (nazwę sprawy i numer porządkowy z *настольного реестра* – jeśli sprawy w instytucji prowadzone były według niego a nie spisu spraw)²⁸. Pierwszy etap obiegu pism kończył się wraz z przekazaniem ich referentom.

2. Załatwienie

Początkowy etap obiegu pism w wydziale wyglądał następująco: (1) żurnalista wydziałowy²⁹ przekazywał pisma (2) radcy, który po dokonaniu dekretacji zwracał je; (3) żurnalista wydziałowy rejestrował pisma w dziennikach podawczych odpowiednich referatów³⁰.

²⁸ B. Вельдбрехт, *op. cit.*, s. 78

²⁹ Schemat w ogóle nie wyróżnia stanowiska żurnalisty i nakłada te obowiązki na referenta - *Памятная книжка радомской губернии за 1870 год*, s. 51; patrz. schemat.

³⁰ *Инструкция о порядке делопроизводства в губернском правлении*, Radom 1867 r.

Referent po otrzymaniu pism z dekretacjami sporządzał „справку в законъ” i wręczał pismo pomocnikowi dla ułożenia projektu załatwienia³¹. Upřednio zapisywał do nastolnego rejestru spraw (zapewne tożsamy ze spisem spraw) pierwsze pisma w sprawie a te, które już stanowiły jej kontynuację zapisywał krótko do rubryki nr 5, pozostałe pisma jedynie odkładał do teczek spraw³². *Свод законов* z 1876 r. mówi: „Настольные реестры prowadzi się dla записек о всем, что в каждой sprawie зробено. З них должно бы видѣть, когда яка справа вплинула, в какомъ jest stadium i когда будие выслушана, когда принято резолюцию, выслано указъ i polecenie wykonano” i dalej „Настольные реестры должны бы проводиться для всехъ проводимыхъ справъ i отдѣльно для писмъ вносящихъ указы”³³. Jednak рządy gubernialne Królestwa Polskiego po wzajemnych konsultacjach, uprościły system kancelaryjny wprowadzając spisy spraw w miejsce następnych rejestrów³⁴. Referat był zobowiązany do rejestracji pisma, choćby tylko w rotulusie, czyli spisie pism poszytu. Jeśli pismo zmieniało zakres rzeczowy sprawy, uzupełniano też indeks. Ostatnią czynnością formalną było naniesienie na pismo numeru sprawy, który składał się z numeru ze spisu spraw i dwóch ostatnich cyfr roku, w którym справа się zaczęła. Wszystkie te czynności powinny бы wykonane в dniu otrzymania писма.

Najkrótszy obieg miały pisma opatrzone notą *к делу*, które włączano do odpowiednichъ справ. Nie były to generalia (*нарядъ*), ale pisma dotyczące konkretnychъ справ, które nie wymagały odpowiedzi, ani żadnej innej czynności urzędu, np. rozpowszechnienia. Odpowiedzi nie wymagały też pisma o charakterze normatywnym, poza potwierdzeniem ich przyjęcia i wprowadzenia в życie (w niektórychъ wypadkach).

Jeśli на wpływie notę *к сведению* lub *к руководству* umieścił kierownikъ wydziału, to referent po zapoznaniu się z nim włączał je do akt. Od niego, i od aktualnej praktyki postępowania z *нарядами*, zależało, czy pismo włączyć do konkretnej sprawy, której dotyczyło, czy też do teczki z normatywami. Ten drugi przypadek zachodził, gdy treść pisma dotyczyła wielu справ prowadzonych przez referenta. Np. zalecenie dyrektora KRSW nakazującъ, aby otrzymywane przez rząd gubernialny

³¹ *Памятная книжка радомской губернии за 1870 год*, s. 51.

³² *Инструкция о порядке делопроизводства в губернскомъ правлении*, Radom 1867 r.

³³ SZRI, wyd. 1876 r., t. 2, cz. 1, art. 117 i 118.

³⁴ APL, RGL, sygn. K 1867: 4.

ukazy senatu rządzącego (czyli najczęściej wyroki, ale stanowiące oficjalny komentarz do prawa), włączać w oryginał do spraw, których dotyczą, a jedynie w ostateczności, gdy nie należą do żadnej sprawy, kompletować w jednym ogólnym *наряде*³⁵.

Jednak wiele pism o charakterze normatywnym wymagało reakcji, ponieważ, jak już wspomniano, jednym z podstawowych obowiązków było *обнародование* praw i rozporządzeń władz zwierzchnich. Oczywiście najprostszym rozwiązaniem byłoby ich powielenie i rozesłanie podległym urzędom lub przekazanie kopii do umieszczenia w miejscach publicznych. Jednak najczęściej postępowano inaczej. Pismo, z którego treścią należało zapoznać organy podległe, traktowano jak pozostałe wpływy, czyli sporządzano koncept łączący w sobie notę przewodnią i treść rozporządzenia, czyli tak jak w przypadku rozporządzeń gubernatora; ewentualnie kopia cyrkularza stanowiła załącznik do pisma przewodniego. W każdym razie, podobnie jak w przypadku postanowień prezydium rządu, w urzędzie pozostawał nie tylko zatwierdzony koncept, ale i oryginał (uwierzytelniony czystopis), a wysyłano jego kopie. W 1904 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, w celu ograniczenia korespondencji i uproszczenia systemu kancelaryjnego, zarządziło, aby pisma do których referenci potrzebują uzupełniających informacji, wniosków lub które należy przesłać dla informacji, były wysyłane bez pism przewodnich, a jedynie z odpowiednią notą na samym piśmie, podpisem i jedną kontrasygnatą³⁶.

Sprawa wymagająca odpowiedzi mogła być rozpatrzona na dwa sposoby: kolegialnie – przez prezydium rządu lub jednoosobowo przez gubernatora, wicegubernatora, kierownika wydziału, a nawet przez referenta. Tak więc referent (lub jego pomocnik), po otrzymaniu takich pism przystępował do ułożenia: 1) referatu, jeśli pismo wpływające nosiło notę *в журнал*; 2) projektu rezolucji, gdy nota brzmiała *к докладу* lub *к исполнению*. Jeśli to pomocnik referenta przygotowywał projekt załatwienia to następnie przedstawiał go referentowi, który poprawiał go przedkładał radcy³⁷.

³⁵ APL, RGL, sygn. K 1867: 4, k. 61-65 v. Przedłożenie dyrektora głównego KRSW z dn. 1 (13) czerwca 1867 r.

³⁶ Cykularz wydziału ziemskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW) z 12 lipca 1905 r., APL, RGL, sygn. A I 1904: 130, k. 10.

³⁷ *Памятная книжка радомской губернии за 1870 год*, s. 51.

W przypadku, gdy ułożenie konceptu wymagało dodatkowych informacji, referent pisał od razu pismo wychodzące, tzw. *требование* żądające wyjaśnień od odpowiednich urzędów lub komórek urzędu³⁸. Tutaj należy wspomnieć o korespondencji wewnętrznej. Wyjaśnienia, z referatu do referatu tego samego wydziału, były żądane i wydawane za wiedzą kierownika wydziału i z podpisem referenta. Natomiast informacje, potrzebne jednemu wydziałowi od drugiego, żądane były wprawdzie piśmiennie, ale nie w postaci formalnej korespondencji z numerem dziennika podawczego, a jedynie w formie prostego pytania, na oryginalnym piśmie wchodzącym lub na osobnej kartce dodanej do niego i wydawało się je za podpisem kierowników wydziałów. Dla takiej korespondencji między wydziałami i referatami był prowadzony, z pominięciem registratury, osobny zeszyt w każdym referacie³⁹.

Ze schematu wynika, że radca po poprawieniu projektu, przekazywał go za pośrednictwem referenta i pomocnika referenta do kancelarii prezydium, do przepisania⁴⁰. Oznaczałoby to, że wyżej wspomnianych 25 kancelistów pracowało przy kancelarii prezydium, co jest mało prawdopodobne. Tak czy inaczej pisarz (urzędnik do pisma) przepisawszy projekt wręczał go pomocnikowi referenta. Pomocnik referenta zatwierdzał projekt i przekazywał go referentowi a następnie radcy, którzy także musieli go podpisać⁴¹. Ten iście schematyczny wywód należy opatrzyć komentarzem.

W pierwszej kolejności przyjrzymy się starszemu sposobowi rozpatrywania spraw, czyli przez organ kolegialny. Referent w sprawie po zebraniu potrzebnych informacji, dopełnień (*дополнений*) i objaśnień (*объяснений*), po rozpatrzeniu ich i po porównaniu z aktami sprawy, normatywami i obowiązującym prawem, układał referat (*докладная записка*)⁴². *Докладная записка* zwykle stawała się protokołem prezydium rządu⁴³. Referaty ze względu na ich późniejszy charakter od razu nazywano projektami protokołów (*журналов*). Odzwierciedlało to słabą aktywność członków kolegium, którzy zatwierdzali przedstawiane pro-

³⁸ *Первоначальные проекты...*, II.30.

³⁹ APL, RGL, sygn. K 1867: 4, k. 61-65 v. Przedłożenie dyrektora głównego KRSW z dn. 1 (13) czerwca 1867 r.

⁴⁰ *Памятная книжка радомской губернии за 1870 год*, s. 51.

⁴¹ *Ibidem*, s. 51.

⁴² SZRI, wyd. 1876 r., t. 2, cz. 1, art. 129.

⁴³ *Ibidem*, art. 133.

jekty i byli zdominowani przez wolę przewodniczącego (gubernatora lub wicegubernatora). Projekty zawierały jedynie niezbędne i istotne okoliczności sprawy, wyłożone w skrócie. To często powtarzające się zastrzeżenie należy rozpatrywać, porównując projekty protokołów z dawniejszymi obszernymi wywodami zawierającymi streszczenie, a nierzadko pełny tekst, wszystkich pism w sprawie. Referat przedstawiany prezydium różnił się zasadniczo od konceptu i zawierał: wyłożenie sprawy (*справка*), projekt załatwienia (*резолуция*) i uzasadnienie (*заключение*)⁴⁴. M. in. z tego powodu ten tryb podejmowania decyzji był bardziej czasochłonny.

Dla każdej sprawy opracowywano odrębny projekt, który wnoszono pod obrady po podpisaniu go przez kierującego wydziałem członka prezydium i kompetentnego referenta. Pod rezolucją podpisywał się najczęściej kierownik wydziału, chyba, że sprawa leżała w kompetencjach gubernatora lub wicegubernatora i ten chciał, żeby rozpatrzyło ją prezydium. Referent nominalnie odpowiadał tylko za wyłożenie sprawy (*справка*) i tylko pod tym się podpisywał. Ponadto, jeszcze przed przedstawieniem ich na posiedzeniu prezydium rządu, referaty były sprawdzane pod względem formalnym przez sekretarza, czego śladem była jego kontrasygnata⁴⁵. Projekty przedstawiał jeden z członków prezydium kierujący odpowiednim wydziałem⁴⁶.

Posiedzenie prezydium Rządu Gubernialnego Radomskiego było otwierane codziennie o godzinie 12.00 i trwało do godziny 14.00 lub dłużej, w zależności od napływu spraw wymagających rozstrzygnięcia, za wyjątkiem Soboty a także dni tabelowych i świątecznych⁴⁷.

Na posiedzeniu prezydium projekt zatwierdzano, co automatycznie oznaczało, że projekt stawał się postanowieniem, które przekazywano sekretarzowi odpowiedzialnemu za obsługę kancelaryjną prezydium⁴⁸.

⁴⁴ *Ibidem*, art. 131.

⁴⁵ „Dokładność i kompletność wyłożenia sprawy, referatów i oznaczeń praw poświadcza Sekretarz asygnatą zapiski kartka po kartce, a na końcu tejże następującym zapisem: «Ta zapiska ze sprawy została sporządzona prawidłowo i prawa dotyczące oznaczono wszystkie, i więcej praw dotyczących niema; za co podlegam odpowiedzialności według praw za wszelką niezgodność». Ten zapis nie daje wszelako radzącym powodu i prawa do zaniechania uzupełniania praw, gdyby w następstwie okazało się, że w oznaczeniu praw przez Sekretarza cokolwiek ominięto”. *Ibidem*, art. 137.

⁴⁶ *Памятная книжка радомской губернии за 1870 год*, s. 51.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 48.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 51.

Jeśli prezydium uznało za potrzebne uczynić w projekcie drobną zmianę, to sekretarz wpisywał ją na końcu projektu, ponad podpisami. Jeśli zmiany były większe, to wnioski prezydium przepisywano na odrębnej kartce i dołączano do projektu jako uzupełnienie lub odrębny protokół. Fakt ten odnotowywano na protokole, który nie został przyjęty, na znak czego przekreślano go na krzyż⁴⁹.

Przy referowaniu spraw w postaci projektów protokołów, każdy członek miał prawo żądać przedstawienia prezydium oryginalnych spraw i pism, toteż na kolegialne posiedzenia rządów trafiały komplety pism dotyczących konkretnych spraw i załączniki. Projekty protokołów w sprawach leżących w kompetencji kancelarii prezydium, a co za tym idzie i w sprawach tajnych, były sporządzane i przechowywane przez sekretarza. Projekty protokołów prezydium podpisane przez członków zwracano do wydziałów, gdzie przygotowywano czystopisy⁵⁰. Projekty protokołów układane w kwestiach dotyczących specjalistycznych kwestii medycznych i budowlanych zawsze wprowadzano w życie po podpisaniu ich przez kompetentnych urzędników, niezależnie od tego, czy uczestniczyli w posiedzeniu⁵¹. Zgodnie z prawem rosyjskim, sprawy powinno się przedstawiać prezydium w postaci projektów protokołów, sporządzanych odrębnie w sprawach rozporządzających, sądowych i wykonawczych, co powinno się wyrażać w postaci noty na projekcie: *распорядительный, судный или исполнительный*⁵².

Gdy projekt protokołu został przyjęty, stawał się postanowieniem i nabierał mocy prawnej⁵³. Uwierzytelnienie polegało na złożeniu podpisów przez obradujących, a następnie przez sekretarza. Sekretarz po podpisaniu protokołu/postanowienia, wnosił je do odpowiedniej księgi i przesyłał do referatu⁵⁴.

Szybsza i prostsza procedura obowiązywała przy załatwianiu spraw leżących w kompetencjach organów jednoosobowych. Pisma zadekretowane *к исполнению* nie wymagały podejmowania decyzji. Reakcja urzędu była jedynie formalnością określoną przez przepisy. Projekty odpowiedzi w takich sprawach zatwierdzał kierownik wydziału, a nawet

⁴⁹ *Первоначальные проекты...*, III.31, 33-34.

⁵⁰ *Ibidem*, III.40-42.

⁵¹ APL, RGL, sygn. R 1867: 14. Cykularz MSW z dn. 8 kwietnia 1866 r.

⁵² SZRI, wyd. 1857, t. II, cz. I, art. 773.

⁵³ *Первоначальные проекты...*, III.46.

⁵⁴ *Памятная книжка радомской губернии за 1870 год*, s. 51.

sam referent. M.in. pierwsze ponaglenie, wysyłane przy braku odpowiedzi w odpowiednim czasie, było wysyłane z podpisem referenta, który oczywiście nie sporządzał konceptu, a nawet nie zostawiał w aktach kopii, a jedynie zaznaczał na pierwszym piśmie, kiedy i pod jakim numerem wysłano ponaglenie⁵⁵. W przypadku odpowiedzi na tzw. zapytania w sprawie, referent stosował odpowiedź odręczną, podobnie działał się, gdy wpływająca do urzędu prośba prywatna nie wymagała założenia nowej sprawy⁵⁶.

Najmniejszą ilość punktów zatrzymania w procesie obiegu pism w urzędzie miały pisma spraw, co do których decyzje podejmował kierownik wydziału. Pisma takich spraw, zaopatrzone we wstępne dekrety kierownika wydziału, otrzymywał referent i na ich podstawie pisał koncept odpowiedzi na pismo (na samym piśmie, odwrotnej stronie pisma względnie nowej kartce). Z gotowym konceptem zapoznawał się kierownik wydziału i jeśli uznawał, że jest on zgodny z jego sugestiami i prawidłowo sformułowany, podpisywał go, co automatycznie oznaczało, że można go po przepisaniu w takiej formie wyekspediować.

W przypadku wpływów zadekretowanych *κ доклады*, odpowiedź leżała w kompetencjach urzędu wicegubernatora lub gubernatora. Referent przygotowywał projekt odpowiedzi, nazywany rezolucją. W początkowych założeniach tryb akceptacji miał wyglądać następująco: rezolucje w sprawach powierzonych gubernatorowi i wicegubernatorowi miały być pisane na samym piśmie wchodzącym, następnie podpisywane przez radcę i przez niego referowane. Jeśli gubernator lub wicegubernator zatwierdził wyłożoną w rezolucji opinię radcy, to pismo zwracano referentowi do wykonania⁵⁷.

Szerokie kompetencje gubernatora i wicegubernatora zmusiły w praktyce do zastosowania uproszczeń w toku urzędowania. Większość spraw mniejszej wagi była rozstrzygana w tzw. trybie kancelaryjnym, za pomocą pism wychodzących od gubernatora lub wicegubernatora. Wtedy w wydziałach przygotowano od razu odpowiednie odpowiedzi i rozporządzenia, które były podpisywane przez kierownika wydziału i kontrasygnowane przez referenta, a następnie przedstawiane gubernatorowi

⁵⁵ SZRI, wyd. 1857, t. II, cz. 1, art. 200.

⁵⁶ APL, RGL, sygn. A I 1904: 130, k. 10. Cykularz wydziału ziemskiego MSW z dn. 12 lipca 1905 r.

⁵⁷ Первоначальные проекты..., IV. 53-54; Ustawa o zarządzie gubernialnym w guberniach Królestwa Polskiego, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 66, art. 68-69.

lub wicegubernatorowi. W przypadku spraw ważniejszych, referent pisał na samym piśmie wchodzącym lub na osobnej kartce projekt rezolucji w odpowiedniej formie, i z podpisem kierownika wydziału przedstawiano go decydentom. W obu przypadkach pisma, wraz z aktami, przedstawiano najpierw wicegubernatorowi, niezależnie od tego czy ostateczna aprobata zależała od niego. Chodziło o możliwie największe odciążenie gubernatora, który w wielu przypadkach, ufając osądowi wicegubernatora, nie studiował spraw, a jedynie zatwierdzał projekt. Jeśli tak, to pismo po zaakceptowaniu i podpisaniu wracało do wydziału, jeśli nie, to musiał je jeszcze zaakceptować gubernator⁵⁸. Tryb kancelaryjny zakładał, że rozstrzygane w ten sposób sprawy są tak typowe, że decydenci nie niosą żadnych poprawek, a referenci przygotowują od razu pisma zgodne z ich wolą, na podstawie doświadczenia lub dekrety merytorycznych. W drugim przypadku decydenci uznawali sprawę za nietypową lub na tyle ważną, że wymagała potraktowania indywidualnego: rozważenia projektu, przestudiowania akt itp. Każdy z nich miał też dodatkowe wyjście. Mianowicie gubernator mógł na projekt rezolucji nanieść notę *составит журнал*, która obligowała wydział do wniesienia sprawy na posiedzenie prezydium. Wicegubernator sprawy leżące w jego kompetencjach mógł odesłać do rozstrzygnięcia przez gubernatora, za pomocą noty *представит начальнику губернии*⁵⁹.

Zarówno w trybie kolegialnym, jak i monokratycznym, uwagi i poprawki aprobatów i decydentów mogły zmuszać referenta do wielokrotnego pisania projektu. W praktyce raz poprawiony koncept był akceptowany, a nawet, jeśli zdarzały się jeszcze jakieś uwagi, to wprowadzano je sporządzając czystopis.

Podsumowując ten etap obiegu pism, nazwany przez nas załatwieniem, zwróćmy uwagę na jego słabe odzwierciedlenie w aktach. Podstawowy jego element, czyli uzgodnienie treści odpowiedzi, najczęściej poznajemy w ostatniej fazie – zatwierdzonego konceptu. Do pewnego stopnia jedynie ratują sytuację poprawki i uwagi nanoszone na koncept przez decydentów. Należy bowiem zakładać, że w najważniejszych, a więc nietypowych sprawach, kulisy rozstrzygnięcia miały o wiele bogatszą historię. Na tym etapie potwierdza się dominacja gubernatora,

⁵⁸ APL, RGL, sygn. K 1867:4, k. 61-65 v. Przedłożenie dyrektora głównego KRSW z dn. 1 (13) czerwca 1867 r.

⁵⁹ APL, RGL, sygn. R 1867: 14. Cykularz MSW z dn. 8 kwietnia 1866 r.

obieg pism był tak skonstruowany, że gubernator mógł podjąć decyzję w każdej niemal sprawie, choć w praktyce ograniczał się do kontroli lub zdawał się na bezpośrednio podległych urzędników.

3. Ekspedycja

Ostatni etap obiegu zaczynał się po podjęciu decyzji (aprobacie konceptu). W tym momencie sprawa była załatwiona pod względem merytorycznym. Należało jedynie wprowadzić postanowienie w życie (*исполнит*), czyli przygotować i wysłać do odpowiednich adresatów pisma wykonawcze.

Przegląd różnych wariantów tego procesu zaczniemy od wykonania protokołów prezydium rządu, gdzie zachowały się elementy archaiczne. Postanowienie trafiało do referenta. Ten kolacjonował postanowienie z brudnopisowym projektem, podpisywał ten ostatni i przez odpowiedzialnego pomocnika przekazywał pisarzowi, celem przygotowania pisma wychodzącego⁶⁰. Kanceliści pod kontrolą, przygotowywali czystopisy postanowień rządu. Następnie kolejno zatwierdzali je pomocnik referenta, referent i kierownik wydziału⁶¹.

Następnie pismo trafiało do kancelarii prezydium, gdzie sekretarz przedstawiał je do podpisu wicegubernatorowi i gubernatorowi lub tylko temu pierwszemu, po czym pismo przekazywano ogólnemu żurnaliście – ekspedytorowi⁶².

Jeśli chodzi o podpisywanie pism wychodzących to stosowano następujące zasady. Gubernator podpisywał pisma wychodzące w sprawach należących do jego osobistych kompetencji oraz raporty i przedstawienia do władz wyższych. Wicegubernator - wszystkie pisma, które podpisywał Gubernator (za wyjątkiem ponagleń) asygnacje i pisma wychodzące w sprawach podlegających osobistemu rozstrzygnięciu przez wicegubernatora. Kierownik wydziału podpisywał sprawy i komunikaty do władz równych i niższych, ukazy Rządu Gubernialnego, a także pisma wychodzące w sprawach wykonywanych na mocy jego własnych rezolucji⁶³.

⁶⁰ Памятная книжка радомской губернии за 1870 год, s. 51.

⁶¹ Ibidem, s. 52.

⁶² Ibidem, s. 52.

⁶³ Ibidem, s. 52.

Należy podkreślić, że nie obowiązywała tu zasada znana z kancelarii pruskiej, że czystopis podpisuje aprobant. Hierarchia spraw do rozstrzygnięcia nie pokrywała się z hierarchią pism wychodzących w tych sprawach, a tylko „ważniejszymi” zarówno w pierwszej i drugiej hierarchii zajmował się gubernator. Zgodnie z wymogami prawa oryginały protokołów przesnurowywano i oprawiano. Jednak ze względu na ich ilość już na początku postanowiono formować jedną księgę z protokołów zatwierdzonych w ciągu czterech miesięcy (*одна треть года*)⁶⁴.

Tym sposobem w urzędzie zostawały oryginały protokołów, jednak nie w odpowiednich teczkach, ale w kancelarii w postaci ksiąg dostępnych wszystkim urzędnikom szukających informacji. W aktach przechowywano koncepty z naniesioną datą i numerem z księgi *краткого журнала*. Od momentu dostarczenia pism wychodzących do registratury postępowano z nimi tak, jak z pozostałą korespondencją.

Jeśli chodzi o tryb monokratyczny to zatwierdzone (zaaprobowane) przez gubernatora, wicegubernatora (lub kierownika wydziału) koncepty wracały do referenta, którego zdaniem było tzw. *исполнение*, czyli spowodowanie wysłania pisma⁶⁵. Czystopis powstawał w tym wydziale, w którym pracował referent i pod jego kontrolą⁶⁶. Bezpośrednio za wynik mundowania odpowiedzialny był referent. Forma pisma była często jedynym przedmiotem kontroli. Wycofywano pismo nawet z powodu małego błędu, nierówności wiersza, bładości atramentu. Stąd na pierwszy plan wypływali sekretarze i referenci bezpośrednio kierujący procesem powstawania pism, a nierzadko i decydujący o ich treści. W praktyce drobni urzędnicy funkcjonowali poza kontrolą. Mikołaj I miał powiedzieć - *Россией управляют столоначальники*⁶⁷. W dużej mierze żart cara był nadal aktualny w drugiej połowie wieku, a szczególnie w zarządach gubernialnych, wobec obszernych kompetencji gubernatora i wicegubernatora, mimo że starano się w miarę możliwości, odciążać tego pierwszego.

⁶⁴ Первоначальные проекты..., III. 50-51.

⁶⁵ Первоначальные проекты..., III.44. i IV. 53-54; Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 68-69.

⁶⁶ SZRI, wyd. 1876, t. 2, cz. 1, art. 180.

⁶⁷ Л. Ф. Писарькова. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века, „Человек” № 3:1995, s. 121-139, www.ibmh.msk.su/vivovoco/vv/papers/men/pisar_1.htm.

Po sprawdzeniu czystopisu, referent przekazywał go do podpisu chyba, że pismo dotyczyło sprawy błażej i mogło wyjść tylko z jego podpisem. Regułą było kontrasygnowanie pism przez urzędników niższych. Tak np., jeśli pismo podpisywał gubernator, robił to także wicegubernator i radca, a kontrasygnował je referent. Pisma wychodzące mogły więc podpisywać aż cztery osoby. W większości przypadków akta trafiały najpierw do kierownika wydziału, ale nie zawsze. Większość pism żądających dodatkowych informacji w sprawie, podobnie jak pisma w sprawach leżących w kompetencji radcy, były podpisywane przez niego i kontrasygnowane przez referenta⁶⁸. Natomiast, jeśli niezbędne informacje do zreferowania sprawy żądane były od organów wyższych, to pisma podpisywał wicegubernator, a kontrasygnował referent⁶⁹. Podobne pominięcia stosowano przy ponagleniach. Drugie wychodziło z podpisem wicegubernatora i kontrasygnatą referenta, a trzecie z podpisem gubernatora i kontrasygnatą referenta.

Jak już wspomnieliśmy, pisma wychodzące nie zawsze podpisywał ten, kto aprobował koncept. Tak więc, im urzędnik piastował wyższe stanowisko, tym ważniejsze rozstrzygał sprawy i tym ważniejsze pisma podpisywał, a hierarchia spraw nie pokrywała się z hierarchią pism wychodzących w tych sprawach. Pismo mogło, co prawda dotyczyć sprawy leżącej w kompetencjach gubernatora, ale odnosiło się tylko do jej fragmentu, a nie do sedna, odbiorcą był organ podległy a nie wyższy, nie miało odpowiedniej wagi, a wtedy gubernator nie życzył sobie go podpisywać.

Reguły, rządzące podpisywaniem pism wychodzących, jeszcze inaczej przedstawiono w cyrkularzu MSW, z którego dowiadujemy się, że pisma wychodzące przedstawiano do podpisu gubernatora lub wicegubernatora, tylko w tych przypadkach, gdy tego wymagały reguły korespondencji między organami władzy – *порядок сношений*. Cała pozostała korespondencja z urzędami równymi i z urzędnikami i urzędami niższymi wychodziła od rządu gubernialnego z podpisem kierującego wydziałem⁷⁰. Zgodnie z tym, przedstawiano do podpisu gubernatora lub wicegubernatora pisma adresowane do wyższych lub równych organów

⁶⁸ Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 71; Первоначальные проекты..., IV.56.

⁶⁹ Первоначальные проекты..., IV.57.

⁷⁰ APL, RGL, sygn. R 1867:14. Cykularz MSW z dn. 8 kwietnia 1866 r.

lub, gdy podpis ich z zasady był wymagany np. asygnaty (przekazy) pieniężne i cyrkularze⁷¹.

Istotny jest jeszcze jeden wniosek. Mimo, że decydent pisma nie podpisywał w jego treści należało zaznaczyć, kto decyzję podjął. Tak więc wiele z pism, przygotowanych na podstawie konceptów aprobowanych przez urzędników wyższych wychodziło z podpisem kierownika i kontrasygnatą referenta.

Ostatecznie, poszyt sprawy z podpisanym czystopisem wracał do referenta a następnie do registratury. Zadaniem ogólnego dziennikarza – ekspedytora z pomocnikami, była rejestracja ekspeditów i zanotowanie na nich numeru, pod jakim wpisano je w dzienniku podawczym pism wychodzących⁷². Obowiązkiem registratorów było również uzupełnienie trzech ostatnich rubryk w dzienniku podawczym pism wchodzących, a mianowicie: sposobu załatwienia sprawy, numeru sprawy oraz uzyskanie podpisu pracownika merytorycznego, który odbierał od registratora teczkę sprawy z konceptem odpowiedzi.

Pisma wychodzące, przed dostarczeniem ich adresatowi, należało odpowiednio przygotować do wysyłki. W kancelarii prezydium zajmował się tym dziennikarz z pomocnikiem⁷³. W kancelarii gubernatora większość czynności z tym związanych wykonywał kancelista/registrator, który otrzymane do wysyłki pisma sortował, zamykał w pakiety (lub koperty) i wносил do ksiąg korespondencyjnych (*разносных*)⁷⁴. Rejestrowano w nich nie pisma, ale wysyłki. Dlatego można to było robić po zamknięciu pism na podstawie danych z kopert. Przygotowanie do wysyłki nadzorował sekretarz i brał w tym aktywny udział. Działo się tak z dwóch powodów. Po pierwsze wszystkie wychodzące pisma powinny być zapieczętowywane⁷⁵ i obowiązkowo wysyłane w kopertach. Pieczęć pełniła tu podwójną rolę, stanowiąc też gwarancję nienaruszalności przesyłki. Czasem też pieczęć odciskano na samym piśmie – wtedy pełniła rolę środka uwierzytelniającego. Tak czy inaczej, to sekretarz był odpo-

⁷¹ APL, RGL sygn. K 1867:4, k. 61-65 v. Przedłożenie dyrektora głównego KRSW z dn. 1 (13) czerwca 1867 r.

⁷² Памятная книжка радомской губернии за 1870 год, s. 52.

⁷³ Ibidem, s. 52.

⁷⁴ Первоначальные проекты..., IV. 59.

⁷⁵ SZRI, wyd. 1876 r., t. 2, cz. 1, art. 195; Ibidem, art. 202. Rozmiar pism został ustalony w 1833 r., papier należało składać na 4 lub 8, pieczętować, jeśli można na piśmie; pisma mniejszej wagi należało pisać na полулисте złożonym w czworo.

wiedzialny za przechowywanie pieczęci⁷⁶. Nawet, jeśli fizycznie pieczętowaniem zajmowali się pracownicy registratury lub urzędnicy dyżurni, to był przy tym obecny sekretarz.

Przy wysyłaniu pism wykonawczych należało sprawdzić, czy są do nich dołączone wszystkie załączniki, o których wspomina się w piśmie. Dopiero potem pismo i w miarę potrzeby załączniki wkładano do pakietów, na których z pisma przepisywano numer dziennika wychodzącego i rodzaj pisma (np. raport), oraz dane nadawcy i adresata. Jeśli załączników było bardzo dużo, to zamykano je w osobnej kopercie lub szyto, a na takim poszycie poza adresem umieszczano numer pisma, do którego należą. Pisma kierowane do jednej instytucji można było wkładać do jednego pakietu, ale zawsze wszystkie numery pism należało nanieść na opakowanie. Dopiero potem pakiet zapieczętowywano i zapisywano do księgi wysyłkowej⁷⁷. Pismo opuszczało urząd i było dostarczane przez kurierów na pocztę lub od razu do adresata, jeśli znajdował się w tej samej miejscowości.

Niezależnie od różnorodności występujących na tym etapie obiegu pism, nadal kluczową pozycję zajmuje referent, który jest odpowiedzialny za mundowanie, uwierzytelnienie i dostarczenie akt do registratury. Następnie korespondencja przechodzi pod nadzór sekretarza, gdzie stałym elementem jest rejestracja, najpierw w dziennikach pism wychodzących, a następnie w księgach korespondencyjnych (*разносных*), w których odbiorcy (poczta lub adresat) kwitowali odbiór przesylek.

* * *

Śledząc przepływ zapisanych informacji nietrudno zauważyć, że opinia jakoby w kancelariach dziewiętnastowiecznych obieg pism podlegał pełnej ewidencji, nie do końca odpowiada prawdzie. Pokwitowania w pomocach kancelaryjnych stosowano konsekwentnie tylko przy ruchu poziomym między stanowiskami: dyżurny – registrator – referent – registrator – kurier i komórkami. Choć i tutaj występują luki. Najpoważniejsza, to brak ewidencji przydzielania konceptów do mundowania. Co prawda, czynność przebiegała w wydziale pod kontrolą referenta, jednak jeśli uchybienia w tekście wytknął dopiero odbiorca, co mogło się stać

⁷⁶ SZRI, wyd. 1876 r., t. 2, cz. 1, art. 194.

⁷⁷ В. Вельдбрехт, *op. cit.*, s. 90-91.

po znacznym okresie czasu, to trudno było ustalić, kto sporządził czystopis. Najwyraźniej zdawano sobie z tego sprawę, akcentując odpowiedzialność referentów w tym względzie. Ponadto z porównania pokwitowań w dziennikach pism wchodzących ze stanowiskami podpisujących wynika, że korespondencję odbierał dowolny urzędnik wydziału, który akurat pojawił się w registraturze, a nie kompetentny referent, do którego pismo trafiało dopiero po dekretacji kierownika wydziału. Tak więc między rejestracją w dzienniku podawczym a spisem pism (rotulusem) pismo przechodziło przez ręce, co najmniej dwóch ludzi. Jak pokazują przykłady było to powodem uchybień.

Nie podlegał ewidencji ruch pionowy. W tych „kominach” pisma ginęły z oczu pomocy kancelaryjnych, gwarantujących jakoby stałe bezpieczeństwo akt. Sekretarz prezydium, (chyba, że sam występował w roli referenta), kierownik wydziału, wicegubernator i gubernator dysponowali pismami poza kontrolą.

W polskim archiwum historycznym, w którym przechowywane są dokumenty z lat trzydziestych XIX w. dwóch guberni: kieleckiej i radomskiej. Referat podzielnicy administracyjnej – historycznej, przeprowadzone w latach siedemdziesiątych XIX w. w celu porządkowania np. poprzez wyodrębnienie z terenów administracyjnych przez radomską część guberni kieleckiej – guberni kieleckiej, ale nadal pozostawiały w tym okresie władze gubernialne i rząd powiatowy.

Radom jako ośrodek miejski jeszcze przed wybuchem powstania styczniowego odegrał także poważną rolę dla administracji ogólnej średniego rzędu: obwodów, a od 1842 r. – powiatów. Cały obszar leżący w północnej części guberni radomskiej (w granicach z 1844 r.) znajdował się w latach 1842-1867 pod jurysdykcją radomskiego sądu powiatowego.

Decydujący wpływ na kształt obszaru powiatu radomskiego miał ułask czeski podpisany 19 (31) grudnia 1854 r. Z dołącz. (173) stycznia 1857 r. powiat radomski miał składać się z gmin wiejskich: Radzanów, Szcza, Stróżów, Blachów, Podgaj, Polowów, Wicławów, Wolańów, Orosz, Mława, Zalesie, Komarów-Stępców, Zakrzew, Jedlińsk, Kołków, Włodzisław, Radom, Głowice, Koczi, Białobrzyska i Opatów oraz miast: Radom, Białobrzyska, Włodzisław, Jedlińsk, Poryk, Wolańów, Januszów, Wierzbica i Staryczów. Nakreślony kształt powiatu radomskiego pod względem obszaru terytorialnego przetrwał aż do ewa-

¹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” (tzw. Dziennik), t. 66, 1864, s. 287-288.

Krzysztof Latawiec
(Lublin)

ZARZĄD POWIATU RADOMSKIEGO W LATACH 1867–1917

Radom – miasto położone nad rzeką Mleczną w ciągu XIX stulecia pełniło rolę centrum administracyjnego obszarów między Pilicą a Wisłą. Było ono docenione zwłaszcza przez władze carskie, bowiem tam z jej inicjatywy, znalazła się siedziba od 1845 r. – stosunkowo rozległej guberni radomskiej powstałej z połączenia istniejących jeszcze pod koniec lat trzydziestych XIX w. dwóch guberni: kieleckiej i sandomierskiej. Reformy podziału administracyjno – terytorialnego, przeprowadzone w latach sześćdziesiątych XIX w. osłabiły pozycję Radomia np. poprzez wyodrębnienie z terenów administrowanych przez radomski zarząd gubernialny – guberni kieleckiej, ale nadal pozostawiły w tym ośrodku władze gubernialne i zarząd powiatowy.

Radom jako ośrodek miejski jeszcze przed wybuchem powstania styczniowego odgrywał także poważną rolę dla administracji ogólnej średniego szczebla: obwodów, a od 1842 r. – powiatów. Cały obszar leżący w północnej części guberni radomskiej (w granicach z 1844 r.) znajdował się w latach 1842–1867 pod jurysdykcją radomskiego zarządu powiatowego.

Decydujący wpływ na kształt obszaru powiatu radomskiego miał ukaz carski podpisany 19 (31) grudnia 1866 r. Z dniem 1(13) stycznia 1867 r. powiat radomski miał składać się z gmin wiejskich: Radzanów, Sucha, Stomiec, Błotnica, Podgajek, Potworów, Wieniawa, Wolanów, Orońsk, Mirów, Zalesice, Kowala-Stępocina, Zakrzew, Jedlanka, Kozłów, Wielogóra, Radom, Gzowice, Kuczki, Bogusławice i Gębarzew oraz miast: Radom, Białobrzegi, Wyśmierzyce, Jedlińsk, Przytyk, Wolanów, Jastrząb, Wierzbica i Skaryszew¹. Nakreślony kształt powiatu radomskiego pod względem obszaru terytorialnego przetrwał aż do ewa-

¹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” (dalej: DPKP), t. 66, 1866, s. 287-289.

kuacji administracji carskiej z guberni radomskiej na przełomie czerwca i lipca 1915 r. Jednak już w latach 1869–1870, w wyniku akcji degradacji ośrodków miejskich do rangi osad, z 9 miast na obszarze powiatu radomskiego, dotychczasową pozycję zachował jedynie Radom².

Terytorialnie, powiat radomski w granicach ustalonych ukazem z 19 (31) grudnia 1866 r., w stosunku do swojego poprzednika był zdecydowanie mniejszy. Aż 18 jego dawnych gmin trafiło wówczas w obręb powiatu kozienickiego, a jedna zasiłała obszar powiatu iłżeckiego³. W rzeczywistości powiat kozienicki został utworzony wyłącznie z gmin należących przed 1867 r. do powiatu radomskiego.

Dla władz carskich niebagatelną rolę w zarządzie terenami Królestwa Polskiego odegrała administracja ogólna szczebla powiatowego. To właśnie 85 zarządom powiatowym, istniejącym na obszarze Kongresówki, przypadło kierowanie różnorodnymi procesami mającymi miejsce na obszarach jednostek podziału administracyjnego średniego szczebla – powiatów⁴. Zarządy powiatowe stanowiły bardzo ważne ogniwo w systemie zarządzania obszarami wchodzącymi w skład Królestwa Polskiego.

Przyjrzyjmy się bliżej organizacji zarządu powiatowego i prerogatywom poszczególnych urzędników wchodzących w skład tego organu administracji ogólnej. Najważniejszym urzędnikiem omawianej instytucji był naczelnik powiatu. Ukaz carski z 19 (31) grudnia 1866 r. szczegółowo określił jego obowiązki. Naczelnik powiatu zarządzał bezpośrednio pod zwierzchnictwem gubernatora i zarządu gubernialnego powierzonym mu powiatem, ze wszystkimi miastami, miasteczkami, gminami, folwarkami i gruntami znajdującymi się na jego terenie. Przewodnicząc posiedzeniom zarządu powiatowego, zarazem czuwał nad należyтым załatwianiem spraw w samej wspomnianej instytucji, jak i w podległych mu urzędach. W kontrolowanym przez niego powiecie czuwał nad skrupulatnym wykonywaniem wszelkich obowiązków, praw i rozporządzeń rządowych. Do jego prerogatyw należało dbanie o zachowanie porządku, bezpieczeństwa i spokoju, nienaruszanie praw własności itp. Szczególnie

² Zob. Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Rząd Gubernialny Radomski II (dalej: RGR II), sygn. 1117, nlb.

³ *Pamiętna Książka Radomskiej Gubernii* (dalej: PKRG) na 1870 god, Radom 1869, s. 65.

⁴ J. Kozłowski, *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1915*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, z. 2, 1998, s. 234–237.

znaczenie naczelnik powiatu miał odgrywać w kwestii ścisłego i bezwarunkowego wykonywania wszelkich postanowień odnoszących się do funkcjonowania zarządów gminnych i gromadzkich zgodnie z ukazem carskim z 19 lutego (2 marca) 1864 r.

Szef administracji ogólnej szczebla powiatowego zobowiązany był do stałej kontroli nad porządkiem i bezpieczeństwem w powiecie, odbywania rewizji podległych mu magistratów i kas miejskich, zarządów gminnych, więzień, aresztów, szpitali oraz nad utrzymaniem należytej higieny w wszystkich miejscowościach powiatu. Wymienione zadania miały być realizowane podczas tzw. wyjazdów służbowych⁵. Ważnym obowiązkiem naczelnika powiatu było kierowanie siłami policyjnymi, czyli strażą ziemską. Podczas wystąpienia poważnych zakłóceń bezpieczeństwa w powiecie, mógł użyć oddziału straży ziemskiej, a nawet zwrócić się o pomoc do najbliższej jednostki wojskowej.

Naczelnik powiatu był więc obciążony dość wieloma obowiązkami i jego działanie byłoby na pewno utrudnione, gdyby nie dwaj kolejni, ze względu na posiadane uprawnienia, bardzo ważni urzędnicy zarządu powiatowego. Wspomniany ukaz z 19 (31) grudnia 1866 r. wprowadzał etaty dwóch pomocników naczelnika powiatu: ds. administracyjno-gospodarczych oraz ds. policyjnych. Ten ostatni nosił również miano naczelnika straży ziemskiej, czy był faktycznie bezpośrednim zwierzchnikiem podległych mu komend straży ziemskiej. O randze obu urzędników świadczy również fakt, iż w razie nieobecności naczelnika powiatu (z powodu np. choroby, śmierci, wyjazdu na urlop, przejścia na emeryturę lub innych powodów), decyzją gubernatora właśnie jeden z pomocników naczelnika powiatu przejmował jego obowiązki⁶.

Pomocnik naczelnika powiatu ds. administracyjno-gospodarczych według osobistego uznania naczelnika powiatu mógł przeprowadzać kontrole np. kas miejskich lub zarządów gminnych⁷. Jego współpracownik – pomocnik naczelnika powiatu ds. policyjnych, w rzeczywistości był zobowiązany do stałego nadzorowania komend straży ziemskiej. Miał przynajmniej raz w miesiącu przeprowadzać kontrole rewirów tej formacji policyjnej, na jakie był podzielony powiat (interesujący nas powiat radomski posiadał 8 rewirów straży ziemskiej wg stanu z 1869

⁵ DPKP, t. 66, s. 167–171, art. 8793.

⁶ *Ibidem*, s. 170–171, art. 94.

⁷ *Ibidem*, art. 95.

r.). Dokonywał przeglądu: stanu umundurowania i uzbrojenia, zachowania funkcjonariuszy straży ziemskiej, wypełniania obowiązków służbowych, zaopatrzenia w żywność czy też w wynagrodzenie. Ważną płaszczyzną działania pomocnika ds. policyjnych była kontrola ruchu ludności. Przede wszystkim dokonywała analizy ksiąg ludności stałej i niestałej z aktami stanu cywilnego wyznań chrześcijańskich i niechrześcijańskich⁸.

Naczelnik powiatu w zakresie swych kompetencji mógł podejmować swoje decyzje samodzielnie lub przez kolegium zarządu powiatowego. W skład wspomnianego kolegium wchodziła obok naczelnika powiatu, wchodził dwaj jego pomocnicy oraz lekarz powiatowy i architekt – inżynier powiatowy. Pierwsi trzej urzędnicy uczestniczyli w posiedzeniach kolegium rozpatrujących wszelkie możliwe sprawy trafiające pod jego obrady. Lekarz i architekt – inżynier zasilali skład tego organu jedynie w kwestiach związanych z płaszczyzną ich działania. Istniała również możliwość powołania do kolegium radców ubezpieczeniowych, weterynarzy powiatowych, członków komitetów drogowych itd. w sprawach, w których ich udział był nieodzowny⁹.

O różnorodności spraw poruszanych w zarządzie powiatowym świadczy określony zakres kompetencji kolegium tego organu administracji ogólnej. Warto je wymienić, aby przyjrzeć się skali ważności tego urzędu w płaszczyźnie ówczesnego życia politycznego, społecznego, gospodarczego i kulturalnego.

Artykuł 106 ukazu z 19 (31) grudnia 1866 r. wymieniał następujące sprawy podlegające rozpoznaniu i załatwieniu przez kolegium zarządu powiatowego: A) Przyjmowanie przysięgi na zasadzie legalnych upoważnień, od cudzoziemców, na wierność poddaństwa. B) Zażalenia osób prywatnych i żądania władz rządowych, z powodu nieprawnych działań

⁸ *Ibidem*, s. 170-173, art. 96-99.

⁹ Dość wyjątkowa sytuacja miała miejsce w sytuacji, gdy naczelnik powiatu był nieobecny. Wtedy kolegium przewodniczył jeden z pomocników naczelnika powiatu, zaś w skład kolegium był włączany jeden z referentów wydziału administracyjno-gospodarczego lub referent ds. policyjnych z wydziału wojskowo-policyjnego. Jednak jeden z pomocników naczelnika powiatu nie mógł np. zwolnić, jak i zatrudnić urzędników zarządu powiatowego; decydować w sprawach, w których zaszyły podczas obrady kolegium różnice zdań, wydać rozporządzenia uchylającego wcześniejszą decyzję naczelnika powiatu lub też w sprawach oznaczonych przez szefa administracji powiatowej jako podlegających decyzji jedynie naczelnika powiatu. *Ibidem*, s. 172-175, art. 101-102, 104-105.

urzędników, oficjalistów i posługaczy Urzędowi Powiatowemu podwładnych; rozpoznanie przedwstępnych badań i wymierzenie na winnych kary administracyjnej lub oddanie ich pod odpowiedzialność sądową w zakresie władzy służącej Urzędowi Powiatowemu; rozpoznanie wyroków sądowych, zapadłych w sprawach oficjalistów i posługaczy, oddanych pod sąd przez Urząd Powiatowy; czasowe zawieszenie w pełnieniu obowiązków podwładnych urzędników, oficjalistów i posługaczy; oddalenie od urzędu lub translokacja z posady wyższej na niższą urzędników, oficjalistów i posługaczy, mianowanych przez Urząd; wymierzanie na nich kar pieniężnych za uchybienia na służbie. C) Przedmioty dotyczące wynajęcia domów, zakupienia mebli itp. dla Urzędu Powiatowego i urzędów mu podwładnych; przedmioty dotyczące najmu pomieszczeń dla lazaretów wojskowych, aresztów itp. D) Periodyczne poświadczenie stanu kas okręgowych. E) Sporządzane w samym Urzędzie Powiatowym i w podwładnych mu urzędach projekta do etatów dochodów i wydatków miast i instytucji, zostających pod opieką Rządu. F) Sprawdzanie, układanie i zatwierdzanie, według ogólnie postanowionych zasad, rozmaitego rodzaju rozpisów i rozkładów przypadających od mieszkańców powiatu tak po miastach jak i po wsiach poborów pieniężnych i innych: podatków skarbowych gruntowych i opłat po miastach, składki transportowej, kwaterunkowej, od ubezpieczeń, rozkład powinności szarwarkowej w naturze, rozkładu opłat na utrzymanie gmin żydowskich itp. G) Przedmioty dotyczące ustanowienia różnych opłat po miastach, nadania, uregulowania, lub uchylecia taryf takowych opłat; ustanowienie wartości dnia szarwarkowego konnego i pieszego itp. H) Przedmioty dotyczące wypłaty rozmaitego rodzaju wynagrodzeń, wsparć, kosztów podróży itp., jako to: wypłaty kosztów podróży i diet urzędnikom delegowanym przez Urząd Powiatowy w interesach służby; wypłaty urlopowanym niższych stopni wojskowym, powołanym do służby, pieniędzy na żywność i najęcie podwód do miasta gubernialnego; wypłaty nagród za wyratowanie ginących; wyznaczenia wsparcia dziesięciokopiejkowego żonom żołnierzy, dzieciom ich i niższym stopniom wojskowym; rewizji tych ostatnich pod względem stanu zdrowia, w celu wyznaczenia im dalszego wsparcia lub umieszczenia ich w Zakładzie Wolborskim, wyznaczenia nagród za ujęcie włóczęgów i nie posiadających paszportów za tępienie dzikich zwierząt; rozpoznanie obrachunków należności przypadających właścicielom domów po miastach dostarczone dla wojska kwatery. I) Wszelkie w ogólności przed-

mioty dotyczące przyjęcia do ubezpieczenia i wypłaty wynagrodzeń za poniesione straty tudzież ostateczne zatwierdzenie przyjęcia ubezpieczeń, do 1000 rubli a wypłaty wynagrodzeń za straty do wysokości 500 rubli, w każdym rodzaju ubezpieczenia i na każdy przedmiot ubezpieczenia na jednego ubezpieczonego, a to na zasadzie Ustawy o zarządzie interesów ubezpieczeń. K) Przedmioty dotyczące podatków, niedoborów i rozmaitego rodzaju ulg, jako to: umorzenia podatków skarbowych stałych i niestałych i rozmaitych składek: ubezpieczenia, szarwarkowej, transportowej, kwaterunkowej i różnego rodzaju kar itp., niewłaściwie nałożonych lub do odzyskania zupełnie niemożliwych; przedmioty dotyczące rozdziału i rozłożenia na raty podatków; przedmioty o różnego rodzaju dozwolonych przepisami ulgach w odbywaniu powinności kwaterunkowej w opłacie i naturze, i co do innych opłat. L) Rachunki z rozmaitych oddziałów administracji, jako to: z różnych przedmiotów Kas miejskich i leśnych, więzienne, urzędów kwarantannowych, drogowe i ubezpieczeń, dozorów bożniczych, udzielonych wsparć wojskowym niższych stopni i ich żonom; rachunki z wymierzonych przez Urząd Powiatowy kar pieniężnych; z przypadającej na rzecz kościołów rzymskokatolickich $\frac{1}{4}$ części majątków po zmarłych osobach duchownych i z funduszu pokładnego, kwaterunkowe i wszelkie inne dotąd istniejące rachunki. M) Przedmioty dotyczące defektów i uronień w kasach miejskich, gminnych i skarbowych. N) Odbywanie wszelkiego rodzaju licytacji na budowę, antreprzyę, dostawę, dzierżawę wszelkich realności itd.; ostateczne zatwierdzanie licytacji do 300 rubli rocznego dochodu lub sumy rocznej antreprzy: na wydzierżawienie własności i dochodów miejskich; na roboty melioracyjne po miastach i lasach miejskich; na rozmaite dostawy dla więźniów; na roboty szarwarkowe, różnego rodzaju; na naprawę, sprzedaż i zakupienie narzędzi drogowych; na dostawę kozuchów dla sztyldwachów wojskowych i dla aresztantów. O) Zakup żywności dla więzień na ryzyko dostawców, jeżeli ci nie dostarczą jej na termin oznaczony i w dobrym gatunku; sprzedaż starej i do użytku niezdatnej odzieży więziennej. P) Anszlagi na rozmaite reparacje i budowy w miastach, w lasach miejskich, na drogach drugiego rzędu, w więzieniach; anszlagi na rozmaite restauracje i wznoszenie zabudowań kościelnych wszystkich wyznań; na budowę na linii pogranicznej; ostateczne zatwierdzanie anszlagów co do każdego miasta, każdej kasy leśnej miejskiej i więzienia, naraz lub częściowo, do sumy 150 rubli rocznie i takieżże wysokości na każdą budowę na drogach drugiego rzędu; upoważ-

nienie do wykonania sposobem administracyjnym budowy i reparacji w miastach, lasach miejskich, więzieniach, zabudowaniach wojskowskarbowych, znajdujących się po miastach i nie zostających pod zarządem Inżynierii, do 30 rubli, a co do odwachów do 15 rubli rocznie, naraz lub częściowo. Q) Protokoły zdawczo – odbiorcze i układanie rachunków usprawiedliwiających roboty anszlagowe. r) pozwolenie na wydanie materiału budowlanego z lasów miejskich na budowie po miastach, lasach i drogach, w zakresie oznaczonym etatami, podług przepisanego porządku zatwierdzonymi. S) Decyzje co do rozebrania budowli zdezelowanych i grożących zawaleniem. T) Wymierzanie rozmaitego rodzaju kar w porządku administracyjnym, w przedmiotach i zakresie władzy Urzędowi Powiatowemu służących, jako to: za nie wykonanie przez różnych przemysłowców, przepisów istniejących; za wprowadzenie wbrew przepisom kwarantannowym bydła rogatego lub produktów zwierzęcych; za nieodrobieni przypadającej z rozkładu liczby dni roboczych szarwarkowych; za samowolne cięcie lasów miejskich; za przekroczenie przepisów paszportowych; za nadużycia i utrudnienia na mostach taryfowych itd. U) Pociągnięcie do odpowiedzialności prawnej winnych przekroczenia przepisów policji: lekarsko – weterynaryjnej, budowniczej, ogniowej i ogólnej. W) Oprócz tego, do rozpoznania kolegium Urzędu Powiatowego należą wszystkie przedmioty, które Rząd Gubernialny lub Naczelnik Powiatu uzna za konieczne, poddać pod ocenienie tegoż kolegium.”¹⁰

Z powyższego zacytowanego aktu określającego zakres kompetencji kolegium można wywnioskować, iż zarząd powiatowy stanowił nieodzowne ogniwo w strukturze administracji cywilnej tego okresu. Właściwie, ze względu na swoją pozycję, organ ten zmuszony był do zajmowania się szerokim spektrum spraw o charakterze administracyjnym, społecznym, gospodarczym itd.

Kolegium zarządu powiatowego rozpatrując każdą sprawą podejmowało określoną decyzję na drodze głosowania. Każdy z członków kolegium posiadał jeden głos. Według artykułu 107 wspomnianego aktu carskiego podjęcie danej uchwały rozstrzygano prostą większością głosów. W przypadku zaistnienia równości głosów, decydujące było zdanie naczelnika powiatu¹¹. Członek kolegium sprzeciwiający się decy-

¹⁰ *Ibidem*, s. 175-180, art. 106.

¹¹ *Ibidem*, s. 181, art. 107.

zji, która została podjęta przez kolegium, o swoim sprzeciwie był zobowiązany do poinformowania głównego zwierzchnika administracji ogólnej, czyli gubernatora. Sama decyzja powzięta przez zarząd powiatowy mogła być uchylona lub zmieniona przez zarząd gubernialny¹².

Przyjrzyjmy się organizacji kancelarii zarządu powiatowego. W jej obrębie funkcjonowały trzy wydziały: administracyjno-gospodarczy, wojskowo-policyjny i ogólny. Według artykułu 113 kancelaria składała się z referentów i innych osób wymienionych w etacie urzędu. Interesującą przedstawiała się sprawa urzędników do pisma (kancelistów), których liczba oznaczona była etatem. Bardzo często w razie potrzeb, ze środków przekazywanych na utrzymanie kancelarii zatrudniano tzw. pisarzy wolnonajemnych. Chociaż pracowali w obrębie zarządu powiatowego, to nie byli traktowani jako pracownicy etatowi posiadający prawa wynikające ze służby państwowej. Niekiedy przy omawianym organie funkcjonowali nadetatowi urzędnicy – aplikanci, szczególnie widoczni w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. Ukaz carski dotyczący zarządu powiatowego zwracał uwagę na ścisłe przestrzeganie podziału kompetencji pomiędzy naczelnikiem powiatu a jego pomocnikami. Ci ostatni zobowiązani byli do sprawowania bliższego nadzoru nad należytym i skutecznym, biegiem spraw w swoim wydziale. Ponadto pomocnik ds. administracyjno – gospodarczych kontrolował prawidłowość prowadzenia i utrzymywania dziennika, ekspedytury i archiwum¹³.

Pierwszym wymienionym wydziałem kierował pomocnik naczelnika powiatu ds. administracyjno-gospodarczych, który do pomocy miał trzech referentów: do spraw miejskich, do spraw finansowych, do spraw ubezpieczeniowych oraz sekwestratora.

Referent do spraw miejskich zajmował się sprawami miast znajdującymi się na terenie danego powiatu. Do jego kompetencji należało przeprowadzanie kontroli kas miejskich poprzez nadzorowanie sprawozdawczości kierowanej przez magistraty miejskie do zarządu powiatowego; sporządzanie planów rozkładu podatków na mieszkańców miast; sprawami ludności żydowskiej (nadzór nad księgami metrykalnymi itp.); prowadzenie i zatwierdzanie przetargów na wykonanie robót budowlanych w miastach na sumę do 300 rubli; prowadził sprawy odnoszące się

¹² *Ibidem*, art. 110.

¹³ *Ibidem*, s. 185, art. 122.

do miejskich szkół elementarnych oraz budynków szkolnych; sporządzał raporty w sprawie stanu świątyń religijnych (budowy i remonty), cmentarzy oraz majątków duchowieństwa różnych wyznań; zajmował się sprawami jarmarków i targów miejskich; nadzorował proces najmu kwater dla wojsk; sprawy budowy i naprawy dróg i mostów; sporządzanie sprawozdań dotyczących cen produktów żywnościowych itp.¹⁴

W latach 1867–1901¹⁵ w skład wydziału administracyjno-gospodarczego każdego zarządu powiatowego w Królestwie Polskim wchodził referat ubezpieczeniowy. Na jego czele stał referent do spraw ubezpieczeniowych. Referent ten zajmował się przyjmowaniem i zatwierdzaniem ubezpieczeń na wypadek pożarów, klęsk żywiołowych i innych nieszczęśliwych wypadków na sumę do 1000 rubli od jednego ubezpieczyciela; wszczynał śledztwa, których celem było ukazanie rozmiaru szkód podlegających odszkodowaniu; zatwierdzał rezultaty śledztw, sprawozdania o poniesionych stratach asygnował odszkodowania w wysokości do 500 rubli; podejmował decyzje o wydaniu środków finansowych dla urzędników wyjeżdżających w celu prowadzenie w terenie spraw związanych z ubezpieczeniami; dostarczanie informacji zarządom gubernialnym o składkach i rodzajach ubezpieczeń (sprawozdania miesięczne i roczne)¹⁶

Referent do spraw finansowych posiadał w swych rękach prerogatywy, które umożliwiały mu nadzór nad stosunkami finansowymi na terenie powiatu. Na jego barkach spoczywało tworzenie zestawień, zatwierdzanie oraz wgląd w spisy podatkowe, którymi byli obłożeni mieszkańcy wsi; rozstrzygał sprawy wszelkiego rodzaju podatków oraz ulg i zwolnień od powinności fiskalnych na rzecz państwa; sporządzał okresowe świadectwa dotyczące działalności kas okręgowych (powiatowych); prowadził sprawy związane z dobrami państwowymi, majorata-

¹⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Rząd Gubernialny Lubelski II (dalej: RGL II), sygn. A I 1867: 63, k. 105v-107v; K. Latawiec, *Obsada personalna chełmskiego zarządu powiatowego w latach 1867-1915*, „Rocznik Chełmski”, t. 10, 2006, s. 120.

¹⁵ Likwidacja stanowiska referenta ds. ubezpieczeniowych nastąpiła z dniem 1/14 grudnia 1901 r., na podstawie ukazu carskiego z 10/22 czerwca 1900 r. APL, RGL II, sygn. A I 1900:36, k. 74-74v; sygn. A I 1901: 148, k. 1-1v; *Otoczet Uprawnienija wzaimnogo strachowanija strojenij ot ognia w gubernijach Carstwa Polskago za 1902 god. Utwierdzen Obszczim Prisutswijem Uprawnienija wzaimnogo strachowanija strojenij ot ognia w gubernijach Carstwa Polskago na zasiedanii 6 ijunia 1903 g.*, Warszawa 1903, s. 2-3.

¹⁶ APL, RGL II, sygn. A I 1867: 63, k. 111; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 120-121.

mi, oddawaniem majątków państwowych warendę oraz ściąganiem podatków z tego rodzaju dóbr; odpowiedzialny był za ściąganie niedoborów podatkowych; rozpatrywanie spraw związanych z naruszeniem zasad uiszczania podatku akcyzowego; prowadził korespondencję związaną z wydawaniem tzw. biletów skarbowych w zamian za ziemie oddane pod przeprowadzenie reformy włościańskiej z 19 lutego (2 marca) 1864 r.; odpowiedzialny był za ściąganie różnego rodzaju kar administracyjnych np. wymierzonych za nieprawny wyręb w lasach państwowych; zajmował się sprawami fałszowania waluty państwowej; na jego barki spadły obowiązki związane z odprowadzaniem z pensji urzędników składek emerytalnych z obliczaniem ich wysokości łącznie; referent ten wydawał także osobom prywatnym patenty na prowadzenie działalności gospodarczej np. fabrykantom¹⁷.

Wydziałem wojskowo-policyjnym kierował pomocnik naczelnika powiatu do spraw policyjnych (naczelnik straży ziemskiej), któremu podlegał referent do spraw policyjnych. Referent do spraw policyjnych w mniemaniu władz carskich był najważniejszym z wymienionych referentów. Otrzymywał wyższą pensję od pozostałych referentów (zob. tabela). Na jego barkach spoczywały sprawy związane z bezpieczeństwem i zachowaniem porządku publicznego na terenie danego powiatu. Przede wszystkim zobowiązany był do: informowania gubernatora lubelskiego o nadzwyczajnych wydarzeniach mających miejsce na terenie powiatu; sporządzania sprawozdań o aresztach i więzieniach; wydawania zezwoleń na posiadanie broni palnej; doprowadzanie do odzyskania skradzionego mienia państwowego, jak i osób prywatnych; korespondencja w sprawach przesiedleń ludności cywilnej; zatwierdzanie i przekazywanie wiadomości o sumach należnych za postoje wojsk stacjonujących w powiecie; obecność przy przekazywaniu zatrzymanych przestępców według rodzaju przestępstwa odpowiednim władzom policyjnym; prowadzenie kontroli nad czasowo i bezokresowo urlopowanymi żołnierzami armii rosyjskiej oraz ekspediowanie powracających z urlopu żołnierzy do macierzystych jednostek wojskowych; korespondencja dotycząca żołnierzy znajdujących się w rezerwie łącznie ze sprawami finansowymi; odbieranie przysięgi na wierność od cudzoziemców; dokonywanie tłumaczeń świadectw metrykalnych z języka polskiego na język rosyjski; nadzór nad prawidłową sprzedażą towarów według ustalonych

¹⁷ *Ibidem*, k. 108-111; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 121.

miar i wag; wszelkie sprawy związane z działalnością straży ziemskiej; sprawy wydawania *paszportnych książek* oraz paszportów zagranicznych; kontrola ruchu ludności poprzez nadzór ksiąg meldunkowych ludności stałej i niestałej; prowadzenie spisów tajnych informatorów i dokumentów o ich stanie zdrowia; zajmował się sprawami osób znajdujących się pod nadzorem policyjnym; zobowiązany był do przedstawiania wszelkich spraw związanych ze zmianą granic gmin, rewirów straży ziemskiej, liczby gmin i rewirów, zmian zachodzących w składach osobowych w zarządach gminnych i obsadzie etatów straży ziemskiej¹⁸.

Wydziałem ogólnym zarządzał sekretarz zarządu powiatowego, który brał udział w posiedzeniach kolegium zarządu powiatowego i był odpowiedzialny za prowadzenie dziennika posiedzeń zarządu. Do jego obowiązków należało ponadto: przyjmowanie pism wchodzących do kancelarii zarządu powiatowego i rozdzielanie ich pomiędzy referaty; sporządzanie sprawozdań statystycznych odnoszących się do terenu powiatu; zajmowanie się sprawami urzędników pracujących w zarządzie powiatowym i podległych jemu zarządach gminnych (kierowanie na funkcje, zwalnianie oraz przenoszenie); sporządzanie formularzy przebiegu służby pracowników administracji i przedstawianie urzędników do nagród; w jego gestii pozostawało podejmowanie decyzji o odprawianiu nabożeństw w święta państwowe; ogłaszanie zbiórki dobrowolnych ofiar na np. pogorzalców; przygotowywanie druków urzędowych; przygotowywaniem i rozporządzaniem stemplami pieczęci dla zarządu powiatowego oraz zarządów gminnych; przygotowaniem podwód w czasie przejazdu ważnych osobistości rządowych; ogłaszanie i realizowanie ukazów carskich lub decyzji władz zwierzchnich np. generał-gubernatora warszawskiego, gubernatora czy naczelnika powiatu; sprawami wyboru urzędników do zarządów gminnych oraz zatwierdzanie wydatków na utrzymanie tegoż personelu; sprawowanie ochrony nad majątkiem ruchomym i nieruchomym zarządu powiatowego¹⁹. Sekretarz miał do swej dyspozycji dziennikarza – ekspedytora – archiwistę w jednej osobie. Archiwista miał pod swoją pieczę archiwum zarządu powiatowego, w którym przechowywano akta wytworzone przez wszystkie komórki tego urzędu²⁰. Referenci podobnie, jak i sekretarz, byli urzędnikami merytorycz-

¹⁸ *Ibidem*, k. 111-113; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 121-122.

¹⁹ *Ibidem*, k. 103-105v; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 122-123.

²⁰ DPKP, t. 66, s. 187, art. 125.

nymi, faktycznie stanowiącymi trzon każdego zarządu powiatowego i od których zależało załatwienie wielu spraw o różnorodnym charakterze.

Ponadto w każdym z oddziałów byli zatrudnieni etatowi urzędnicy kancelaryjni, zwani urzędnikami do pisma. Również w obrębie interesującego nas zarządu pracowali tzw. pisarze wolnego najmu, którzy zajmowali się przepisywaniem dokumentów urzędowych. Liczba urzędników kancelaryjnych (urzędników do pisma) wahała się od dwóch do pięciu. Podobne rozmiary miała grupa pisarzy wolnego najmu.

Nie można również nie wspomnieć o istnieniu w ramach administracji ogólnej szczebla powiatowego stanowiska tzw. konduktora drogowego. Etat ten w wielu przypadkach nie był traktowany jako element składowy ówczesnych zarządów powiatowych. Taką sytuację nie wątpliwie zdeterminował nadzwyczajny status tego miejsca pracy. Nie była to posada uwzględniana w etatach. Bowiem konduktorzy drogowi byli zatrudniani na zasadach tzw. wolnego najmu²¹. Nadzór nad urzędnikami piastującymi to stanowisko sprawował wydział budowlany każdego zarządu gubernialnego. Urzędnicy obarczeni obowiązkami konduktorów drogowych dbali o stan dróg znajdujących się w danym powiecie. W razie konieczności dokonania niewielkich remontów dróg, informowali o takich nieodczynnych inwestycjach swoich zwierzchników w wydziałach budowlanych zarządów gubernialnych.

Ukaz carski z 19 (31) grudnia 1866 r., reformujący pion administracji ogólnej szczebla powiatowego, wymagał sporządzenia dodatkowych przepisów wyjaśniających i regulujących zasad funkcjonowania zarządów powiatowych. Szczególne przepisy wydano w kwestii ustalenia działania kancelarii urzędu. Analizując pismo dyrektora Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych do gubernatora radomskiego z 1 (13) stycznia 1867 r. można odnieść wrażenie, iż reforma administracyjna nie była tak do końca dopracowana²². Szef resortu spraw wewnętrznych zalecał zastosowanie ścisłych przepisów odnośnie przyjmowania korespondencji przez zarządy powiatowe oraz wyjaśniał obieg pisma w obrębie zarządu powiatowego. Bowiem od szybkości przekazania pisma wchodzącego zależał czasookres realizacji danej sprawy²³.

²¹ Najczęściej otrzymywali oni wynagrodzenie w wysokości 300 rubli rocznie. K. Latawiec, *op. cit.*, s. 123.

²² APR, Kancelaria Gubernatora Radomskiego (dalej: KGR), sygn. 7, k. 6.

²³ *Ibidem*, k. 8-12.

Tabela nr 1. Liczba pism wpływających do zarządów powiatowych guberni radomskiej w 1867 r.

Zarząd powiatowy	Pisma wpływające do rozpatrzenia w 1867 r.					
	Wydział Ogólny	Wydział Administracyjno-Gospodarczy			Wydział Wojskowo-Policyjny	
		Ref. Miejski	Ref. Finansowy	Ref. Ubezpiecz.	Ref. Wojsk.-Polic.	Straż ziem-ska
Ilzecki	1754	2069	2514	1081	4194	404
Konecki	2020	1288	1607	718	5826	690
Kozienicki	1049	1597	1752	620	4943	128
Opatowski	3953	1629	3008	1135	5686	186
Opoczyński	1913	1893	1946	756	5668	745
Radomski	1600	1953	2198	783	6382	249
Sandomierski	2013	2260	2243	743	5756	385
Ogółem	14302	12689	15268	5836	38455	2787
48095						41242

Źródło: APR, KGR, sygn. 7, k. 78.

Po niespełna dziewięciu miesiącach funkcjonowania m.in. radomskiego zarządu powiatowego, okazało się, iż struktura wewnętrzna urzędu powoduje pewne utrudnienia w jego działalności. Mianowicie, po przeprowadzonej wczesną jesienią 1867 r. kontroli przez gubernatora radomskiego zauważono zbyt duże obciążenie wydziału wojskowo – policyjnego. Bowiem doliczono się nawet dwukrotnie większej liczby spraw znajdujących się w zakresie kompetencji pomocnika naczelnika powiatu ds. policyjnych, jak i referenta ds. policyjnych, niż w wydziale administracyjno – gospodarczym. Nie tylko nadmierna liczba spraw przyczyniała się wadliwości tego systemu. Także ciągła absencja pomocnika naczelnika powiatu ds. policyjnych, wyjeżdżającego w teren w celu kontroli podległej mu powiatowej komendy straży ziemskiej, jedynie pogłębiała sytuację kryzysową²⁴. Ówczesny gubernator radomski Dymitr Anuczin, jako jedyne rozsądne wyjście z takiej sytuacji widział stworzenie w wydziale wojskowo – policyjnym dodatkowego etatu – pomocnika referenta ds. policyjnych. Sugestie te, z powodu procesu wdrażania

²⁴ *Ibidem*, k. 42.

w życie nowej administracji ogólnej szczebla powiatowego i struktur straży ziemskiej, pozostawiono do wdrożenia na okres późniejszy²⁵.

Przedstawiony wyżej problem faktycznie nigdy nie został w pełni rozwiązany. Szttywno trzymano się ustawy o etatach zarządów powiatowych. Doraźnie próbowano wyjść z zaistniałej sytuacji poprzez kierowanie do wydziału wojskowo – policyjnego większej liczby urzędników kancelaryjnych (urzędników do pisma), powierzając im przy tym funkcje pomocnicze przy tamtejszym referencie. Problem jednak pozostał. Brakowało środków na zatrudnienie nowych pracowników. Namiestnik Królestwa Polskiego na wydatki kancelaryjne dla 7 zarządów powiatowych guberni radomskiej przeznaczył jedynie 7200 rubli. Z tych środków zarządy powiatu: radomskiego i sandomierskiego otrzymały po 1100 rubli, zaś pozostałe po 1000 rubli.

Interesująco przedstawiało się obciążenie pracą poszczególnych wydziałów radomskiego zarządu powiatowego. W powyższej tabeli przedstawiono liczbę pism wpływających do zarządów powiatowych, wszczynających sprawy w okresie od 1 (13) stycznia 1867 r. do 31 grudnia 1867 r. (12 stycznia 1868 r.) we wszystkich siedmiu zarządach powiatowych guberni radomskiej. Wydział ogólny interesującego nas zarządu na tle innych placówek tego typu w guberni lubelskiej nie należał do zbyt obciążonych (zajmując szóste miejsce na 7 zarządów powiatowych). O wiele więcej pracy mieli referenci wydziału administracyjno – gospodarczego, bowiem pod względem liczby pism wpływających do referatu miejskiego i ubezpieczeniowego interesujący nas zarząd powiatowy plasował się na trzeciej pozycji. Według ilości spraw wszczętych w referacie finansowym zarząd ten plasował się w środku stawki.

Bardzo zastanawiający jest fakt zainicjowania w radomskim zarządzie powiatowym największej liczby spraw w wydziale wojskowo – policyjnym. Czyżby we wszelkich kwestiach policyjnych i wojskowych obszar ten należał do najbardziej niespokojnych w guberni? Czy stosunkowo duża liczba mieszkańców powiatu przełożyła się na utrudnienia w funkcjonowaniu tego referatu?

Z całkowitym prawdopodobieństwem należy podkreślić, iż nowa formacja policyjna powiatu – straż ziemska, nie przysporzyła zbyt wielu problemów miejscowemu pomocnikowi naczelnika powiatu ds. policyjnych. Świadczyć może o tym liczba spraw dotyczących straży ziemskiej.

²⁵ *Ibidem*, k. 42-43.

Dość wyraźnie obciążenie poszczególnych wydziałów radomskiego zarządu powiatowego można zauważyć w ujęciu procentowym spraw rozpatrywanych w tych komórkach urzędu. Dane te przedstawiały się w roku 1867 następująco: wydział ogólny – 12,1% spraw, wydział administracyjno – gospodarczy – 37,4% a wydział wojskowo – policyjny – 50,5%. Widzimy więc, że tego typu organy administracji ogólnej, funkcjonujące w warunkach rosyjskich, były przede wszystkim zobligowane do sprawowania funkcji nadzorczych w stosunku do miejscowego społeczeństwa.

Interesująco przedstawiała się też obsada personalna radomskiego zarządu powiatowego. W okresie poprzedzającym reformę administracyjno – terytorialną, nakreśloną ukazem carskim z 19 (31) grudnia 1866 r., organ administracji ogólnej powiatu radomskiego był całkowicie zdominowany przez urzędników narodowości polskiej. Jedną z idei przebudowy administracji w Królestwie Polskim było doprowadzenie do depolonizacji obsady personalnej zarządów powiatowych. Z upływem lat rząd carski musiał wycofać się jednak z tych planów, ograniczając się jedynie do obsadzenia osobami wyznania prawosławnego kluczowych stanowisk w tych organach²⁶.

Przeprowadzenie dokładnej analizy obsady etatów radomskiego zarządu powiatowego należy do bardzo trudnych zadań. Na przeszkodzie stał bowiem zły stan zachowania źródeł bezpośrednio informujących nas o pracownikach tego urzędu administracji państwowej. Brak teczek personalnych zmusza wręcz do snucia domysłów i przypuszczeń odnośnie wielu pracowników tej instytucji. Taka sytuacja zaistniała odnośnie pierwszego składu osobowego radomskiego zarządu powiatowego w 1867 r. Kluczowe stanowiska w tworzonej wówczas administracji powiatowej wymagały osób, które w pełni pozostawałyby w sferze dużego zaufania władz zwierzchnich, dając gwarancję realizacji powierzonych im zadań. Przyjrzyjmy się obsadzie personalnej funkcji naczelnika powiatu. Pierwszym urzędnikiem pełniącym tę funkcję od 1 (13) stycznia 1867 r. został Paweł Sergiejewicz Nachimow. Była to specyficzna nominacja. W pozostałych powiatach etaty te trafiły w ręce oficerów armii rosyjskiej, którzy do 1866 r. pełnili obowiązki powiatowych i rewiro-

²⁶ Niekiedy zwracano uwagę jedynie na wyznaczenie kandydata powierzając mu funkcję w interesującym nas zarządzie powiatowym. Pamiętajmy, iż władze carskie również chętnie zatrudniały osoby wyznania prawosławnego, jak luterańskiego lub reformowanego (tzw. „Białowie”).

wych naczelników wojennych, a po likwidacji tych struktur zostali skierowani do pracy w administracji cywilnej. Nachimow był urzędnikiem, który od kilkudziesięciu lat zajmował wiele stanowisk w administracji cywilnej. Niewykluczone, że pracował w Komitecie Urządzącym Królestwa Polskiego lub w jednej z komisji włościańskich. Nie można także pominąć możliwej wcześniejszej znajomości Nachimowa z gubernatorem radomskim Dimitrijem Anuczinem. W każdym razie interesujący nas urzędnik objął etat naczelnika powiatu tymczasowo jako „pełniący obowiązki”. Zatwierdzenie na tej funkcji uzyskał dopiero po upływie dwóch lat, w lutym 1869 r.²⁷

W sferze domysłów pozostaje jego pochodzenie społeczne. Istnieją pewne przypuszczenia, iż pierwszy naczelnik powiatu radomskiego narodowości rosyjskiej był synem wiceadmirała Siergieja Stiepanowicza Nachimowa²⁸ i bratankiem admirała Pawła Siergiejewicza Nachimowa, bohatera wojny krymskiej²⁹. Rodzina Nachimowów była zapisana do ksiąg szlachty dziedzicznej guberni smoleńskiej. Ze swoim pochodzeniem na pewno świetnie radził sobie w świecie carskich urzędników. W chwili obejmowania etatu w Radomiu posiadał już rangę asesora kolegiального, pomimo tego, że na służbie państwowej znajdował się dopiero od października 1853 r. Tak szybko otrzymaną rangę urzędniczą musiał zawdzięczać posiadanemu wykształceniu. Prawdopodobnie był absolwentem jednej z rosyjskich szkół wyższych. Do Królestwa Polskiego trafił dokładnie dwanaście lat później, zapoczątkowując swój okres służby w organach ministerstwa spraw wewnętrznych³⁰.

Nachimow przepracował w Radomiu przeszło 6 lat. W tym czasie zdołał otrzymać kolejne rangi urzędnicze: radcy nadwornego i radcy

²⁷ „Radomskija Gubernskija Wiedomosti”, 1869, nr 6, s. 2.

²⁸ S. S. Nachimow urodził się prawdopodobnie w guberni smoleńskiej. Już w 1819 r. rozpoczął służbę na rosyjskich okrętach wojennych. Służył m.in. w Archangielsku, a także w portach Morza Bałtyckiego. W latach 1830–1836 był adiutantem kontradmirała Sziszmariewa, w latach 1836–1842 tymczasowym członkiem „uczenago i korablestroitielnago komiteta”, w latach 1843–1850 kierował praktycznymi zajęciami kadetów na fregatach szkolnych Morskiego Korpusu Kadetów; w 1855 r. otrzymał nominację na stanowisko pomocnika dyrektora Morskiego Korpusu Kadetów z tytułem wiceadmirała, a od 1857 r. p.o. dyrektora tej placówki. Zmarł w grudniu 1872 r. *Rossijskije admiraty. Biograficzeskij słowar'*, autor – sosterwitel S. W. Czertoprud, Moskwa 2004, s. 217.

²⁹ *Ibidem*, s. 215–216.

³⁰ APR, RGR II, sygn. 1430, k. 51v–52.

kolegiального³¹. Piastowane stanowisko niewątpliwie pozwoliło przyspieszyć karierę tego urzędnika. Zarządzał powiatem radomskim do początku czerwca 1873 r. Miejsce kolejnej służby Nachimowa wskazuje wyraźnie, iż ten pracownik administracji posiadał wysoko postawionego promotora, gdyż do rzadkości należało, aby pracownik administracji terenowej i to jeszcze szczebla powiatowego w Królestwie Polskim został przeniesiony do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Petersburgu³². Co więcej, po dwóch miesiącach pracy w tym ministerstwie, na wniosek Namiestnika Królestwa Polskiego, w sierpniu 1873 r. został nagrodzony kolejną w hierarchii rangą urzędniczą – radcy stanu³³.

Następcą Nachimowa, na początku lipca 1873 r., został mianowany Konstantin Płatonowicz Trocki. Osoba ta, zanim trafiła do Radomia, przeszła zupełnie inną drogę kariery urzędniczej. Trocki, podobnie jak jego poprzednik, był wyznania prawosławnego. Pochodził z rodziny legitymującej się szlachectwem dziedzicznym, zamieszkującej od kilkudziesięciu lat gubernię woroneską. Wpływ na jego przyszłe zainteresowania miał fakt pobierania nauk w Konstantynowskim Korpusie Kadetów. Fakty związane z życiem Trockiego przed podjęciem służby wojskowej są trudne do odtworzenia. Niewykluczone, że pracował w kancelarii jednego z powiatowych marszałków szlachty guberni woroneskiej. Zastanawiające jest, że Trocki podjął tak późno służbę wojskową, albowiem wstąpił (1857 r.) w szeregi Nowomiogorodzkiego pułku dragonów w wieku 22 lat. Od razu otrzymał stopień chorążego, co było konsekwencją legitymowania się świadectwem ukończenia korpusu kadetów. Związany był z tą jednostką wojskową przez pełną dekadę. Bardzo szybko piął się w karierze oficerskiej, będąc nagradzanym kolejnymi stopniami. Już w 1863 r. nosił szlify kapitana. W międzyczasie znajdując się oficjalnie w spisach pułku dragonów został skierowany do składu wojennej komisji śledczej w Kijowie (lata 1863–1865), zajmującej się prowadzeniem dochodzeń w sprawie udziału osób w powstaniu styczniowym. Za działalność na rzecz zachowania porządku publicznego otrzymał pamiątkowy medal „za usmirenije wosstanija 1863–1864”. Właśnie ten ostatni epizod w karierze wojskowej Trockiego, mógł zaważyć na jego dalszych losach. Z początkiem 1867 r. znalazł zatrudnienie

³¹ Rangę radcy kolegiального otrzymał 4 października 1872 r. „Radomskija Gubernskija Wiedomosti”, 1871, nr 47, s. 2.

³² *Ibidem*, 1873, nr 21, s. 2.

³³ *Ibidem*, 1873, nr 34, s. 2.

w nowotworzonej administracji ogólnej szczebla gubernialnego w Królestwie Polskim. Samemu Trockiemu przydzielono stanowisko rezerwowego oficera straży ziemskiej guberni radomskiej³⁴.

Obowiązki łożone na osoby piastujące ten etat wymagały od nich właściwie ciągłej pracy w terenie. Rezerwowi oficerowie straży ziemskiej mogli działać we wszystkich powiatach ówczesnej guberni radomskiej, zastępując nieobecnych z różnych przyczyn (choroba, urlop, śmierć, wyjazd służbowy), pomocników naczelników powiatów ds. policyjnych, naczelników straży ziemskiej. Trocki jako oficer rezerwowy przepracował niecałe dwa lata. W 1868 r. otrzymał nominację na posadę pomocnika naczelnika powiatu opoczyńskiego ds. policyjnych. Awans na takie stanowisko był pewną prawidłowością w nowych strukturach administracji ogólnej Kongresówki. Na marginesie należy zaznaczyć, iż przebywając w Opocznie otrzymał stopień majora, w 1871 r. objął w zarząd cały powiat sandomierski³⁵. Przyszło mu administrować jednym z najtrudniejszych rejonów guberni radomskiej. Powiat ten był obszarem przygranicznym, wymagającym roztoczenia ścisłego nadzoru m.in. nad ruchem ludności.

Jak już wspomniano, z początkiem lipca 1873 r., Trockiemu zostaje powierzony w administrowanie powiat radomski. Był on najdłużej piastującym tę funkcję w powiecie radomskim. Przez przeszło 17 lat (do 1890 r.) Trocki podjął wiele decyzji, w pełni realizujących ogórne wytyczne władz carskich³⁶. W międzyczasie nagrodzono go jeszcze stopniem podpułkownika. Prawdopodobnie pracując jeszcze w Radomiu, na etacie rezerwowego oficera straży ziemskiej, poślubił Henriettę Dillinger – obywatelkę Badenii (później Cesarstwa Niemieckiego) wyznania luterńskiego³⁷. W 1890 r. Trockij opuścił zajmowane stanowisko i niewykluczone, iż przeszedł na emeryturę, wyjeżdżając przy tym w głąb Rosji.

Następcy Trockiego na stanowisku naczelnika powiatu do końca istnienia tego etatu byli z pochodzenia Rosjanami i urzędnikami wyznania prawosławnego. W latach dziewięćdziesiątych widzimy tu m. in.

³⁴ APR, RGR II, sygn. 1482, nlb.

³⁵ APR, RGR II, sygn. 1430, k. 54v-55.

³⁶ „Radomskija Gubernskija Wiedomosti”, nr 25, 1873, s. 8; PKRG na 1874 god, s. 40.

³⁷ H. Dillinger musiała być bardzo przywiązana do swojej religii, bowiem po ślubie z osobą wyznania prawosławnego, nie przyjęła wyznania męża, co było wbrew pewnej utartej praktyce w ówczesnych czasach. Małżeństwo to na pewno doczekało się syna Konstantina w 1869 r. APR, RGR II, sygn. 1482 (b.p.), nlb.

Konstantina Aleksandrowicza Kaszkadamowa i Pawła Władimirowicza Gołowinskiego. Obaj byli urzędnikami posiadającymi rangę radcy kolegialnego i mającymi za sobą co najmniej kilkunastoletni staż pracy w różnych urzędach administracji państwowej. Niestety obaj urzędnicy stanowią nadal zagadkowe postacie ze względu na słabo zachowane materiały³⁸. Również skąpe informacje posiadamy w przypadku kolejnych dwóch naczelników powiatów: Piotra Michajłowicza Lapunowa i Dawida Stiepanowicza Michałowskiego. Jako naczelnicy powiatów posiadali stosunkowo niską rangę urzędniczą – radcy nadwornego³⁹. Na pewno szefowie administracji powiatowej pod koniec XIX w. należeli jeszcze do grupy osób zaczynających swoją służbę w szeregach armii carskiej, to niewykluczone, iż Lapunow i Michałowski mogli należeć do generacji urzędników, których kariera urzędnicza przebiegała wyłącznie w różnych pionach administracji państwowej imperium rosyjskiego.

Interesującą postacią jest ostatni naczelnik powiatu radomskiego – Wiktor Iwanowicz Gurskij. Swoją służbą wojskową i cywilną był związany z gubernią radomską przeszło 35 lat. Gurskij, jak jego wszyscy poprzednicy na omawianym stanowisku był wyznania prawosławnego. Urodził się 20 listopada (2 grudnia) 1862 r. w guberni orłowskiej, w rodzinie szlacheckiej posiadającej nobilitację dziedziczną. Od wczesnych lat dzieciństwa marzył o zrobieniu kariery wojskowej. Wskazuje na to wybór przez niego szkoły średniej. Po otrzymaniu elementarnego wykształcenia w domu rodzinnym zaczął uczęszczać do Gimnazjum Wojskowego w Pskowie. Nie ukończył jednak pełnego kursu tej placówki i w wieku 17 lat jako ochotnik zaciągnął się do 29 Czernihowskiego pułku piechoty, który właśnie w 1879 r. stacjonował w Królestwie Polskim. Z tej jednostki po kilku tygodniach został skierowany do najbliższej szkoły junkierskiej w Warszawie. W 1881 r. opuścił mury tej placówki po odbyciu pełnego dwuletniego programu nauczania, otrzymując przy tym stopień podchorążego. Absolwent szkoły junkrów wkrótce został skierowany do nowej jednostki wojskowej – 26 Mohylewskiego pułku piechoty, który stacjonował na obszarze guberni radomskiej⁴⁰. Służył w nim do 1890 r. Pomimo oddalenia od swojej macierzystej guberni, musiał utrzymywać ścisłe kontakty z tamtejszymi kręgami

³⁸ PKRG na 1891 god, Radom 1891, s. 19; PKRG na 1898 god, s. 34.

³⁹ PKRG na 1905 god, Radom 1905, s. 35; PKRG na 1909 god, Radom 1909, s. 36; PKRG na 1911 god, Radom 1911, s. 36.

⁴⁰ APR, RGR II, sygn. 2035, *passim*.

towarzyskimi. Wskazuje na to np. fakt zawarcia ślubu z córką porucznika Barbarą Malinaszewską w cerkwi w Turyszczewie w powiecie dmitrowskim guberni orłowskiej⁴¹. Przechodząc do struktur ministerstwa spraw wewnętrznych posiadał stopień porucznika. Będąc młodym oficerem wybrał trudną pracę w strukturach straży ziemskiej. Niewątpliwie decyzja podjęcia pracy w nowym resorcie podyktowana mogła być względami finansowymi⁴².

W 1890 r. Gurskij pozytywnie przeszedł postępowanie kwalifikacyjne na oficera straży ziemskiej i otrzymał funkcję pomocnika naczelnika powiatu opoczyńskiego ds. policyjnych⁴³. Był to początek jego służby w strukturach administracji ogólnej szczebla powiatowego guberni radomskiej. Jako zastępca naczelnika powiatu opoczyńskiego pracował do 1896 r. Następnie zaliczył niespełna dwuletni okres pracy na analogicznym stanowisku w powiecie opatowskim. Rok 1897 zapisał się w karierze Gurskiego kolejnym przeniesieniem na identyczny etat w powiecie sandomierskim. Pomimo tego, iż znajdował się na służbie cywilnej, to z racji pełnionych obowiązków i zajmowanego stanowiska był nagradzany kolejnymi rangami oficerskimi – kapitana sztabowego w 1895 r. i kapitana w 1901 r. Interesujący nas urzędnik w 1902 r. tym razem decyzją władz zwierzchnich objął nadzór nad strażą ziemską powiatu radomskiego. Kilkakrotnie zastępował miejscowego naczelnika powiatu podczas jego nieobecności, nie sądząc, iż przyjdzie mu w przyszłości sprawować tę funkcję z nominacji.

Rok 1904 dla Gurskiego oznaczał niewątpliwie wyróżnienie w swej pracy ze strażą ziemską. Tym razem mianowano go policmajstrem miasta Radomia. Początki zaburzeń rewolucyjnych w Radomiu nie wpłynęły zbyt pozytywnie na stan zdrowia policmajstra. Bowiem w dwa miesiące po awansie na stopień podpułkownika, w połowie maja 1905 r. z przyczyn zdrowotnych objął etat pomocnika naczelnika powiatu iłżeckiego ds. policyjnych. Po 16 latach kierowania różnymi komendami straży ziemskiej, decyzją generała – gubernatora warszawskiego powie-

⁴¹ APR, RGR II, sygn. 2013, nlb. Wypis z aktu zawarcia związku małżeńskiego nr 1 z 1886 r. w cerkwi w Turyszczewo. Małżeństwo Gurskich doczekało się sześciorga dzieci. Wszystkie urodziły się na obszarze guberni radomskiej.

⁴² Otrzymując etat w straży ziemskiej mógł otrzymywać nawet 3-krotnie większe wynagrodzenie, niż jako oficer w pułku piechoty ze stopniem porucznika.

⁴³ W 1892 r. podczas obecności cara Aleksandra III w Spale został nagrodzony złotym zegarkiem za sumienne wykonywanie obowiązków służbowych.

rzono mu na początku listopada 1906 r. etat naczelnika powiatu iłżeckiego. Całkiem prawdopodobne, iż ta nominacja była podyktowana chęcią szybkiego opanowania niepokojów społecznych na obszarze tego powiatu. Z objęciem funkcji naczelnika powiatu wiązało się także nadanie Gurskiemu w 1907 r. cywilnej rangi urzędniczej – radcy nadwornego. W Iłży wspomniany urzędnik pracował do października 1911 r., po czym, jak odnotowano w jego aktach osobowych, „dla dobra służby” objął w zarząd powiat konecki⁴⁴.

Wybuch I wojny światowej spowodował poważne zakłócenia w funkcjonowaniu administracji ogólnej szczebla powiatowego, m.in. na obszarze guberni radomskiej. Przejawiały się one w formie przymusowej tymczasowej ewakuacji, zawieszenia działalności urzędów, jak i roszad kadrowych. Na fali tych procesów, pod koniec września 1914 r. Gurskij zastępuje w funkcji naczelnika powiatu radomskiego wspomnianego Michałowskiego⁴⁵. Gurskiemu przyszło jednak pełnić swoje obowiązki w powiecie radomskim tylko przez 10 miesięcy, bowiem w czerwcu 1915 r. został ewakuowany w głąb Rosji. Tam wywiezione organy administracji ogólnej przez przeszło dwa lata były utrzymywane w okrojonym etacie kadrowym. Sam Gurskij 3 (16) marca 1917 r. poparł Rząd Tymczasowy i znajdował się w Moskwie w dyspozycji miejscowego komisarza gubernialnego⁴⁶. Po likwidacji ewakuowanej administracji ogólnej szczebla powiatowego guberni Królestwa Polskiego w drugiej połowie 1917 r., Gurskij został zwolniony ze stanowiska⁴⁷. Dalsze jego losy niestety nie są znane.

Procesy rusyfikacyjne w sferze obsady personalnej administracji powiatowej dosięgły również funkcji pomocnika naczelnika powiatu radomskiego ds. policyjnych, czyli naczelnika straży ziemskiej na obszarze tej jednostki administracyjnej. Cechą charakterystyczną dla tej grupy urzędników zarządów powiatowych Królestwa Polskiego było to, iż rekrutowali się oni spośród oficerów armii rosyjskiej. Starano się także, by osoba obejmująca takie stanowisko była wyznania prawosławnego

⁴⁴ W grudniu 1913 r. Gurskij otrzymał rangę radcy stanu (w 1910 r. został nagrodzony rangą radcy kolegiального). „Prawitielstwiennyj Wiestnik”, 1913, nr 252, s. 1.

⁴⁵ APR, RGR II, sygn. 2013, nlb. Gubernator radomski do pełniącego obowiązki generała gubernatora warszawskiego z 23 sierpnia 1914 r.

⁴⁶ APR, RGR II, sygn. 3326, *passim*.

⁴⁷ Gurskij został nagrodzony następującymi odznaczeniami państwowymi: Stanisława II kl. 1912 r., Stanisława III kl. 1891 r., Anny III kl. 1909 r. i Włodzimierza IV kl. 1914 r.

i narodowości rosyjskiej. Co więcej, dbano o to, by te funkcje powierzyć w ręce byłych powiatowych i rewirowych naczelników wojennych w Królestwie Polskim w latach 1864–1866, a więc posiadających doświadczenie w sferze działań o charakterze policyjnym. Patrząc w skali całej Kongresówki, nie można kategorycznie przyjąć tezy, że plany władz carskich zostały w pełni zrealizowane. W początkowym okresie funkcjonowania nowych organów administracji ogólnej szczebla powiatowego, można napotkać w niektórych guberniach oficerów pełniących te obowiązki wyznania rzymskokatolickiego i narodowości polskiej, nie wspominając o osobach będących członkami kościołów protestanckich (w większości narodowości niemieckiej).

W przypadku radomskiego zarządu powiatowego zaznaczył się ten radykalny kurs władz carskich. Pierwszym pomocnikiem naczelnika powiatu ds. policyjnych został Wasilij Jefimowicz Michalenko. Urzędnik ten urodził się w 1839 r. na obszarze guberni wołyńskiej w rodzinie szlachcica posiadającego osobistą nobilitację, którą prawdopodobnie otrzymał za służbę w administracji cywilnej. Nauki pobierał w nieznaney z nazwy szkole prywatnej. Dość wcześnie, bo w wieku 16 lat, zapewne na fali mobilizacji szerokich rezerw ludzkich w związku z toczącą się wojną krymską, na początku grudnia 1855 r. na własną prośbę został przyjęty w charakterze oficera w skład rezerwowego Ładoskiego pułku jęgrów⁴⁸. Służył w nim do końca maja 1858 r., po czym trafił do 20 Galińskiego pułku piechoty stacjonującego wówczas w Królestwie Polskim⁴⁹. W spisach tej jednostki figurował aż do momentu objęcia funkcji w radomskim zarządzie powiatowym z dniem 1 (13) stycznia 1867 r. Stopniowo awansował – otrzymując w maju 1860 r. rangę chorążego, zaś w kwietniu 1865 r. – podporucznika. Michalence zaliczono czynny udział w walkach z powstaniem styczniowym z kilku powodów. Przede wszystkim w trakcie działań powstańczych znajdował się na obszarze Kongresówki. Od początku marca 1864 r. czynnie zaangażował się w funkcjonowanie aparatu wojenno-policyjnego, piastując do września 1865 r. stanowisko referenta w zarządzie naczelnika wojennego powiatu sandomierskiego. Następnie piastował obowiązki naczelnika wojennego rewiru klimontowskiego powiatu sandomierskiego. Przez przeszło rok był faktycznym rządcą Klimontowa i jego okolic, któremu podlegały

lokalne struktury władzy cywilnej⁵⁰. Michalenko sprawdził się na piastowanym etacie, bowiem na przełomie listopada i grudnia 1866 r. brano go pod uwagę przy obsadzie posad pomocników naczelników powiatów ds. policyjnych. W ten sposób otrzymał przydział do powiatu radomskiego, początkowo jako pełniący obowiązki, zaś w kwietniu 1868 r. Namiestnik Królestwa Polskiego podpisał Michalence pełną nominację. Stanowisko to piastował do lipca 1873 r., w międzyczasie osiągając kolejne rangi oficerskie: porucznika (1870 r.) i kapitana sztabowego (1873 r.)⁵¹. Prawie siedmioletni okres służby w powiecie radomskim zapoczątkował kolejnym awansem służbowym. Michalenko objął stanowisko naczelnika powiatu sandomierskiego po wspomnianym Trockim⁵². Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden związek Michalenki z gubernią radomską, tym razem o charakterze pozasłużbowym. Urzędnik ten ożenił się z Eleną Jonkiewicz – przedstawicielką jednej z miejscowych rodzin szlacheckich⁵³.

W lipcu 1873 r. na etat pomocnika naczelnika powiatu radomskiego ds. policyjnych mianowano Wasilija Jermołajewicza Miszczenkę. Oficer ten posiadał za sobą obfitą w wydarzenia piętnastoletnią karierę wojskową. Do szeregów armii carskiej wstąpił tuż po zakończeniu wojny krymskiej. Musiał posiadać co najmniej średnie wykształcenie, które niewątpliwie przyspieszyło mu osiąganie kolejnych stopni oficerskich. W chwili obejmowania stanowiska w radomskim zarządzie powiatowym był już kapitanem. Brał czynny udział w tłumieniu powstania styczniowego. Zaowocowało to otrzymaniem m.in. orderów: Stanisława III kl. i Anny III kl. oraz pamiątkowego medalu za stłumienie polskiego zrywu niepodległościowego lat 1863–1864. Prawdopodobnie Miszczenko działał w strukturach administracji wojennej na obszarze guberni radomskiej⁵⁴.

Miejsce Miszczenki w latach osiemdziesiątych XIX w. zajmował Nikołaj Nikołajewicz Czernysz. Funkcję tę sprawował co najmniej 5 lat.

⁴⁸ APR, RGR II, sygn. 1430, k. 55v - 56.

⁴⁹ APR, RGR II, sygn. 1482, nlb.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ PKRG na 1874 god, s. 58.

⁵² „Radomskija Gubernskija Wiedomosti”, 1873, nr 25, s. 8.

⁵³ Imię Elena zapewne przyjęła z chwilą wstąpienia w szeregi wyznawców rosyjskiej Cerkwi prawosławnej.

⁵⁴ PKRG na 1875 god, s. 41.

Gdy odchodził z tego stanowiska posiadał już rangę podpułkownika⁵⁵. Również długoletnim pomocnikiem naczelnika powiatu radomskiego ds. policyjnych był Iwan Diemientjewicz Konosiewicz. Swoje obowiązki pełnił przez prawie całą ostatnią dekadę XIX stulecia. Analogicznie jak Czernysz, kończył pracę w Radomiu w randze podpułkownika⁵⁶. Wśród kolejnych urzędników piastujących ten etat należy wymienić jeszcze kapitana Nikodema Wasiljewicza Makowskiego, wspomnianego Gurskiego i Juliana Ignatiewicza Kriżickiego. Niestety stan zachowania źródeł utrudnia bliższe zidentyfikowanie postaci Makowskiego i Kriżickiego. Z chwilą ewakuacji interesującego nas zarządu powiatowego w czerwcu 1915 r., osoba sprawująca te obowiązki została zapewne skierowana do czynnej służby wojskowej. W 1917 r. etat ten był wyszczególniony jako wakujący⁵⁷.

Ważnymi członkami kolegium zarządu powiatowego były osoby piastujące stanowisko pomocnika naczelnika powiatu ds. administracyjno-gospodarczych. Funkcja ta, z punktu widzenia władz carskich była jedną z kluczowych w administracji ogólnej szczebla powiatowego, jednak nie tak ważną, by z dniem 1 (13) stycznia 1867 r. powierzyć ją osobie narodowości rosyjskiej. Pierwszą osobą sprawującą te obowiązki był Polak Jan Kiwerski – urzędnik posiadający rangę asesora kolegiального i order św. Anny III kl., mający już za sobą przeszło dwudziestoletnią służbę w administracji Królestwa Polskiego⁵⁸. Z niewyjaśnionych przyczyn Kiwerski poprosił wczesną jesienią 1871 r. o przeniesienie na analogiczne stanowisko do powiatu iłżeckiego. Namiestnik Królestwa Polskiego i gubernator radomski przychylnie rozpatrzyli petycję tego urzędnika i w połowie listopada tegoż roku Kiwerski przeniósł się do Iłży⁵⁹.

Wakat, który się pojawił z chwilą odejścia tego urzędnika skrzętnie wykorzystał gubernator D. Anuczin. Wysunął na tę posadę pomocnika sekretarza (tłumacza) Zarządu Gubernialnego Radomskiego – sekretarza

⁵⁵ PKRG na 1887-1888 goda, Radom 1886, s. 8; PKRG na 1889 god, Radom 1888, s. 7; PKRG na 1890 god, Radom 1889, s. 15.

⁵⁶ PKRG na 1891 god, Radom 1891, s. 19-20; PKRG na 1898 god, Radom 1898, s. 35.

⁵⁷ Na przełomie lat 1916-1917 obowiązki pomocnika naczelnika powiatu radomskiego ds. policyjnych piastował Czesław Śmigielski (referent ds. miejskich tejże instytucji). Zob. APR, RGR II, sygn. 1963, *passim*.

⁵⁸ PKRG na 1870 god, s. 65.

⁵⁹ „Radomskie Gubernskie Wiedomosti”, 1871, nr 46, s. 6.

kolegiального Aleksandra Wasiljewicza Wasiljewa – osobę narodowości rosyjskiej i wyznania prawosławnego. Wasiljew posiadał dość spore doświadczenie w pracy urzędniczej. Na etatowej służbie państwowej znajdował się od lutego 1831 r. Pracowitością nadrabiał niewątpliwie swoje braki związane z posiadaniem dość niskiego wykształcenia⁶⁰. Po kilku latach obecności Wasiljewa na tym stanowisku zdecydował się odejść na zasłużoną emeryturę. Umożliwiło to powrót na ten etat urzędnika narodowości polskiej – Antoniego Łochańskiego, który obecny był w zarządzie powiatu radomskiego co najmniej do 1886 r.⁶¹

Przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX stulecia stał pod znakiem obecności Rosjanina na posadzie pomocnika naczelnika powiatu radomskiego ds. administracyjno-gospodarczych. Był nim Fiodor Fiodorowicz Michajłow. Urzędnik z doświadczeniem, w randze radcy kolegiального, bardzo dobrze wywiązywał się z powierzonych mu zadań⁶².

W połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. sytuacja kadrowa na omawianym etacie uległa już stabilizacji. Po objęciu tej posady przez Juliana Knichowieckiego, nie miały miejsca jakiekolwiek roszady personalne. Jest to przypadek należący do rzadkości, aby przez przeszło 20 lat nie dokonano dymisji czy przeniesienia urzędnika pełniącego tak ważne obowiązki. Motywy działania władz zwierzchnich były bardzo proste. Knichowiecki, legitymujący się dość dużym doświadczeniem, świetnie realizował się na tej posadzie. Jako osoba ciesząca się sporym zaufaniem i profesjonalizmem w swoim działaniu jedynie utwierdzała gubernatora radomskiego w słuszności obecności Knichowieckiego w tym organie administracji powiatowej. Latem 1915 r., po ewakuacji w głąb Rosji, urzędnik ten został oddelegowany do jednej z organizacji zajmującej się niesieniem pomocy ludności wypędzonej z obszarów Królestwa Polskiego i zachodnich części Kraju Zachodniego. W 1917 r. pracował jeszcze w „Jugobieżeńcu”⁶³.

Zupełnie inaczej kształtowała się polityka personalna wobec stanowisk w radomskim zarządzie powiatowym charakteryzujących się mniejszym uposażeniem. Stąd też w omawianym okresie obsadzano ludźmi narodowości polskiej stanowiska: architektów-inżynierów po-

⁶⁰ *Ibidem*; PKRG na 1875 god, s. 41.

⁶¹ PKRG na 1885 god, s. 9; PKRG na 1887-1888 goda, s. 8.

⁶² PKRG na 1889 god, s. 7; PKRG na 1891 god, s. 19-20; PKRG na 1892 god, s. 20-21.

⁶³ Zob. APR, RGR II, sygn. 3326, *passim*.

wiatowych, lekarzy powiatowych, referentów (ds. policyjnych, miejskich, finansowych i ubezpieczeniowych), sekretarzy, sekwestratorów czy archiwistów – ekspedytorów – dziennikarzy. Rosjanie należeli tutaj do rzadkości. Warto jednak przybliżyć sylwetki niektórych z nich, bowiem Radom był dla nich ostatnim miejscem zatrudnienia lub też pewnym etapem w karierze urzędniczej.

Interesującą osobą był Jewstafij Iwanowicz Czubarow. Pochodził z guberni wołyńskiej (urodził się w 1855 r.). Jego ojciec pracował w miejscowej administracji, dlatego też syn podjął taką, a nie inną drogę kariery. Po ukończeniu szkoły powiatowej w 1870 r. przez kolejne 24 lata należał do grupy urzędników zatrudnionych w strukturach sądownictwa pokojowego w guberni wołyńskiej. Przez 11 lat piastował etat komornika sądowego przy Zjeździe Sędziów Pokoju we Włodzimierzu Wołyńskim⁶⁴. Królestwo Polskie jako bardziej atrakcyjne miejsce pracy dla żywiołu rosyjskiego (szybsza możliwość awansu służbowego, większe wynagrodzenia) w strukturach administracji państwowej, zapewne wpłynęło na podjęcie decyzji zmiany zatrudnienia. W ten sposób Czubarow trafił do struktur ministerstwa spraw wewnętrznych, obejmując etat referenta ds. policyjnych tomaszowskiego zarządu powiatowego w guberni lubelskiej. Sam Tomaszów Lubelski był oddalony od Włodzimierza Wołyńskiego o kilkadziesiąt kilometrów, stąd też zmiana miejsca zamieszkania nie wpłynęła zbytnio na życie tego urzędnika. Na wspomnianym stanowisku przepracował 10 lat, do 1905 r., gdzie w 1899 r. uzyskał rangę asesora kolegiального. Należy podkreślić, że pomimo, iż wysłużył kolejne okresy przewidziane jako warunek uzyskania kolejnych rang urzędniczych, to jednak takowych nie uzyskał. Na drodze do dalszego awansu stało jego dość niskie wykształcenie. W 1905 r. własne życzenie został przeniesiony na analogiczny etat do interesującego nas zarządu powiatowego. Przez kolejne 12 lat Czubarow był związany z Radomiem. Z jedną małą zmianą. Albowiem od 1908 r. pracował jako referent ds. finansowych. Pomimo ewakuacji latem 1915 r. urzędnik ten nadal znajdował się w spisie pracowników omawianego organu administracji państwowej. Jeszcze wczesną wiosną 1917 r. przebywał w Krasnojarsku⁶⁵.

⁶⁴ APL, RGL, akta osobowe, sygn. 277, *passim*.

⁶⁵ Czubarow był żonaty z Olgą Iwanową Toczyńską wyznania prawosławnego. Z tego związku posiadał 6 dzieci. APR, RGR II, sygn. 1997, *passim*.

Wpływ pochodzenia społecznego i rangi stanowisk zajmowanych przez członków rodziny na rozwój kariery urzędniczej w administracji ogólnej szczebla powiatowego guberni radomskiej jest widoczny na przykładzie Jewgienija Michajłowicza Fiedorowa. Osoba ta przyszła na świat w połowie kwietnia 1872 r. w rodzinie oficera zapisanego do ksiąg ludności stałej guberni kurskiej. Jego ojciec, odbywał prawdopodobnie służbę wojskową w Kaukaskim Okręgu Wojskowym. Tam też, w Erwanii ukończył Fiedorow szkołę elementarną przy miejscowym seminarium nauczycielskim. Po uzyskaniu pełnoletności, w ślad za swoim ojcem, pracującym w strukturach carskiej żandarmerii trafił do Siedlec. Tutaj początkowo został zatrudniony w charakterze urzędnika kancelaryjnego Gubernialnego Urzędu ds. Włościańskich. Wiedząc, iż z tak niskim wykształceniem jest skazany na vegetację pracując na tak słabo opłacanych etatach, złożył w 1892 r. w Gimnazjum Męskim w Siedlcach egzamin na mocy, którego nabywał prawo otrzymania XIV rangi urzędniczej⁶⁶. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. Fiedorow zajmował jeszcze posadę urzędnika kancelaryjnego Izby Skarbowej w Siedlcach (1892 – 1894), zaś z chwilą otrzymania stanowiska sekretarza w augustowskim zarządzie powiatowym w guberni suwalskiej rozpoczął swoją karierę w administracji ogólnej szczebla powiatowego (1894–1897). W 1897 r. widzimy go już na etacie referenta ds. policyjnych radomskiego zarządu powiatowego (do 1899 r.), a sam fakt przyspieszenia kolejnych awansów był związany z funkcją piastowaną przez jego ojca. Fiedorow otrzymał rangę generała – majora i etat naczelnika Gubernialnego Zarządu Żandarmerii w Siedlcach. Mając wysoko postawionego ojca, znającego odpowiednich ludzi w aparacie władzy Kraju Nadwiślańskiego zapewne odpowiednio pokierował losami syna. Zauważalne jest to na przykładzie kolejnych stanowisk zajmowanych przez Jewgienija. W 1899 r. otrzymuje nominację na burmistrza miasta Staszowa, by w 1906 r. znaleźć się na etacie pomocnika naczelnika powiatu kozienickiego ds. administracyjno-gospodarczych. Rok 1909 był zwieńczeniem jego dotychczasowej siedemnastoletniej kariery. Generał-gubernator warszawski podpisał w 1909 r. akt nominacji na naczelnika powiatu opatowskiego. Sprawował tę funkcję do połowy 1917 r.⁶⁷ Równoległe z awansami na kolejne etaty

⁶⁶ APR, RGR II, sygn. 1940, k. 8.

⁶⁷ J. Fiedorow był żonaty z córką kupca Jekateriną Konstantynową Poczkunową. Miał dwie córki Olgę i Ninę, które przyszły na świat w guberni radomskiej. APR, RGR II, sygn. 1940, *passim*; „Prawitielstwiennyj Wiestnik”, 1915, nr 273, s. 3.

w administracji powiatowej zauważalne było wspinanie się Jewgienija Fiedorowa po drabinie rang urzędniczych, co można zauważyć na czas uzyskiwania kolejnych stopni: 1895 r. registrator kolegiálny, 1898 r. sekretarz gubernialny, 1900 r. sekretarz kolegiálny, 1903 r. radca tytularny, 1906 r. asesor kolegiálny, 1911 r. radca nadworny i 1914 r. radca kolegiálny.

Wśród Rosjan pracujących w radomskim zarządzie powiatowym należałoby wymienić jeszcze: Aleksandra Tarasewicza Siergiejewą i Iwana Iwanowicza Makarijewicza – referentów ds. policyjnych; Aleksandra Iwanowicza Kubisa, Wasilija Adrianowicza Nikraszewicza i Wasilija Siergiejewą – sekretarzy zarządu powiatowego i ostatniego archiwistę-ekspedytora – dziennikarza Wasilija Iwanowicza Trieszczotkę w latach 1915-1917⁶⁸.

Wśród tych wymienionych urzędników na uwagę zasługuje postać I. I. Makarijewicza, ze względu na nietypowy przebieg kariery urzędniczej. Makariewicz urodził się 21 września (3 października) 1861 r. w powiecie prużańskim guberni grodzieńskiej w rodzinie psalmisty. Pochodzenie społeczne wpłynęło na charakter wykształcenia, jakie uzyskał interesujący nas urzędnik. Najpierw w latach 1871–1877 pobierał nauki w Szkole Duchownej w Żyrowicy, a po ukończeniu tej placówki tylko przez rok kształcił się w Litewskim Seminarium Duchownym w Wilnie⁶⁹. Zapewne ojciec wpłynął również na początkowy kształt kariery Makariewicza. Bowiem przez 9 lat służył jako psalmista w cerkwiach powiatu sokólskiego i brzeskiego guberni grodzieńskiej. Dopiero w 1888 r. przechodzi z tzw. „duchownego wiadomstwa” do ministerstwa spraw wewnętrznych obejmując funkcję urzędnika do pisma w Lubelskim Zarządzie Gubernialnym, a potem w Kancelarii Gubernatora Lubelskiego. Z chwilą przejścia na stanowisko sekwestratora powiatu krasnostawskiego w 1892 r. rozpoczyna się jego kariera w administracji powiatowej. Zanim w 1909 r. objął na kilka miesięcy etat referenta ds. policyjnych w radomskim zarządzie powiatowym piastował na terenie guberni lubelskiej posady: referenta ds. finansowych (1892–1893) i refe-

⁶⁸ APR, RGR II, sygn. 1840, k. 1-5; sygn. 2120, *passim*; sygn. 2291, *passim*; Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Radomiu, Księgi metrykalne soboru prawosławnego p.w. św. Mikołaja w Radomiu, 1912 r., śluby, akt nr 12.

⁶⁹ APL, RGL, akta osobowe, sygn. 1079, *passim*; A. Górak, *Personel Zarządu Gubernialnego Lubelskiego (1867-1918) – baza danych*, „Przegląd Historyczny”, t. 94, 2003, z. 4, s. 446.

renta ds. policyjnych krasnostawskiego zarządu powiatowego (1893–1896), burmistrza Biłgoraja (1896–1900) i referenta ds. policyjnych zamajskiego zarządu powiatowego (1900–1909). Obecność Makariewicza w radomskim zarządzie powiatowym była wręcz symboliczna, jednak fakt piastowania etatu referenta kancelarii zarządu policmajstra Radomia w latach 1909–1913 związał tego urzędnika w wymienionym ośrodku miejskim⁷⁰.

Wyżej przedstawiono osoby narodowości rosyjskiej i wyznania prawosławnego, których obecność był konsekwencją pewnych procesów rusyfikacyjnych zachodzących na płaszczyźnie administracji ogólnej szczebla powiatowego w Królestwie Polskim. Oczywiście roszady kadrowe, zmierzające do oddania w ręce Rosjan jak największej liczby etatów nie osiągnęły tu takiego stadium, jakie miały miejsce np. w guberni lubelskiej czy siedleckiej. To właśnie m. in. specyfika terytorium, a raczej wyznanie i narodowość ludności zamieszkującej daną gubernię decydowała o skali aktywności w aparacie administracji ogólnej przybysz z głębi imperium.

Należy podkreślić fakt, że chociaż Polacy nie zajmowali stanowisk o najszerzych kompetencjach administracyjno-policyjnych, to pod względem ilościowym zawsze posiadali przewagę w obsadzie personalnej radomskiego zarządu powiatowego. W 1869 r. na 18 etatowych urzędników w tym organie Polaków było 16. Kolejne lata przynosiły zmianę tej liczby na niekorzyść przedstawicieli miejscowego społeczeństwa, jednak nigdy Polacy nie byli w mniejszości w stosunku do Rosjan. Bardzo trudno jest określić szacunkową liczbę wszystkich urzędników omawianej instytucji, którzy byli w niej zatrudnieni w okresie od 1 (13) stycznia 1867 r. do 1917 r., czyli momentu likwidacji struktur powiatowej administracji ogólnej, ewakuowanej z Królestwa Polskiego w głąb Rosji. Zapewne liczba ta mogła oscylować w okolicach 200 osób.

Na przykładach urzędników narodowości polskiej, zatrudnionych w radomskim zarządzie powiatowym, można również prześledzić pewne modele „małych” karier urzędniczych. Z chwilą wprowadzania nowych struktur administracji powiatowej władze carskie nie zamierzały całkowicie usunąć ze stanowisk dotychczasowo zatrudnionych urzędników.

⁷⁰ Makariewicz w 1913 r. otrzymał stanowisko referenta ds. policyjnych sandomierskiego zarządu powiatowego. Był żonaty z Anną Aleksiejewą Pieskową córką podoficera rezerwy wyznania prawosławnego. W 1909 r. otrzymał rangę asesora kolegiálnego. APR, RGR II, sygn. 2042, *passim*.

Za przykład może służyć osoba Stanisława Edmunda Assendiego⁷¹, który w 1863 r. został urzędnikiem do pisma biura naczelnika powiatu radomskiego, zaś z dniem 1 (13) stycznia 1867 r. nadal piastował analogiczne stanowisko w radomskim zarządzie powiatowym. Kariera samego Assendiego należy do dość interesujących, ze względu na jej zmienność. Pracę zaczynał jako strażnik leśny w leśnictwie Iłża w 1856 r., a od 1861 r. w leśnictwie Kozienice. W 1867 r. ze stanowiska urzędnika do pisma przeniesiono go na etat archiwisty – ekspedytora – dziennikarza w omawianym organie. W 1868 r. przez kilka miesięcy był burmistrzem Gowarczowa, by przenieść się na analogiczne stanowisko do Przysuchy. Tam zapewne pracowałby jeszcze kilka lat, gdyby nie odebranie w 1870 r. praw miejskich Przysusze. Na osłodę Assendiemu pozostało objęcie stanowiska, dość wpływowego w środowisku wiejskim, czyli etatu pisarza gminy Przysucha⁷².

Rzadki, ale dość wyjątkowy typ kariery urzędniczej przeżył Franciszek Kiciński. Trzy lata po ukończeniu czwartej klasy gimnazjum męskiego w Radomiu, w 1886 r. został etatowym urzędnikiem do pisma radomskiego zarządu powiatowego. Do 1905 r. zajmował kolejno kilka stanowisk w obrębie omawianego zarządu powiatowego a mianowicie: archiwisty – ekspedytora – dziennikarza (1894–1896), sekretarza (1896–1899), referenta ds. miejskich (1899 r.) i referenta ds. policyjnych (1899–1905). Większość jego kariery urzędniczej upłynęła na pracy w tym samym organie administracji państwowej⁷³.

⁷¹ Assendi urodził się 4 (16) listopada 1832 r. w Kielcach. Był synem szlachcica i urzędnika Zarządu Gubernialnego Radomskiego. Legitymował się ukończeniem 4 klas Gimnazjum Gubernialnego w Radomiu. Ożenił się z Apolonią Orłowską wyznania rzymsko-katolickiego. Archiwum Państwowe w Kielcach, Rząd Gubernialny Radomski I, sygn. 1072, *passim*.

⁷² *Ibidem*; „Radomskie Gubernialne Wiedomości”, 1868, nr 24, s. 4; nr 31, s. 7.

⁷³ Kiciński urodził się 5 (17) października 1866 r. w powiecie sandomierskim guberni radomskiej, w rodzinie ogrodnika Karola Kicińskiego. Był żonaty z Marią Benedyktą c. Jana Swatowskiego wyznania rzymskokatolickiego. W latach 1905–1912 zajmował stanowisko burmistrza Przedborza. Następnie pracował jako kasjer kasy miejskiej w Opocznie (1912–1914), by w latach 1914–1917 zajmować etat buchaltera kasy miejskiej w Radomiu. Uzyskiwanie kolejnych rang urzędniczych rozpoczął dopiero z chwilą złożenia egzaminu w 1903 r. w Gimnazjum Męskim w Radomiu na prawo otrzymania XIV rangi urzędniczej. W 1904 r. otrzymał rangę registratora kolegiального a kolejne w następujących latach: 1906 r. sekretarza gubernialnego, 1910 r. sekretarza kolegiального, 1912 r. radcy tytularnego i 1916 r. asesora kolegiального. APR, RGR II, sygn. 1841, *passim*.

Jak już wspomniano, Polacy w obrębie radomskiego zarządu powiatowego mogli liczyć jedynie na uzyskanie stanowiska pomocnika naczelnika powiatu ds. administracyjno-gospodarczych. Za to zupełnie bez przeszkód znajdowali zatrudnienie na etatach kancelaryjnych czy też inżyniera – architekta powiatowego lub lekarza powiatowego. Stan zachowania akt osobowych pracowników administracji ogólnej guberni radomskiej uniemożliwia przeprowadzenie dogłębnej analizy obsady personalnej np. omawianego urzędu (biogramy urzędników narodowości polskiej, na podstawie zachowanych akt osobowych patrz aneks).

Radomski zarząd powiatowy jako organ administracji ogólnej pełnił bardzo ważną rolę w strukturach zarządu państwowego, rozciągając nadzór nad miejscowym społeczeństwem. Sprawował zwierzchność nad zarządami gminnymi, a zarazem jego decyzje były wielokrotnie rozpatrywane przez zarząd gubernialny radomski. W obrębie obsady personalnej zarysowały się tu procesy widoczne w innych zarządach powiatowych, nie tylko guberni radomskiej.

ANEKS

Biogramy urzędników narodowości polskiej Zarządu Powiatu Radomskiego w latach 1867-1917

Biogramy zostały przedstawione według schematu:

1. Nazwisko, imię i imię ojca
2. Wyznanie
3. Czas i miejsce urodzenia
4. Pochodzenie społeczne
5. Wykształcenie
6. Przebieg służby
7. Rangi urzędnicze lub wojskowe
8. Odznaczenia państwowe
9. Przestępstwa i kary
10. Stan cywilny
11. Potomstwo
12. Czas i miejsce śmierci

Gilewski Karol s. Alberta; 2. Rzymskokatolickie; 3. 30 października (11 listopada) 1857 r.; 4. Z obywateli miejskich; 5. Seminarium Nauczyciel-

skie w Solcu nad Wisłą nieukończone; 6. 1876 r. pisarz wolnonajemny Iłżeckiego Zarządu powiatowego, 1876–1883 urzędnik do pisma Iłżeckiego Zarządu Powiatowego, 1883–1886 urzędnik do pisma Radomskiej Gubernialnej Rady Dobroczyńności Publicznej, 1886–1894 sekretarz magistratu Sandomierza, 1894–1907 sekretarz Sandomierskiego Zarządu Powiatowego, 1907–1912 referent ds. finansowych Sandomierskiego Zarządu Powiatowego, 1912–1914 sekwestrator powiatu radomskiego, 1914 – 1915 sekwestrator powiatu sandomierskiego; 7. –; 8. Aleksander III, Włodzimierz IV kl. 1914 r.; 9. –; 10. Żonaty z Józefą-Karoliną c. Mariana Rozmija wyznania rzymskokatolickiego; 11. Marianna-Regina 1897 r., Felicjan, Baltazar, Stanisław 1899 r., Mieczysław, Józef 1901 r.; 12. ?; [Źródło: APR, RGR II, sygn. 1578 (cały poszyt); sygn. 1986 (cały poszyt); sygn. 2290 (b.p.), Rezolucja gubernatora radomskiego z 1 stycznia 1914 r. (st. st.)]

Jedynak Józef s. Władysława; 2. Rzymskokatolickie; 3. 24 listopada (6 grudnia) 1887 r. w Parszewie w powiecie iłżeckim guberni radomskiej; 4. Z obywateli wiejskich (syn wyrobnika); 5. Domowe, egzamin na XIV rangę urzędniczą w Gimnazjum Męskim w Radomiu 1908 r.; 6. 1904–1906 pomocnik pisarza gminy Wierzbnik w guberni radomskiej, 1906–1908 pisarz wolnonajemny ZGR, 1908–1909 urzędnik do pisma ZGR, 1909–1917 referent ds. policyjnych Radomskiego Zarządu Powiatowego (1915–1917 p.o. pomocnika naczelnika powiatu radomskiego ds. policyjnych, 1916–1917 p.o. pomocnika naczelnika powiatu kozienickiego ds. policyjnych), 1917–1918 pracownik kancelarii Wojennego Generał-Gubernatora Obwodów Turcji nadzorujących tereny opanowane przez wojska rosyjskie; 7. 1911 r. registrator kolegiálny, 1914 r. sekretarz gubernialny; 8. 300-lecia Romanowych, Stanisława III kl. 1916 r.; 9. –; 10. Kawaler; 11. –; 12. ?; [Źródło: APR, RGR II, sygn. 2012 (cały poszyt)]

Księżopolski Antoni s. Seweryna; 2. Rzymskokatolickie; 3. 9 (21) maja 1870 r. w Kazimierzu Dolnym w powiecie nowoaleksandryjskim (puławskim) guberni lubelskiej; 4. Syn nauczyciela szkół elementarnych; 5. Domowe; 6. 1888–1889 wolnonajemny pomocnik referenta ds. ubezpieczeniowych Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1889–1903 pisarz gminy Zalesicie, 1903–1907 pisarz wolnonajemny w kancelarii naczelnika policji I rewiru miasta Radomia, 1907–1914 urzędnik do pisma ZGR i skierowany do kancelarii naczelnika policji I rewiru miasta Ra-

domia; 7. –; 8. 300-lecie Romanowych; 9. –; 10. Kawaler; 11. –; 12. ?; [Źródło: APR, RGR II, sygn. 2020 (cały poszyt)]

Ludwikowski Władysław s. Tomasza; 2. Rzymskokatolickie; 3. 6 (18) kwietnia 1880 r. w Dobrynicach w powiecie noworadomskim guberni piotrkowskiej; 4. Syn mieszczanina (syn kowala); 5. Domowe, egzamin na XIV rangę w Gimnazjum Męskim w Radomiu 1903 r.; 6. 1900–1903 pisarz wolnonajemny Radomskiego Zarządu Powiatowego (kierował w tym czasie referatem Radomskiego Powiatowego Urzędu ds. Powinności Wojskowej), 1903–1904 urzędnik do pisma Radomskiego Zarządu powiatowego, 1904 r. zwolniony ze służby na własną prośbę, 1907–1912 urzędnik do pisma magistratu Radomia, 1912–1915 sekwestrator miasta Radomia; 7. 1911 r. registrator kolegiálny, 1912 r. sekretarz gubernialny; 8. –; 9. –; 10. Żonaty z Kazimierą Józefą c. Miedyńskiego wyznania rzymskokatolickiego; 11. Zofia, Anna 1909 r.; 12. ?; [Źródło: APR, RGR II, sygn. 2019 (cały poszyt)]

Myśliwski Franciszek Ksawery Józef s. Sylwestra; 2. Rzymskokatolickie; 3. 1872 r. w Radomiu; 4. Syn szlachcica rodowego (syn urzędnika); 5. Gimnazjum Męskie w Radomiu (3 kl.) nieukończone; 6. 1888–1892 pisarz wolnonajemny Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1892–1893 urzędnik do pisma Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1893–1897 urzędnik do pisma ZGR, 1897–1915 konduktor drogowy powiatu koneckiego; 7. –; 8. Aleksander III, 1897 r., 300-lecia Romanowych; 9. –; 10. Kawaler; 11. –; 12. ? [Źródło: APR, RGR II, sygn. 1831 (cały poszyt)]

Sutkowski Antoni Bonifacy s. Adama; 2. Rzymskokatolickie; 3. 24 maja (5 czerwca) 1884 r. w Kumowie w powiecie chełmskim guberni lubelskiej; 4. Syn mieszczanina; 5. wzorcowa szkoła elementarna przy Seminarium Nauczycielskim w Chełmie 1901 r. nieukończona (3 oddziały); 6. 1903–1905 pisarz kancelarii komornika sądowego Zjazdu Sędziów Pokoju I okręgu guberni lubelskiej, 1906–1908 pisarz wolnonajemny magistratu Chełma, 1908 r. pisarz wolnonajemny ZGR, 1908–1911 urzędnik do pisma wydziału administracyjnego ZGR, 1911–1914 sekwestrator powiatu sandomierskiego, 1914–1917 sekwestrator powiatu radomskiego (w 1917 r. był skierowanych do biura Składu Leśnego z Czerkasach Głównego Zarządu Wojskowych Dróg Komunikacyjnych); 7. –; 8. 300 – lecia Romanowych; 9. –; 10. Żonaty z Józefą c. Wojciecha

Grzegorzewskiego wyznania rzymskokatolickiego; 11. –; 12. ? [Źródło: APR, RGR II, sygn. 2026 (cały poszyt); sygn. 2290 (b.p.), Rezolucja gubernatora radomskiego z 1 stycznia 1914 r. (st.st.)].

Swiestowski Leon Władysław s. Józefa; 2. Rzymskokatolickie; 3. 28 marca (9 kwietnia) 1870 r. w Opatowie w guberni radomskiej; 4. Z obywateli miejskich (syn woźnego Sądu Pokoju w Opatowie); 5. Progimnazjum Męskie w Sandomierzu 1884–1888; 6. 1888–1894 urzędnik do pisma Opatowskiego Zarządu Powiatowego, 1894–1899 sekretarz magistratu Opatowa, 1899 r. urzędnik do pisma magistratu Radomia, 1899–1900 urzędnik do pisma wydziału administracyjnego ZGR, 1900–1901 młodszy pomocnik referenta wydziału administracyjnego ZGR, 1901–1905 sekretarz Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1905–1906 pomocnik głównego kontrolera Huty w Ostrowcu Świętokrzyskim, 1906–1910 młodszy pomocnik referenta wydziału administracyjnego ZGR, 1910–1914 referent ds. miejskich Sandomierskiego Zarządu Powiatowego, w 1914 r. dostał się do niewoli austro-węgierskiej; 7. 1899 r. registrator kolegiálny, 1902 r. sekretarz gubernialny, 1905 r. sekretarz kolegiálny, 1910 r. radca tytularny, 1912 r. asesor kolegiálny; 8. Aleksander III, 1897; 9. –; 10. Żonaty z Józefą Gabrielą c. Ducina wyznania rzymskokatolickiego; 11. Maria, Józefa 1902 r., Zbigniew 1905 r.; 12. ? [Źródło: APR, RGR II, sygn. 1842 (cały poszyt); PKRG na 1911 god, Radom 1911, s. 46].

Śmigielski Czesław Jozafat Ezechiel s. Józefa; 2. Rzymskokatolickie; 3. 29 marca (10 kwietnia) 1861 r. we Włodawie w guberni lubelskiej; 4. Syn szlachcica (syn ober-oficera); 5. Progimnazjum Męskie w Sandomierzu nieukończone; 6. 1880–1889 urzędnik kancelaryjny Biłgorajskiej Kasy Skarbowej, 1889–1892 pisarz gminy w powiecie biłgorajskim guberni lubelskiej, 1892–1899 pisarz gminy Nowa Aleksandria w powiecie nowoaleksandryjskim guberni lubelskiej, 1899–1900 pisarz gminy w powiecie koneckim, 1900–1901 kierował referatem Koneckiego Urzędu ds. powinności wojskowej, 1901 r. urzędnik do pisma Koneckiego Zarządu Powiatowego, 1901–1903 referent ds. miejskich Koneckiego Zarządu Powiatowego, 1903–1911 referent ds. miejskich Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1911–1916 p.o. pomocnika naczelnika powiatu radomskiego ds. administracyjno – wojskowych, 1916–1917 p.o. pomocnik naczelnika powiatu radomskiego ds. policyjnych, 1917–1918

skarbnik pułkowy 9 Polskiego Pułku Strzelców; 7. 1902 r. registrator kolegiálny, 1905 r. sekretarz gubernialny, 1908 r. sekretarz kolegiálny, 1911 r. radca tytularny, 1914 r. asesor kolegiálny; 8. –; 9. –; 10. Żonaty z Franciszką c. Tomasza Łuszczka wyznania rzymskokatolickiego; 11. Zofia 1884 r., Zbigniew Norbert 1888 r., Adam 1890 r., Wacław Paweł 1891 r., Konrad Kacper 1892 r., Witold 1893 r., Jerzy 1897 r., Jeremiasz Czesław 1898 r., Halina 1903 r.; 12. ? [Źródło: APR, RGR II, sygn. 1963 (cały poszyt)]

Tarczyński Antoni Feliks s. Jana; 2. Rzymskokatolickie; 3. 29 kwietnia (11 maja) 1884 r. w Radomiu; 4. Syn mieszczanina; 5. Egzamin ze znajomości kursu 2 – klasowej męskiej szkoły elementarnej w Radomiu; 6. 1904–1906 pisarz wolnonajemny wydziału administracyjnego ZGR, 1906–1910 pisarz wolnonajemny wydziału weterynaryjnego ZGR, 1910–1913 konduktor drogowy powiatu iłżeckiego, 1913–1915 konduktor drogowy powiatu radomskiego, w 1915 r. uniknął ewakuacji w głąb Rosji i pozostał w Radomiu; 7. –; 8. –; 9. –; 10. Kawaler; 11. –; 12. ? [Źródło: APR, RGR II, sygn. 1989 (cały poszyt)]

Wajchert Konstanty Marek s. Edwarda; 2. Rzymskokatolickie; 3. 13 (25) kwietnia 1865 r. w Dzierzkówku w powiecie radomskim guberni radomskiej; 4. Syn plenipotenty (z obywateli wiejskich); 5. Domowe, egzamin na XIV rangę w Gimnazjum Męskim w Radomiu 1901 r.; 6. 1883–1884 urzędnik do pisma Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1884 – 1885 urzędnik kancelaryjny Radomskiego Gubernialnego Urzędu ds. Włościańskich, 1885–1891 urzędnik do pisma RGR, 1891–1901 referent ds. ubezpieczeniowych Końskiego Zarządu Powiatowego, 1901–1907 burmistrz Kozienic, 1907–1917 prezydent Sandomierza, 1917 r. zwolniony ze służby z powodu likwidacji urzędu ewakuowanego do Kijowa; 7. 1902 r. registrator kolegiálny, 1905 r. sekretarz gubernialny, 1909 r. sekretarz kolegiálny, 1911 r. radca tytularny, 1914 r. asesor kolegiálny; 8. Aleksander III; 9. –; 10. Żonaty z Antoniną c. Niemira Rodkiewicza wyznania rzymskokatolickiego; 11. Edward 1894 r., Norbert 1896 r., Stanisław 1898 r., Tadeusz 1909 r.; 12. ? [Źródło: APR, RGR II, sygn. 1566 (cały poszyt)]

Witkowski Konrad Józef s. Jana; 2. Rzymskokatolickie; 3. 1863 r. w guberni radomskiej; 4. Syn mieszczanina; 5. Gimnazjum Męskie

w Radomiu nieukończone, egzamin na XIV rangę w Gimnazjum Męskim Radomiu 1900 r.; 6. 1881–1884 urzędnik do pisma Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1884–1888 urzędnik kancelaryjny Radomskiego Gubernialnego Urzędu ds. Włosciańskich, 1888–1891 referent kancelarii komisarza ds. włosciańskich powiatu ilżeckiego, 1891 r. referent ds. miejskich Radomskiego Zarządu Powiatowego, 1891–1893 sekwestратор powiatu opatowskiego, 1893–1894 referent ds. finansowych Koneckiego Zarządu Powiatowego, 1894–1898 referent ds. miejskich Koneckiego Zarządu Powiatowego, 1898–1902 referent ds. policyjnych Koneckiego Zarządu Powiatowego, 1902–1905 burmistrz Przedborza, 1905–1907 burmistrz Ostrowca Świętokrzyskiego, 1907 r. nominowany na etat retmana policji magistratu Radomia, ale poprosił o pozostawienie go na dotychczasowym stanowisku i dalej w latach 1907–1910 był burmistrzem Ostrowca, 1910–1914 sekretarz magistratu Radomia; 7. 1900 r. registrator kolegialny, 1904 r. sekretarz gubernialny, 1907 r. sekretarz kolegialny, 1910 r. radca tytularny, 1913 r. asesor kolegialny; 8. Aleksander III; 9. –; 10. Żonaty z Anną Marią c. Cieszkowskiego urzędnika zarządu powiatowego wyznania rzymskokatolickiego; 11. Sławomir Marian 1892 r., Marian Czesław 1898 r., Julia Irena 1907 r.; 12. ? [Źródło: APR, RGR II, sygn. 1720 (cały poszyt); sygn. 1841 (b.p.), Gubernator radomski do naczelnika powiatu koneckiego z 10 czerwca 1894 r. (st.st.)]

Adam Duszyk
(Radom)

KANCELARIA TYMCZASOWEGO GENERALA- GUBERNATORA GUBERNI RADOMSKIEJ (1905–1908)

Przedmiotem poniższych rozważań jest funkcjonowanie i organizacja urzędu Tymczasowego Generala – Gubernatora Guberni Radomskiej w epoce stanu wojennego. Działalność tejże kancelarii związana była z okresem rewolucji 1905 roku i lat następnych.

Zgodnie z obowiązującym w tamtym okresie prawem, rząd rozrządzał trzema stopniami środków wyjątkowych. Pierwszym z nich był stan wzmocnionej ochrony, drugim stan nadzwyczajnej ochrony i w końcu trzeci i ostateczny stan wojenny. Z początkiem roku 1905 rząd odwołał się do pierwszego, stosunkowo najłagodniejszego z możliwych rozwiązań, a 4 lutego objęto tym stanem gubernię radomską. Radykalizujące się wystąpienia o charakterze zbrojnym, zmusiły jednak władze carskie do zastosowania ostrzejszych narzędzi represji, a nawet do przejścia do najostrzejszych środków, którymi był wspomniany już wyżej stan wojenny.

Wszystko zaczęło się od miasta Łodzi, w którym to od czerwca 1905 r. trwały najkrwawsze starcia i manifestacje połączone z budowaniem barykad i walkami ulicznymi¹. Rosjanie bardzo szybko zdali sobie sprawę z faktu, iż nie ma jakiegokolwiek koordynacji między działalnością władz cywilnych i wojskowych. Wtedy też warszawski generał – gubernator Konstanty Maksymowicz zwrócił się z wnioskiem do Petersburga o wprowadzenie w Łodzi stanu wojennego. Wniosek ten został bardzo szybko zaaprobowany i 24 czerwca 1905 r. został wydany ukaz carski o stanie wojennym (na razie tylko w Łodzi i powiecie łódzkim).

¹ P. Korzec, *Walki rewolucyjne w Łodzi i Okręgu Łódzkim w latach 1905–1907*, Warszawa 1956, s. 133–149.

Po upływie kilku następnych miesięcy 10 listopada 1905 r. stan wojenny rozciągnięto na wszystkie dziesięć guberni Królestwa Polskiego.

Ogłoszenie stanu wojennego skutkowało przekazaniem warszawskiemu generał-gubernatorowi nadzwyczajnych uprawnień wynikających z *Przepisów o miejscowościach ogłoszonych jako pozostające w stanie wojennym*. Pełnomocnictwa zawarte w tej ustawie mógł warszawski generał-gubernator przekazać osobie przez siebie wyznaczonej, co też uczynił. Za całokształt ochrony porządku państwowego i bezpieczeństwa publicznego odpowiadał miejscowy generał-gubernator².

Początkowo pewne kontrowersje budził sam tytuł nowych urzędników. Punkt trzeci wyżej wzmiankowanego aktu carskiego o wprowadzeniu stanu wojennego, przewidywał przekazywanie pełnomocnictw przez generał-gubernatora osobie przez siebie wyznaczonej. Pełnomocnictwa te zostały przekazane dowódcom garnizonów wojskowych w miastach gubernialnych, których mianowano tymczasowymi generał-gubernatorami. Na czas trwania stanu wojennego władzę przejęły czynniki wojskowe, posiadające bardzo szerokie uprawnienia w zakresie zwalczania wystąpień rewolucyjnych, z karą śmierci włącznie.

Był to punkt wyjścia do powstania nowej instytucji sprawującej władzę w czasie stanu wojennego. Jaki dokładnie charakter i tytuł służbowy miał posiadać ów pełnomocnik generał-gubernatora, nie zostało wówczas precyzyjnie określone. Dopiero z czasem praktyka ustaliła typ wojskowego generał-gubernatora. W ustawodawstwie znalazło to wyraz dopiero w 1906 r. Pierwsi pełnomocnicy używali tylko tytułu, określającego ich rangę wojskową. (Na przykład wielkorządca łódzki Mikołaj Shutleworth na swoich obwieszczeniach i korespondencji podpisywał się tylko jako generał-lejtnant). Następnie wprowadzono tytuł: „Tymczasowy Wojenny Gubernator”. Koncepcja dodania słowa „generał” przed słowem „gubernator” została jednak wtedy odrzucona. Dopiero wiceminister spraw wewnętrznych Dymitr Trepow w piśmie skierowanym do gen. Georgija Skafona polecił, aby używać terminu „Tymczasowy Generał-Gubernator”. Wróciło słowo „generał”, a znikło słowo „wojenny”. Tę samą zasadę zastosowano do wszystkich nominacji, jakie miały miejsce w latach 1905–1908, w związku z rozciąganiem na całe Królestwo Polskie stanu wojennego.

² H. A. Konn, *Prawa wyjątkowe*, Warszawa 1909, s. 47.

Działalność tymczasowego generał-gubernatora radomskiego obejmowała swym zasięgiem gubernię radomską, czyli powiaty: radomski, opoczyński, konecki, kozienicki, iłżecki, opatowski i sandomierski. Stanowiło to powierzchnię 12 333 kilometrów kwadratowych. W jej skład wchodziły 63 miasta i 140 gminy wiejskie³.

Bazę źródłową przy rekonstrukcji działalności Urzędu Tymczasowego Generał-Gubernatora radomskiego stanowiły źródła archiwalne, znajdujące się w Archiwum Państwowym w Radomiu w zespole: Kancelaria Tymczasowego Generał-Gubernatora Guberni Radomskiej. Zawarte tam materiały pozwoliły na odtworzenie głównego zarysu działalności i kompetencji urzędu.

Dotychczas nie ukazała się żadna publikacja poświęcona działalności kancelarii radomskiego tymczasowego generał-gubernatora, ponieważ nikt jeszcze nie zajmował się tym zagadnieniem. Dowodem potwierdzającym tezę, że warto tej tematyce poświęcić więcej uwagi jest bardzo udana praca Renaty Ślusarskiej, która podjęła trud opracowania dziejów kancelarii Tymczasowego Generał-Gubernatora Guberni Lubelskiej⁴.

Cennych informacji dotyczących powołania instytucji generał-gubernatorów w Królestwie Polskim i ich kompetencji dostarczyła praca Adama Próchnika⁵. Z publikacji wiążących się pośrednio z tematem cennymi okazały się prace: S. Kalabińskiego i F. Tycha⁶, J. Bonieckiego⁷, Ł. Chimiaka⁸ i wielu innych⁹.

Przyjrzyjmy się nieco bliżej okolicznościom powstania Urzędu Tymczasowego Generał-Gubernatora Guberni Radomskiej. W lutym

³ Radom. *Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, red. S. Herbst, T. Jędruszczak, A. Skrzypek, Warszawa 1985, s. 106.

⁴ R. Ślusarska, *Kancelaria tymczasowego generał-gubernatora guberni lubelskiej (1905–1908)*, Lublin 1998 (maszynopis pracy magisterskiej w zbiorach Zakładu Historii Nowożytnej UMCS).

⁵ A. Próchnik, *Rządy wojennych generał-gubernatorów w epoce stanu wojennego*, w: Idem, *Studia z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1958, s. 343–392.

⁶ S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969; Idem, *Walki mas chłopskich Królestwie Polskim w rewolucji 1905–1907 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1955, nr 4–5, s. 3–55.

⁷ J. Boniecki, *Rewolucja 1905–1907 roku w Radomiu*, Radom 1974.

⁸ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.

⁹ J. Muszyński, *Działalność rosyjskich sądów wojskowych w Królestwie Polskim w dobie rewolucji 1905–1907 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1966, t. 18, z. 2, s. 215–261.

1904 r. wybuchła wojna rosyjsko-japońska. Ujawniła ona słabość rosyjskiego imperium i tym samym przyspieszyła kryzys całego systemu politycznego i społeczno-gospodarczego Rosji. Sytuacja była krytyczna, postępowała niebezpieczna radykalizacja nastrojów politycznych, a masy, utraciwszy zaufanie do władz szły do podkopania fundamentów państwa. Uaktywniły się partie rewolucyjne, walczące o obalenie caratu, jak też koła liberalne, które chciały jedynie zreformować system¹⁰.

Wszystkie te czynniki nie mogły pozostać bez wpływu na sytuację w Królestwie Polskim. W obliczu wojny rosyjsko-japońskiej, w której spodziewano się przegranej caratu, pojawiła się myśl o niepodległości, o walce czynnej, nasiliły się hasła rewolucyjne – żądania sprawiedliwości społecznej. Atmosferę coraz bardziej podgrzewały kolejne mobilizacje Polaków na wojnę i kryzys ekonomiczny. W Kongresówce produkcja zmniejszyła się o 35%, a 100 tysięcy ludzi straciło pracę¹¹. Demonstracje 1-majowe, zorganizowane pod hasłami antywojennymi i antyrządowymi, odbyły się w wielu ośrodkach robotniczych. Manifestowano w Warszawie, Ostrowcu, Radomiu, Częstochowie i niektórych wsiach guberni lubelskiej¹², radomskiej, siedleckiej i warszawskiej¹³.

Napięcie rewolucyjne stale wzrastało. Bezpośredni wybuch rewolucji spowodowały wypadki rosyjskie. W styczniu 1905 r. (krwawa niedziela) pod Pałac Zimowy w Petersburgu przybył pochód robotników z petycją do cara, w której domagano się ośmiogodzinnego dnia roboczego, ustalenia minimalnej płacy, powołania zgromadzenia narodowego opartego na powszechnym, tajnym i równym prawie wyborczym, uwolnienia więźniów politycznych, wolności i nietykalności jednostki, wolności słowa, druku, swobody zebrań i wyznania, powszechnego i obowiązkowego szkolnictwa oraz wolności związków zawodowych¹⁴. Pochód robotników przywitano salwami, padło około tysiąca zabitych. Przez całą Rosję przetoczyła się fala strajków protestacyjnych, które lotem błyskawicy przeniosły się na tereny Królestwa Polskiego. Można

nawet zaryzykować stwierdzenie, że wrzenie rewolucyjne w Kongresówce było znacznie silniejsze niż w wielu rejonach Rosji.

Radom należał wówczas do średniej wielkości miast gubernialnych z rozwijającym się przemysłem garbarskim, metalowym i ceramicznym. Dziesięcioletnia zorganizowana działalność socjalistyczna stworzyła tu sprzyjający klimat dla nadchodzącej rewolucji. Pierwsza na wypadki w Cesarstwie i Królestwie zareagowała radomska PPS. „Chwila jest wielka – głosiła odezwa tej partii – W stolicy cara zaczęła się rewolucja, na ulicach Warszawy i Łodzi leje się krew robotnicza. Wzywamy was do strajku. Do walki... Dobrowolnie nic nam nie dadzą, musimy wszystko zdobyć. Idźmy więc śmiało do boju, nie lękajmy się kul i więzienia, wobec połączonego szturm proletariatu padnie spróchniały tron carski”¹⁵.

Wysunięte zostały żądania w zakresie ekonomicznym i politycznym. Oprócz Polskiej Partii Socjalistycznej, istotną rolę w wydarzeniach rewolucji 1905 roku w Radomiu, odegrały Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy oraz żydowski „Bund”. Do ożywionej działalności propagandowej na rzecz czynnego poparcia rewolucji nie przystąpiła tylko Narodowa Demokracja. Walka w mieście przybrała różne formy. Najbardziej rozpowszechnione były jednak strajki w fabrykach i demonstracje uliczne. „W Radomiu było niespokojnie – relacjonował jeden z uczestników wydarzeń – Tłumy młodzieży wylegały na ulice, mityngując i agitując, policja zaś bezustannie rozpędzała tłum, który chował się na chwilę do bram, by po przejściu policji znów powrócić na ulicę”¹⁶. „Przepisach o miejscowościach ogłoszonych jako pozostające w stanie wojennym” artykuł 19 określał prawa generał-gubernatora w 19 punktach. Do jego uprawnień należało:

1. wydawanie obowiązujących postanowień w celu zapobieżenia naruszenia spokoju i bezpieczeństwa publicznego,
2. ustanawianie kar za ich naruszenie do wysokości trzech miesięcy więzienia lub kary pieniężnej do sumy trzech tysięcy rubli,
3. nakładanie tych kar lub upoważnianie do tego gubernatorów lub oberpolicmajstrów,

¹⁰ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 3-39.

¹¹ P. Wandycz, *Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795-1918*, Warszawa 1994, s. 426.

¹² Por. A. Koprukowniak, *Ruchy rewolucyjne na wsi lubelskiej w latach 1905-1907*, Lublin 1967.

¹³ S. Kalabiński, F. Tych, *op.cit.*, s. 53.

¹⁴ F. Tych, *Rok 1905*, Warszawa 1990, s. 17.

¹⁵ Odezwa Radomskiego Komitetu Robotniczego PPS z 31 stycznia 1905. Por. J. Bo-niecki, *op. cit.*, s. 20.

¹⁶ Cyt. za A. Kozłowski, *Z rewolucyjnych dni. Wspomnienia z lat 1904-1907*, Warszawa 1963, s. 233.

4. przekazywanie spraw sądowych podlegających karom w wyższym rozmiarze do postępowania administracyjnego,
5. żądanie od urzędu prokuratorskiego oddawania mu do przeglądu na czas do dwóch tygodni spraw nie przekazanych jeszcze sądowi,
6. przekazanie szeregu spraw sądom wojskowym,
7. wyłączenie całych kategorii spraw spod jurysdykcji ogólnej i oddawanie ich do sądenia sądom wojskowym,
8. domaganie się w sądach cywilnych tajności rozpraw,
9. lub innych ograniczeń tego typu,
10. ostateczne zatwierdzenie wyroków sądów wojskowych,
11. wydawanie zakazów odbywania wszelkich zebrań prywatnych i publicznych,
12. wydawanie nakazów zamykania na pewien czas sklepów i zakładów przemysłowych,
13. punkt ten określał prawa generała – gubernatora do instytucji stanowych i samorządu ziemskiego i miejskiego nie istniejących na terenie Królestwa Polskiego,
14. zawieszanie wydawania pism,
15. nakazywanie zamykania szkół,
16. zakazywania pobytu na terenie, na którym rozciąga się działanie stanu wojennego,
17. wysyłanie do wewnętrznych guberni cesarstwa pod nadzór policji, a obcokrajowców za granicę,
18. nakładanie sekwestru na nieruchomości, aresztu na ruchomości i dochody z nich płynące,
19. usuwanie od funkcji urzędników¹⁷.

Te określone wyżej przepisy nie wyczerpywały kompetencji generała–gubernatora. Istniał jeszcze artykuł 12, który przewidywał, że głównodowodzący ma prawo zarządzić wprowadzenie w życie środków nadzwyczajnych, nie przewidzianych w tych przepisach¹⁸, późniejsze zaś postanowienia przekazały generał–gubernatorowi prawa głównodowodzącego¹⁹. Było to w gruncie rzeczy pełnomocnictwo bez żadnych ograniczeń. Na mocy tego artykułu Gieorgij Antonowicz Skałon polecił sto-

sowanie represji dochodzących do rozstrzeliwania bez sądu. Po mianowaniu całego szeregu tymczasowych generał–gubernatorów Skałon przekazał im swoje pełnomocnictwa z artykułu 19 z wyjątkiem punktów: 5, 6, 7, 10, 17 i 19, co do których mogli przedstawiać wnioski warszawskiemu generał–gubernatorowi²⁰. Jak już zostało wspomniane na stanowisko to powoływano najczęściej dowódcę wojska stacjonującego na terenie danej guberni.

Skałon, wprowadziwszy stan wojenny, przystąpił do przeprowadzenia nowego podziału na „tymczasowe generał–gubernatorstwa” i do mianowania „tymczasowych generał–gubernatorów”. Mianował wówczas następujących generałów:

gubernia warszawska – gen. Weis,
gubernia kaliska – gen. Kozłowski,
gubernia kielecka – gen. Bobylew,
gubernia lubelska – gen. Kakurin,
gubernia łomżyńska – gen. Gribski,
gubernia piotrkowska – gen. Szatiłow,
gubernia płocka – gen. – lejtn. Kwitnicki,
gubernia radomska – gen. Butakow,
gubernia siedlecka – gen. Sykałow,
gubernia suwalska – gen. Gulkowski.

Ten system podziału na tymczasowe generał–gubernatorstwa został na ogół utrzymany przez cały czas trwania stanu wojennego. Były jednak pewne wyjątki, do których zaliczała się przede wszystkim gubernia radomska. Zaraz na wstępie, z początkiem 1906 r., wydzielono z guberni radomskiej cztery powiaty i powierzono je tymczasowemu generał–gubernatorowi powiatów: iłżeckiego, opatowskiego, sandomierskiego i koneckiego z tytułem „Tymczasowego generał–gubernatora południowo–radomskiej guberni”, które to stanowisko objął gen. Aleksander Resin, dowódca keksholmskiego pułku gwardii. W połowie lutego 1906 r. gen. Resin przekazał owe powiaty gen. Butakowowi i gubernia radomska znów znalazła się zjednoczona pod jedną władzą²¹.

Termin kancelaria oznacza komórkę organizacyjną lub zespół komórek w urzędzie (instytucji) zajmującą się przyjmowaniem, rejestracją i rozdzielaniem pism wpływających, przygotowaniem, rejestracją

¹⁷ *Swod Zakonow Rossijskoj Imperii*, t. 2, k. 1, Sankt Petersburg 1912, s. 172-173.

¹⁸ *Ibidem*, s. 171.

¹⁹ *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 149.

²⁰ A. Próchnik, *op. cit.*, s. 350.

²¹ *Ibidem*, s. 357.

i wysyłaniem pism wychodzących oraz przechowywaniem akt danego urzędu²².

Utworzenie urzędu tymczasowego generał-gubernatora spowodowało konieczność powołania obsługującej go kancelarii. O jej istnieniu dowiadujemy się z akt zespołu zatytułowanego „*Kancelaria Radomskiego Wremiennogo Gienierał Gubernatora*”.

Gubernia radomska, jak już wcześniej wspomniano, wyjątkowo podzielona była na dwa tymczasowe generał-gubernatorstwa: północne z siedzibą w Radomiu, obejmujące trzy powiaty – radomski, kozienicki i opoczyński. I południowe z siedzibą w Końskich, obejmujące cztery powiaty – konecki, iłżecki, opatowski i sandomierski. Pełny urzędowy tytuł tymczasowego gubernatora brzmiał: „Tymczasowy Generał-Gubernator Guberni Radomskiej” (*Wremiennyj Gienierał-Gubernator Radomskoj Gubernii*) i części południowej „Tymczasowy Generał-Gubernator Części Południowej Guberni Radomskiej” (*Wremiennyj Gienierał-Gubernator Jugo-Radomskoj Gubernii*).

Na stanowisko tymczasowego generał-gubernatora północnej części guberni radomskiej został mianowany naczelnik 7 Dywizji Piechoty generał-major Aleksander Butakow, który już w listopadzie 1905 r., jako naczelnik „ochrany” guberni radomskiej wydał swoją pierwszą decyzję (postanowienia), ustalającą wymiar kary za niestosowanie się do przepisów o stanie wojennym.

Na stanowisko tymczasowego generał – gubernatora południowej części guberni radomskiej został mianowany generał – major Aleksander Resin, którego urzędowanie trwało od dnia 28 grudnia 1905 r. do dnia 31 stycznia 1906 r. Od dnia 1 lutego 1906 r. cały obszar guberni radomskiej został oddany pod zarząd tymczasowego generał – gubernatora guberni radomskiej, który swą funkcję pełnił do połowy 1908 r. Od tego czasu decyzje, ustalające wymiar kar za niestosowanie się do przepisów o stanie wojennym, podpisywał gubernator radomski.

Na podstawie akt nie można ustalić ścisłej daty likwidacji urzędu tymczasowego generał-gubernatora, prawdopodobnie stopniowo uprawnienia tego ostatniego przechodziły na Kancelarię Gubernatora Radomskiego. Kompetencje tymczasowego generał-gubernatora polegały głównie na wydawaniu tak zwanych „obowiązujących postanowień” (objazatielnoje postanowienie), zawierających zakazy i nakazy. Niesto-

sowanie się do nich pociągało za sobą wymiar kary ustalonej w drodze administracyjnej przez tymczasowego generał-gubernatora pod nazwą decyzji (postanowienia). Kara wynosiła od trzech miesięcy więzienia lub twierdzy lub do 3000 rubli. Taki wyrok nie podlegał apelacji i posiadał natychmiastową moc wykonawczą.

W aktach znajduje się sześć obowiązujących postanowień tymczasowego generał-gubernatora Butakowa i dwa Resina. Ponadto znajdziemy tam trzy ogłoszenia Generał-Gubernatora Warszawskiego Skłona i jedno Gubernatora Radomskiego dotyczące wprowadzenia stanu wojennego.

O składzie personalnym obu kancelarii tymczasowych generał-gubernatorów radomskiego i południowo-radomskiego dowiadujemy się z ustalonych etatów dla tych urzędów. Otóż skład osobowy Kancelarii Tymczasowego-Gubernatora Radomskiego, prócz osoby tymczasowego generał-gubernatora stanowiło 11 osób, a mianowicie dwóch urzędników cywilnych i trzech oficerów zatrudnionych w kancelarii, pomocnik naczelnika kancelarii, dwóch dyżurnych urzędników kancelarii, dzienny i nocny i trzech pisarzy wojennych.

Wydatki na utrzymanie całej kancelarii wynosiły 1845 rubli. Miesięczne uposażenie tymczasowego generał-gubernatora wynosiło 750 rubli, cywilnych i wojskowych urzędników kancelarii po 150 rubli, pomocnika kancelarii 60 rubli, dyżurnego urzędnika kancelarii 45 rubli i pisarza wojennego 30 rubli.

Skład personalny Kancelarii Tymczasowego Generał-Gubernatora południowej części guberni radomskiej był znacznie szczuplejszy, gdyż poza etatem tymczasowego generał-gubernatora przewidziane były tylko 2 etaty – zarządzającego kancelarią z uposażeniem po 300 rubli miesięcznie i jednego urzędnika kancelarii z uposażeniem po 150 rubli miesięcznie. Uposażenie miesięczne tymczasowego generał-gubernatora wynosiło 750 rubli.

Na czele kancelarii stał kierownik (*uprawlajuszczyj*). Jak widać z powyższych danych personel kancelarii tymczasowego generał-gubernatora nie był liczny, nie miało to jednak wpływu na jakość jej pracy. Kancelaria funkcjonowała bardzo sprawnie. W ogóle cechą charakterystyczną administracji rosyjskiej była, przy stosunkowo nielicznej obsadzie personalnej, niezwykła skuteczność jej działania. Kancelaria tymczasowego generał-gubernatora powołana została, jak już niejednokrotnie wspomniano, tylko na czas trwania stanu wojennego wyłącznie

²² *Polski Słownik Archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1984, s. 40.

do obsługi tego urzędu. Nie miała więc rozbudowanej struktury organizacyjnej. Nie było tam podziału na wydziały, ani na referaty.

Kompetencje tymczasowego generał-gubernatora stanowiły jakby przelaną część kompetencji gubernatora na tymczasowego generał-gubernatora na okres lat 1905–1908, w którym zdecydowano wzmocnić czujność i zastosować radykalne środki przeciwko wzmagającemu się ruchowi rewolucyjnemu. O ścisłym związku między tymi dwiema kancelariami świadczy nawet szata zewnętrzna poszczególnych poszytów akt. Na obwolutach z nadrukiem „*Dielo*” dopisywano ręcznie atramentem „*Wremiennogo Gienierał...*”. Po zniesieniu stanu wojennego i urzędu Kancelarii Tymczasowego Generał-Gubernatora akta zlikwidowanego urzędu przechowywane były w Kancelarii Gubernatora Radomskiego. Pierwszy dokument w zasobach opisywanej kancelarii pochodził z 2 listopada 1905 r., a ostatni z 27 lutego 1909 r.

Dla akt kancelarii tymczasowego generał-gubernatora zastosowano układ rzeczowy. Pokrewne treściowo sprawy łączono i szyto w formie woluminów. W obrębie wolumenu, który zawierał wiele spraw, każda sprawa stanowiła odrębną, zszytą całość zakończoną postanowieniem tymczasowego generał-gubernatora. Załączniki do spraw to raporty naczelników powiatów, naczelników straży ziemskiej, pisma policmajstra w przypadku spraw dotyczących miasta Radomia, naczelników powiatowych zarządów żandarmerii, protokoły sporządzone przez strażników ziemskich na miejscu zdarzenia itp.

Każde pismo wchodzące zaopatrywane było w sygnaturę i datę umieszczaną na górze pisma. Pisma wchodzące i wychodzące otrzymały sygnowanie ciągłe od 1905 do 1908 roku. Pisma wychodzące podpisywali tymczasowy generał-gubernator i kierownik kancelarii. Kopie pism wychodzących pozostawiano bez podpisów, z wyjątkiem wyroków, czyli postanowień tymczasowego generał-gubernatora podpisywanych przez tegoż. Dawne pomoce kancelaryjne nie zachowały się, a nawet pojawia się wątpliwość, czy ze względu na stosunkowo małą produkcję urzędu w ogóle takowe istniały. Przeważająca część akt pisana była odręcznie, a tylko nieliczne pisano na maszynie lub oddawano do druku.

Budowa zespołu jest do pewnego stopnia skomplikowana, gdyż oprócz 24 poszytów akt kancelarii tymczasowego generał-gubernatora guberni radomskiej i sześciu ksiąg oprawnych, zawierających decyzje tegoż generał-gubernatora, zespół zawiera jeden poszyt akt Sztabu 7 Dywizji piechoty. Dotyczy on osób ukaranych w drodze administra-

cyjnej przez generała-majora Aleksandra Butakowa jako naczelnika „ochrony” guberni radomskiej, który był jednocześnie dowódcą wymienionej dywizji oraz 6 poszytów kancelarii tymczasowego generał-gubernatora południowej części guberni radomskiej²³.

Na zakończenie należy wspomnieć o toku urzędowania. Był on następujący: strażnicy ziemscy składali raporty o wszelkiego rodzaju przestępstwach naczelnikom powiatów, ci przesyłali raporty wraz z protokołami, a czasami i dowodami rzeczowymi do gubernatora. Gubernator zaznajamiał się z treścią akt, zaopatrywał je w pismo przewodnie, zamieszczał wnioski o aresztowaniu, wymiarze kary lub zwolnieniu, a następnie wszystko przysyłał tymczasowemu generał-gubernatorowi. Bez pośrednictwa gubernatora tymczasowy generał-gubernator prowadził korespondencję tylko z naczelnikami więzień, żandarmerii i policmajstrem. Ostatnim etapem tego postępowania było wydanie wyroku przez tymczasowego generał-gubernatora i odesłanie sprawy do prokuratora, policmajstra, naczelnika więzienia lub naczelników powiatów w celu jego wypełnienia. Niezwykle rzadko zdarzało się, aby tymczasowy generał – gubernator umorzył sprawę, większość z nich kończyła się skazaniem winnych w porządku administracyjnym na karę grzywny lub areszt. Po zlikwidowaniu urzędu tymczasowego generał-gubernatora w 1908 r. zakończyła swą działalność także jego kancelaria. Chociaż w Radomiu ostatni dokument, znajdujący się w zespole datowany jest na początek roku 1909²⁴.

Dokumenty zawarte w aktach analizowanej kancelarii zawierają cenny materiał źródłowy do historii ruchu robotniczego i ruchu chłopskiego na terenie guberni radomskiej w latach 1905–1908. Akta te dotyczą strajków robotniczych i wieców, na których żądano redukcji godzin pracy, podwyżki płac, pomocy lekarskiej, zabezpieczenia na starość itp. oraz wysuwano żądania o charakterze politycznym, w związku z tym urządzano napady na posterunki policji, rządowe sklepy monopolu spirytusowego i demolowano je. Ruch agrarny na wsi przejawiał się w walce o lasy, pastwiska, łąki i ziemię oraz w urządzaniu strajków robotniczych i rolnych. Ponadto akta zawierają protokoły przeprowadzanych przez policję zeznań oskarżonych i świadków oraz decyzje tymczasowego

²³ Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej APR), W. Prawdzik, *Wstęp do inwentarza zespołu: Kancelaria Tymczasowego General Gubernatora Guberni Radomskiej*, s. 4.

²⁴ *Ibidem*, s. 3.

generał – gubernatora radomskiego, dotyczące wymiaru kar za wykroczenia przeciwko przepisom o stanie wojennym. Poza materiałem aktowym w kilku woluminach znajdują się wszystkie ulotki, proklamacje, śpiewniki pieśni rewolucyjnych oraz pojedyncze numery „Robotnika” i „Gazety Ludowej”. Z druków tych na wyróżnienie zasługują ulotki SDKPiL.

W aktach znajdujemy między innymi raport z aresztowania dnia 23 stycznia 1906 r. siedmiu rewolucjonistów, ukrywających się w mieszkaniu, niejakiego Szymańskiego. W ich posiadaniu znajdowały się cztery sztuki broni palnej typu rewolwer²⁵. W dokumentach znajdziemy także obszerne listy skazanych za działalność w PPS i spisy zesłańców politycznych wraz z adresami zesłania²⁶. Na przykład Franciszek Szczepny i Walenty Marchewka za działalność antyrządową zostali zesłani w okolice Archangielska²⁷.

W okresie stanu wojennego ścisłej kontroli poddano dworce kolejowe, dlatego spora część akt dotyczy zatrzymań na dworcach osób podejrzanych o działalność rewolucyjną. Tak właśnie aresztowano na dworcu kolejowym w Ostrowcu Michała Lipskiego, który miał przy sobie pokaźną ilość ulotek i pism propagandowych²⁸. W analizowanej dokumentacji najwięcej spraw dotyczyło rozmaitych przestępstw²⁹. Oprócz przestępstw politycznych znajdziemy tam także pospolite przestępstwa kryminalne. Na przykład sprawa zamordowanej we wsi Prędocinek 55-letniej Michaliny Górnej³⁰, czy też zamordowanie niejakiego Szewczyka na Glinicach³¹.

Sporo miejsca zajmują raporty dotyczące demonstracji politycznych. Oto jeden z przykładów: raport z 18 kwietnia 1905 r. relacjonujący zamieszki w Radomiu, w których aresztowano 5 osób, zajęto 15 flag koloru czerwonego oraz zarekwirowano 100 ulotek. W raporcie tym znajdują się także bardzo ciekawe informacje o śpiewaniu pieśni rewolucyjnych przez więźniów politycznych w radomskim więzieniu. Prym

²⁵ APR, Kancelaria Tymczasowego Generał Gubernatora Guberni Radomskiej (dalej KTGGGR), sygn. 7, s. 25.

²⁶ *Ibidem*, Raporty o zsyłkach przestępców politycznych, sygn. 31, s. 38.

²⁷ *Ibidem*, s. 105.

²⁸ *Ibidem*, sygn. 26, s. 1-2.

²⁹ *Ibidem*, Raporty o przestępstwach, sygn. 27, s. 42.

³⁰ *Ibidem*, s. 45.

³¹ *Ibidem*, s. 100.

wodził niejaki Janusz Jaruzelski, który za śpiew w otwartym oknie został ukarany karcerem³². Za ukrywanie przestępców w stanie wojennym także groziła kara. 30 lipca 1907 r. aresztowano mieszkańca wsi Kamienna Wolfa Fiszera za pomoc i ukrywanie zbiegłego aresztanta Korbowiaka³³. W aktach znajdziemy także mnóstwo spraw o charakterze administracyjnym, jak chociażby wynajem budynków itp.³⁴

Reasumując, materiał źródłowy, jaki zawierają akta kancelarii tymczasowego generał-gubernatora jest bardzo różnorodny i obszerny, dlatego mógłby posłużyć do niejednej analizy historycznej. W świetle tych materiałów można pokazać kompleksowo sytuację guberni radomskiej w latach 1905–1908³⁵. Znajdziemy tam raporty żandarmerii o strajkach na wsi i w mieście, demonstracjach, zamachach, napadach na urzędy carskie. Raporty o niszczeniu rosyjskich znaków drogowych, rzucaniu portretów carskich, zawieszaniu czerwonych flag, rozrzucaniu ulotek i proklamacji rewolucyjnych. Raporty strajku młodzieży szkolnej, niszczeniu rosyjskich podręczników, wprowadzaniu języka polskiego do szkół i urzędów. Wszystkie te akta zostały spisane w języku rosyjskim. Dość pokaźny materiał stanowią także postanowienia. W aktach znajdują się aż trzy księgi postanowień³⁶. Dla lepszego zobrazowania klimatu stanu wojennego, w aneksie zostaną przytoczone wybrane postanowienia radomskich tymczasowych generał-gubernatorów.

³² *Ibidem*, s. 95-97.

³³ *Ibidem*, s. 263.

³⁴ *Ibidem*, sygn. 1, s. 38.

³⁵ Por. R. Ślusarska, *Sytuacja w guberni lubelskiej w latach 1905-1908 w świetle materiałów Urzędu Tymczasowego Generał-Gubernatora Lubelskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2001, s. 84-111.

³⁶ APR, KTGGGR, Księgi postanowień, sygn. 35,36,37.

ANEKS

Wybrane postanowienia i ogłoszenia Generał-Gubernatora Guberni Radomskiej z lat 1905-1906

OBOWIĄZUJĄCE POSTANOWIENIE

Na zasadzie przepisów o miejscowościach ogłoszonych na stopie wojennej, podaję do powszechnej wiadomości:

- 1) Oprócz dozwolonych w porządku wskazanym przez prawo z dnia 12(25) października 1905 roku zebrań w mieszkaniach jak również i w miejscach otwartych, wszystkie inne zebrania, zgromadzenia i wszelkiego rodzaju manifestacje i pochody wzbraniają się.
- 2) W czasie pojawienia się grup manifestantów i w ogóle tłumu awanturniczego, wszystkie balkony, okna w domach i furtki w bramach, znajdujących się na drodze przejścia, obowiązkowo powinny być zamykane.
- 3) Przechowywanie, noszenie przy sobie, kupno i sprzedaż broni palnej dozwala się jedynie tylko w porządku wskazanym w przepisach zatwierdzonych przez Namiestnika Królestwa Polskiego w dniu 20 kwietnia 1867 roku.
- 4) Sprzedaż rewolwerów i pistoletów wszelkich kalibrów i systemów i przygotowanych do takowych naboju, do czasu specjalnego rozporządzenia, wzbrania się w wszystkich istniejących w guberni składach jako też sklepach z bronią palną. Znajdujące się w zakładach handlowych rewolwery, pistolety i naboje powinny być ponumerowane, opieczetowane w specjalnych skrzyniach i oddane na przechowanie do miejsc przez Gubernatora wskazanych.
- 5) Zabrania się noszenia przy sobie kastetów, różnego rodzaju kłóćci, lasek z ukrytą bronią lub mających ciężkie gałki nahajek z drutu itp.
- 6) Zabrania się noszenia przy sobie noży, z wyjątkiem niezbędnych przy zajęciach rzemieślniczych i używanie takowych w bójkach, kłótniach i innych osobistych rozprawach.

- 7) Zabrania się gdziekolwiek bądź wystrzałów, rzucania, podkładania urządzeń wybuchowych, itp. działań przynoszących szkodę i zakłócających spokój mieszkańców. Odpowiedzialności oprócz winnych podlegają właściciele nieruchomości, zarządzający, stróże i gospodarze lokali z nieruchomości których lub lokatorów były spełnione wymienione szkodliwe działania.
- 8) Właściciele domów, jak również utrzymujący hotele, umeblowane pokoje itp. zakłady lub też upoważnieni przez nich zarządzający, obowiązani są bezpośrednio dostarczać do zarządu miejscowego policyjnego rewiru raz na dobę wiadomości na ustanowionych meldunkowych blankietach o wszystkich tych osobach, które wyjechały albo przybyły w ciągu poprzedzającej doby.
- 9) Gospodarze lokali obowiązani są niezwłocznie i nie później jak po upływie 12 godzin zawiadomić właściciela domu lub zarządzającego takowym o każdej osobie, która przybyła do lokalu na stałe zamieszkanie lub czasowe, na nocleg lub więcej nad 24 godziny, jak również o tych osobach, które lokal opuściły.
- 10) Właściciele domów, jak również utrzymujący hotele, pokoje umeblowane itp. zakłady lub też upoważnieni przez nich zarządzający i stróże obowiązani są bezzwłocznie dostarczyć policji wiadomość o wszystkich nadzwyczajnych wypadkach i zebraniach, na które nie uzyskano pozwolenia odpowiedniej władzy.
- 11) Właściciele zakładów handlowych i przemysłowych lub osoby upoważnione do zarządu takowymi, obowiązani są zamykać je przy wszczęciu ulicznych nieporządków, jak również na pierwsze żądanie policji.
- 12) Właściciele domów i upoważnieni przez nich zarządzający, stróże i stróże nocni obowiązani są spełniać żądania, wyszczególnione w obowiązujących postanowieniach Generał-Gubernatora Warszawskiego o stróżach domowych i nocnych, jak również o ustanowionych dla tych ostatnich instrukcjach.
- 13) Osobom zajmującym się takiego rodzaju pracą i przemysłem, które są niezbędne dla zaspokojenia następujących potrzeb ludności, jak to: aptekarstwem, piekarstwem, rzeźnictwem itp., jak również tym osobom, które pracują w profesjach mających znaczenie użyteczności ogólnej, jak to: oświetlenie elektryczne itp. zabrania się przerywania, po uprzedniej między sobą zmowie,

robót i zajęć, w celu wyrażenia zbiorowego protestu przeciw rozporządzeniom rządowym.

14) Karom administracyjnym, ustanowionym przez niniejsze postanowienie podlegają rodzice, opiekunowie i inne osoby, opiekujące się małoletnimi (do lat 14) w razie spełnienia czynów, wzbronionych obowiązującymi postanowieniami.

15) Zabrania się zdzierania rozklejonych przez władze rządzące ogłoszeń.

Winni naruszenia niniejszego postanowienia podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

Postanowienie niniejsze rozciąga się na miasto Radom i gubernię radomską i nabiera mocy z dniem ogłoszenia.

Radom, dnia 9 (22) Grudnia 1905 roku.

Generał – Major Butakow³⁷

OBOWIĄZUJĄCE POSTANOWIENIE

Na zasadzie przepisów o miejscowościach ogłoszonych na stopie wojennej, podaję do powszechnej wiadomości:

- 1) W tych nieruchomościach miejskich, w których znajdują się przechodnie podwórza z wyjściami na różne ulice, wejście i wyjście dozwala się tylko jedną bramą, inne zaś bramy i furtki powinny być stale zamknięte.
- 2) Uszkodzone parkany we wszystkich nieruchomościach powinny być doprowadzone do porządku do godziny 4- tej dnia 10 (23) Grudnia b.r.
- 3) Bramy we wszystkich nieruchomościach powinny być zamknięte w ciągu całego dnia i nocy, z wyjątkiem chwili przejazdu ekwipaży, furtki zaś w tych bramach wejściowe i drzwi domów wychodzące na ulice, mogą być otwarte od godziny 6.30 rano do godziny 5.30 po południu. Odpowiedzialność za naruszenie niniejszego postanowienia wkłada się na właścicieli nieruchomości, zarządzających i stróżów, którzy będą karani w porządku

³⁷ Ibidem, sygn. 6, s. 1.

administracyjnym grzywną do trzech tysięcy rubli lub zamknięciem w twierdzy albo też więzieniem do trzech miesięcy.

Postanowienie niniejsze rozciąga się na miasto Radom i nabiera mocy z dniem ogłoszenia.

Radom dnia 9 (22) Grudnia 1905 roku.

Generał – Major Butakow³⁸

OBOWIĄZUJĄCE POSTANOWIENIE

Na zasadzie przepisów o miejscowościach ogłoszonych na stopie wojennej, podaję do powszechnej wiadomości:

- 1) Zabrania się rozklejania i rozrzucania w miejscach publicznych, jak również przechowywania przez kogokolwiek bądź w domu i noszenia przy sobie wszelkiego rodzaju proklamacji, ogłoszeń itp. wydań szkodliwych dla porządku publicznego i bezpieczeństwa państwowego.
- 2) Zabrania się składania wszelkiego rodzaju składek, bez wydania uprzedniego zezwolenia w ustanowionym porządku, odpowiedzialności podlegają nie tylko osoby zbierające składki, lecz i darczyńcy tychże składek.
- 3) Zabrania się poduszczania zebrań gminnych, wioskowych i osad do jawnego naruszania istniejących przepisów, dotyczących samorządu włościańskiego lub też innych rozporządzeń rządowych, jak również ustanawiania gdziekolwiek bądź i jakichkolwiek nie przyznanych przez prawo urzędów i sprawowania takich.
- 4) Zabrania się przeszkadzać uczącym się w uczęszczaniu do zakładów naukowych lub też zmuszania do zajęć w tych zakładach drogą czynów gwałtownych, pogroźek, bezprawia lub też wpływania na nauczycieli w celu zamknięcia szkół.
- 5) Zabrania się drogą gwałtów, pogroźek lub innych wpływów poduszczać służbę, robotników na wsi i innych miejscach w celu samowolnej zmiany warunków tychże zajęć.

³⁸ Ibidem, s. 146.

- 6) W razie napadów na urzędy gminne, szkoły, sklepy monopolowe i w ogóle wszelkie rządowe i publiczne instytucje, majątkowa, solidarna odpowiedzialność za szkody i straty spowodowane pogromami wkłada się na mieszkańców gminy, osady i miasta z rozkładu zatwierdzonego przez Gubernatora. Uchylający się od opłat, stopniowo do rozkładu, podlegać będą, niezależnie od przymusowej egzekucji, karom administracyjnym w postanowieniu niniejszym wskazanym.
- 7) W razie uszkodzenia przez złoczyńców jakichkolwiek bądź urządzeń kolejowych (mostów, plantu, stacji itp.) mieszkańcy tej gminy (miasta), w rejonie której nastąpiło uszkodzenie, podlegają stosownej do wyrządzonych przez złoczyńców szkód i strat, materialnej, solidarnej odpowiedzialności, według rozkładu zatwierdzonego przez Gubernatora. Uchylający się od opłat według wspomnianego rozkładu, niezależnie od przymusowej egzekucji, podlegają karom administracyjnym, wskazanym w niniejszym postanowieniu.
- 8) Właściciele fabryk i zakładów fabrycznych, jak również zakładów handlowych, przemysłowych i rękodzielniczych lub osoby upoważnione do prowadzenia takowych, obowiązane są utrzymywać imienną listę wszystkich robotników i służących w administracji zakładów, z wyszczególnieniem w listach nazwisk, imion, imienia ojca, lat, miejsca zamieszkania (ulica, nr domu), miejsca, w którym do ksiąg ludności stałej są zapisani i paszportu. Lista wspomniana powinna zawsze znajdować się w fabryce, warsztacie, sklepie lub zakładzie i być okazywana na każde żądanie policji.
- 9) Zabronione jest używanie nienależnego tytułu, imienia i nazwiska w celu zatajenia swojej osobistości.
- 10) Zabrania się używania niewłaściwego umundurowania lub odzieży jego części.
- 11) Zabrania się kasowania, zamalowywania lub uszkodzania szyldów z rosyjskimi napisami, znajdujących się na instytucjach rządowych, publicznych i zakładach fabrycznych, jak również znaków w języku rosyjskim z nazwą ulic na domach i na drogowkach.

Winni naruszenia niniejszego postanowienia podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

Postanowienie niniejsze rozciąga się na miasto Radom i gubernię radomską i nabiera mocy z dniem ogłoszenia.

Radom, dnia 10 (23) Grudnia 1905 roku.

Generał – Major Butakow³⁹

OBOWIĄZUJĄCE POSTANOWIENIE

Na zasadzie przepisów o miejscowościach ogłoszonych na stopie wojennej, podaję do powszechnej wiadomości:

- 1) Zabrania się wykonywania zabronionych i rewolucyjnych hymnów (Boże coś Polskę, Z dymem pożarów, Jeszcze Polska nie zginęła, Czerwony Sztandar, Warszawianka i inne).
- 2) Zabrania się przygotowywać, przechowywać i nosić polskie sztandary, socjalistyczne i anarchistyczne flagi (czerwone, czarne i inne). Wszelkie tego rodzaju sztandary i flagi, bez względu na miejsce, w którym są przechowywane, będą odbierane i niszczone.
- 3) Zabrania się w jakikolwiek bądź sposób przeszkadzać wojskowemu i służbie policyjnej w wykonywaniu obowiązków służbowych, przeciwnie zaś zaleca się wszystkim w ogóle i każdemu z osobna wszelkimi sposobami współdziałać w wykryciu i pojmowaniu osób noszących się ze szkodliwymi zamiarami, jak również zakłócających porządek i spokój publiczny.

Winni naruszenia niniejszego postanowienia podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

Postanowienie niniejsze rozciąga się na miasto Radom i gubernię radomską i nabiera mocy z dniem ogłoszenia.

Radom, dnia 12 (25) Grudnia 1905 roku.

Generał – Major Butakow⁴⁰

³⁹ Ibidem, s. 11.

OBOWIĄZUJĄCE POSTANOWIENIE

Na zasadzie przepisów o miejscowościach ogłoszonych na stopie wojennej, podaję do powszechnej wiadomości:

- 1) Zabrania się żądania zamykania sklepów i wstrzymywania lub przerywania handlu jako też zajęć w zakładach przemysłowych, rzemieślniczych i jakichkolwiek innych zajęć, w czasie nie wskazanym przez prawo lub rozporządzenie władzy.

Winni naruszenia niniejszego postanowienia podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

Postanowienie niniejsze rozciąga się na miasto Radom i gubernię radomską i nabiera mocy z dniem ogłoszenia.

Radom dnia 17 (30) Grudnia 1905 roku.

Generał – Major Butakow⁴¹

OGŁOSZENIE

Z rozporządzenia Głównego Naczelnika Kraju, podaje się do publicznej wiadomości mieszkańców guberni, co następuje:

W ostatnich czasach w różnych miejscowościach Królestwa Polskiego zaczęły rozpowszechniać się wieści o pojawieniu się „Czarnej Sotni”, powodujące zwykle przestraszenie miejscowej ludności.

Wobec tego uważam za swój obowiązek powiadomić ludność, że wieści powyższe są fałszywe i rozpowszechniane przez ludzi złej woli, w celu podtrzymania wśród ludności paniki i przestraszenia. Niech każdy spokojny mieszkaniec będzie pewny, że w żadnym mieście, osadzie, wsi i w ogóle nigdzie w Królestwie Polskim, żadne czarne sotnie nie pojawi-

⁴⁰ Ibidem, s. 12.

⁴¹ Ibidem, s. 147.

ły się i nie istnieją i pogłoski o takowych, jako celowo szkodliwym wymysłem nie należy dawać żadnej wiary.

Warszawa 5 (18) stycznia 1906.

Podpisano Generał–Gubernator Warszawski,

Generał – Adiutant Skałon

Ostrowiec 10(23) stycznia 1906.

Generał – Major Resin⁴²

OBOWIĄZUJĄCE POSTANOWIENIE

Na zasadzie przepisów o miejscowościach ogłoszonych na stopie wojennej, podaję do powszechnej wiadomości:

W razie spowodowania złym zamiarem wybuchów, następstwem których będą jakiekolwiek uszkodzenia budynków, należących lub zajmowanych przez instytucje rządowe i publiczne, majątkowa, solidarna odpowiedzialność za wynikłe z tego powodu szkody i straty nakłada się na mieszkańców miast, osady, gminy, według rozkładu zatwierdzonego przez Gubernatora.

Uchylający się od zapłaty podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

Postanowienie niniejsze rozciąga się na miasto Radom i gubernię radomską i nabiera mocy z dniem ogłoszenia.

Radom, 7 (20) stycznia 1906

Generał – Major Resin⁴³

OBOWIĄZUJĄCE POSTANOWIENIE

Na zasadzie przepisów o miejscowościach ogłoszonych na stopie wojennej, podaję do powszechnej wiadomości:

⁴² Ibidem, s. 31.

⁴³ Ibidem, s. 36.

W razie odmowy spełnienia żądania władz wojskowych i cywilnych, dotyczącego dostawy czegokolwiek dla celów rządowych, winni odmowy podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

Postanowienie niniejsze rozciąga się na miasto Radom i gubernię radomską i nabiera mocy z dniem ogłoszenia.

Radom, dnia 14 (27) 1906
Generał – Major Butakow⁴⁴

Winni naczytać i przestrzegać niniejszego postanowienia. W razie odmowy spełnienia żądania władz wojskowych i cywilnych, dotyczącego dostawy czegokolwiek dla celów rządowych, winni odmowy podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

Winni naczytać i przestrzegać niniejszego postanowienia. W razie odmowy spełnienia żądania władz wojskowych i cywilnych, dotyczącego dostawy czegokolwiek dla celów rządowych, winni odmowy podlegają w drodze administracyjnej zamknięciu w twierdzy lub więzieniu do trzech miesięcy lub grzywnie do trzech tysięcy rubli.

⁴⁴ Ibidem, s. 15.

Marek Konstankiewicz
(Lublin)

USTRÓJ I ORGANIZACJA WEWNĘTRZNA STAROSTW RADOMSKICH – POWIATOWEGO I GRODZKIEGO W LATACH 1919–1939

W ustroju administracyjnym II Rzeczypospolitej istotną rolę odgrywali starostowie, wykonujący na terenie powiatów, przy pomocy kierowanych przez siebie starostw administrację państwową zespoloną. Także Radom był siedzibą starosty powiatowego, który od 1933 r. sprawował jednocześnie funkcję starosty grodzkiego.

Podstawę dla stworzenia na obszarze okupacji austriackiej administracji terenowej odradzającego się państwa polskiego dał dekret Rady Regencyjnej z 30 października 1918 r. Upoważnił on Ministra Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW) do zorganizowania urzędów powiatowych ze starostami na czele, w miejsce c. i k. komend powiatowych, przy utrzymaniu dotychczasowego podziału na powiaty¹.

Pierwszy okres działalności tej administracji cechowała płynność form organizacyjnych, przejawiająca się choćby w niestabilności nazewnictwa. Zamiast określenia starosty zaczęto używać równolegle nazw „komisarz ludowy”, „komisarz powiatowy” i „komisarz rządowy”. Ostatecznie okólnikiem MSW z 10 kwietnia 1919 r. wprowadzono określenie „powiatowy komisarz rządowy”².

¹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” (dalej: DPKP), 1918, nr 15, poz. 33; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie administracji spraw wewnętrznych*, Warszawa 1939, s. 23 i 56.

² „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych” (dalej: DUMSW) 1919, nr 25, poz. 322; K. W. Kumaniecki, *Ustrój państwowych władz administracyjnych na ziemiach polskich*, Kraków 1920, s. 66-67. Problem niestabilności nazewnictwa oraz informacje na temat organizacji administracji ogólnej w powiecie radomskim w początkach 1919 r. przedstawia S. Piątkowski, *Sprawozdanie z prac Komisariatu Rządu Polskiego na Powiat Radomski w styczniu - marcu 1919 roku (U źródeł tworzenia lokalnych struk-*

Do zadań podległych Ministrowi Spraw Wewnętrznych komisarzy rządowych należało reprezentowanie centralnej władzy państwowej, nadzór nad samorządem terytorialnym, kierowanie wykonywaniem służby bezpieczeństwa przez formacje policyjne, nadzór nad prasą, drukarniami, widowiskami, zgromadzeniami i stowarzyszeniami, a także prowadzenie spraw ewidencji ludności, wyznaniowych, niektórych wojskowych i wreszcie sprawowanie orzecznictwa karno-administracyjnego³. Oprócz tego na szczeblu powiatu funkcjonowały inne, podporządkowane odpowiednim ministrom organy administracji, takie jak architekci powiatowi, lekarze powiatowi, weterynarze powiatowi czy inspektorzy rolnictwa⁴.

Doniosłą zmianę przyniosło rozporządzenie Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze byłego zaboru rosyjskiego. Jego przepisy ustanowiły starostę (mianowanego przez Ministra Spraw Wewnętrznych) organem administracji zespolonej w powiecie, będącego odpowiedzialnym wykonawcą zleceń wojewody, w zakresie resortów objętych zespoleniem. Powiat radomski znalazł się w granicach utworzonego wtedy województwa kieleckiego. Rozporządzenie z 1919 r. zostało zastąpione rozporządzeniem Prezydenta RP z 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej, posługującym się pojęciem „powiatowej władzy administracji ogólnej”, której kompetencje wykonywał starosta powiatowy lub starosta grodzki⁵.

Istotną zmianę w podziale administracyjnym, dotyczącą Radomia, przyniosło rozporządzenie Rady Ministrów z 27 kwietnia 1932 r. w sprawie powiatów miejskich. Zgodnie z nim miasto Radom stało się odrębnym powiatem dla celów administracji państwowej ze starostą grodzkim na czele. Ze względów budżetowych nie utworzono jednak samodzielnego starostwa grodzkiego, lecz rozporządzeniem MSW

tur administracji państwowej po odzyskaniu niepodległości), w: *Z dziejów administracji w Małopolsce w XVI–XX wieku*, red. D. Kupisz, Radom 2003, s. 163–169.

³ DUMSW, 1919, nr 15, poz. 178; K. W. Kumaniecki, *Ustrój państwowych władz...*, s. 77–78.

⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Starostwo Powiatowe Konstantynowskie z siedzibą w Janowie Podlaskim, sygn. 1, k. 8; K. W. Kumaniecki, *Ustrój państwowych władz...*, s. 91 i 94–95.

⁵ „Dziennik Praw Państwa Polskiego” (dalej: DPP), 1919, nr 65, poz. 395; „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (dalej: DURP), 1919, nr 72, poz. 426; 1928, nr 11, poz. 86; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 72.

z 8 sierpnia 1932 r. funkcję powiatowej władzy administracji ogólnej w powiecie grodzkim radomskim powierzono staroście powiatowemu radomskiemu. Starostwo grodzkie radomskie uruchomione zostało z dn. 1 stycznia 1933 r.⁶

Przepisy z 1919 r. wprowadziły do ustroju administracji terenowej na obszarze byłego Królestwa Polskiego zasadę jej zespolenia. Tym samym nastąpił odwrót od przeciwnych zespoleniu tendencji lat 1918–1919, których wyrazem było utworzenie przez poszczególne ministerstwa odrębnych systemów organów terenowych.

Wspomniane rozporządzenie Rady Ministrów z sierpnia 1919 r. określiło właściwość starosty przez wyliczenie jako nie należących do niego spraw przekazanych administracji wojskowej, sądowej, skarbowej, szkolnej, kolejowej, pocztowo–telegraficznej i urzędowi ziemskiemu. W związku z tym, w skład starostw jako ich działy miały wejść wszystkie istniejące w powiatach organy administracji państwowej z wyjątkiem administracji niezespolonej, z czym wiązało się również przekazanie akt oraz inwentarza⁷.

Kompetencje rzeczowe starosty w omawianym okresie obejmowały pełnienie funkcji przedstawiciela rządu oraz sprawowanie administracji w zakresie poszczególnych resortów. W myśl rozporządzenia z 1928 r., jako przedstawiciel rządu starosta miał wyłączne prawo jego reprezentowania podczas uroczystych wystąpień, uzgadniania działalności organów administracji niepodlegających bezpośrednio władzom centralnym z zasadniczą linią działalności rządu, tudzież zwoływania i przewodniczenia periodycznym zebraniom naczelników władz i urzędów niezespolonych. Kwestie te doprecyzowywało rozporządzenie Rady Ministrów 2 lipca 1931 r. o stanowisku wojewodów i starostów jako przedstawicieli rządu⁸.

Z zakresu resortu spraw wewnętrznych administracji powiatowej powierzony był rozległy i doniosły dla życia społecznego kompleks spraw bezpieczeństwa i porządku publicznego. Obejmował on między

⁶ DURP, 1932, nr 41, poz. 408; nr 70, poz. 643; „Kielecki Dziennik Wojewódzki” (dalej: KDW), 1932, nr 34, poz. 357; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 86; K. D., *Powiaty miejskie*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej”, nr 5, 1930, s. 153–157.

⁷ DURP, 1919, nr 72, poz. 426; nr 90, poz. 488; 1928, nr 11, poz. 86; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 68–69.

⁸ DURP, 1919, nr 72, poz. 426; 1928, nr 11, poz. 86; 1931, nr 66, poz. 546; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 70.

innymi nadzór nad stowarzyszeniami, prasą, widowiskami, zgromadzeniami czy posiadaniem i handlem bronią i amunicją. Z tym też wiązało się wymierzanie (w drodze orzecznictwa karno-administracyjnego) kar za popełnianie wykroczeń. Dla kształtowania sytuacji poszczególnych obywateli istotne były sprawy obywatelstwa, ewidencji ludności, wydawania paszportów i dowodów osobistych, wreszcie sprawy poboru, mobilizacji za wypadek wojny i świadczeń na rzecz obronności. Starosta sprawował też nadzór nad samorządem gminnym.

Z zakresu innych resortów starostowie wykonywali administrację wyznaniową (nadzór nad związkami wyznaniowymi), administrację zdrowia publicznego (nadzór sanitarny) i opieki społecznej. W początkach lat dwudziestych szczególnie ważne były kompetencje starosty w sprawach aprowizacyjnych, obejmujące nakazywanie i egzekwowanie przymusowych dostaw artykułów rolnych oraz nadzór nad obrotem artykułami rolnymi i przemysłowymi. Właściwość w zakresie administracji przemysłu i handlu została znacznie rozszerzona po wejściu w życie rozporządzenia Prezydenta RP o prawie przemysłowym z 1927 r., gdy starostowie zaczęli działać jako władze przemysłowe pierwszej instancji. Ponadto należała do nich administracja rolnictwa, łowiectwa, rybołówstwa i weterynaryjna, niektóre sprawy związane z ruchem pojazdów mechanicznych, a także sprawowanie nadzoru budowlanego, zarządu budynków państwowych oraz opieki nad zabytkami.

Z czasem kompetencje te ulegały rozszerzeniu, niekiedy poprzez przejmowanie zadań należących dotąd do administracji niezespólonej. Między innymi w 1925 r. zostały włączone do starostw powiatowe biura odbudowy, zajmujące się pomocą państwa w odbudowie ze zniszczeń wojennych. Zadania w zakresie ochrony lasów prywatnych, dotychczas należące do wojewodów przekazano starostom w 1927 r. Sprawy opieki nad inwalidami wojennymi i wojskowymi początkowo prowadzone przez powiatowe komendy uzupełnień dopiero w 1929 r. powierzono powiatowej administracji ogólnej. Najpoważniejszą ze zmian było włączenie do starostw z dniem 1 stycznia 1934 r., samodzielnych dotąd, powiatowych urzędów ziemskich. Wreszcie w 1936 r. powierzono starostom prowadzenie spraw melioracji wodnych⁹.

⁹ DURP, 1927, nr 57, poz. 504; APL, Urząd Wojewódzki Lubelski. Wydział Pracy, Opieki, Zdrowia (dalej UWL - Wydz. POZ), 274, k. 240; „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, 1933, nr 85, poz. 635; DUMSW 1936, nr 13, s. 214-215.

Konsekwencją przyjęcia zasady zespolenia administracji było podporządkowanie starosty różnym organom w zakresie poszczególnych działów administracji. W początkach roku 1920 starostowie wykonywali administrację z zakresu właściwości ministrów: spraw wewnętrznych, aprowizacji, pracy i opieki społecznej, przemysłu i handlu, robót publicznych, rolnictwa i dóbr państwowych, zdrowia publicznego oraz sztuki i kultury. Do czasu uruchomienia nowoutworzonych urzędów wojewódzkich oznaczało to bezpośrednią podległość starostów bądź to poszczególnym ministrom, bądź to dotychczasowym organom terenowym wymienionych resortów. Po znacznych reorganizacjach z pierwszej połowy lat trzydziestych (dotyczących głównie szczebla ministerialnego), starostowie wykonywali administrację z zakresu właściwości ministrów: spraw wewnętrznych, przemysłu i handlu, komunikacji, rolnictwa i reform rolnych, wyznań religijnych i oświecenia publicznego oraz opieki społecznej.

Staroście podporządkowani byli wójtowie, burmistrzowie i prezydenci miast w sprawach z zakresu administracji państwowej (takich jak prowadzenie ewidencji ludności, współdziałanie w przeprowadzaniu poboru wojskowego czy wykonywanie czynności w postępowaniu egzekucyjnym). Działali oni w charakterze organów administracji rządowej, będąc obowiązani do wykonywania poleceń starosty oraz podlegając odpowiedzialności dyscyplinarnej. Ustawa z 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego w sposób wyraźny poddała pod bezpośredni nadzór starostów także czynności przełożonych gmin z zakresu administracji rządowej niezespólonej (przykładowo w sprawach szkolnych). Organy tej ostatniej, z wyłączeniem władz wojskowych, mogły wydawać polecenia lub zarządzenia tylko za pośrednictwem starostów¹⁰.

W myśl ustawy z 1919 r. o Policji Państwowej, a później rozporządzenia Prezydenta RP z 1928 r. o Policji Państwowej, w zakresie służby bezpieczeństwa podporządkowane były komisarzom rządowym (później starostom) organy Policji Państwowej – komendy powiatowe, komendy miejskie (istniejące okresowo), posterunki i komisariaty (te ostatnie w miastach)¹¹.

¹⁰ DPPP, 1919, nr 90, poz. 489; 1933, nr 35, poz. 294; DUMSW 1933, nr 13, poz. 180; K. W. Kumaniecki, *Ustrój władz samorządowych...*, s. 31 i 33; J. Staryszak, *Prawo nadzoru nad administracją samorządową w Polsce*, Warszawa 1931, s. 113.

¹¹ DPPP, 1919, nr 61, poz. 363; DURP, 1928, nr 28, poz. 257.

Do grupy organów podlegających starostom należały też państwowe urzędy pośrednictwa pracy i opieki nad wychodźcami, utworzone na podstawie dekretu Naczelnika Państwa z 1919 r. Na podstawie rozporządzenia Prezydenta RP z 1933 r. urzędy te zostały zlikwidowane, a większość ich kompetencji przejął Fundusz Bezrobocia¹².

Starosta odgrywał też istotną rolę w ustroju powiatowego związku komunalnego (od 1933 r. powiatowego związku samorządowego), pełniąc funkcje przewodniczącego sejmiku powiatowego (od 1933 r. rady powiatowej) i wydziału powiatowego oraz kierując jego bieżącym działaniem. Ograniczenie roli ustrojowej starosty w samorządzie miało miejsce w stosunku do tzw. miast wydzielonych – liczących ponad 25 tysięcy mieszkańców. Stanowiły one bowiem samodzielne powiaty samorządowe, których organami były odpowiednio rady miejskie, magistraty i prezydenci miast – i dotyczyło to właśnie Radomia¹³.

Choć starosta był jednoosobowym organem administracji, na szczeblu powiatu funkcjonowały także ciała kolegialne, takie jak między innymi komisja poborowa, komisja do walki z alkoholizmem, komisja sanitarno-obyczajowa, komisja aprowizacyjna, pożyczkowa komisja odbudowy. Liczbę tych gremiów ograniczyło rozporządzenie ustrojowe z 1928 r., które utrzymało jedynie kolegia wyraźnie wskazane w rozporządzeniu Rady Ministrów. Kompetencje pozostałych przejęły odpowiednio sejmiki i wydziały powiatowe, zaś w powiatach grodzkich składy rad miejskich i magistratów¹⁴.

Organizacja wewnętrzna starostw jako urzędów była regulowana przepisami licznych aktów normatywnych. Wśród nich jako wiodące można wskazać dwa rozporządzenia Rady Ministrów z 13 listopada 1919 r., zastąpione później przez rozporządzenie MSW z 30 czerwca 1930 r. w sprawie wewnętrznej organizacji starostw i trybu ich urzędowania. W wykonaniu tego ostatniego wojewoda kielecki wydał zarzą-

¹² DPPP, 1919, nr 11, poz. 127; nr 90, poz. 488; Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 1918-1939, 90, k. 93-94; DURP, 1933, nr 84, poz. 621; 1934, nr 22, poz. 169.

¹³ DPPP, 1919, nr 13, poz. 141; DURP, 1933, nr 35, poz. 294; K. W. Kumaniecki, *Ustrój władz samorządowych...*, s. 49.

¹⁴ Podstawy działania wymienionych komisji, odpowiednio: DURP 1924, nr 61, poz. 609; 1925, nr 37, poz. 252; 1934, nr 83, poz. 757; 1939, nr 20, poz. 131; 1920, nr 98, poz. 650; 1922, nr 51, poz. 462; 1922, nr 78, poz. 715; 1920, nr 56, poz. 348; nr 70, poz. 474; 1924, nr 49, poz. 492; 1928, nr 11, poz. 86; nr 81, poz. 708-711; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 90-91, 95 i 98-99 (tu szersze wyliczenie organów kolegialnych).

denie z 30 grudnia 1930 r. o ustaleniu organizacji starostw województwa kieleckiego, do którego załącznikiem był statut organizacyjny starostw¹⁵.

Dla wewnętrznej struktury starostw kluczowe znaczenie miało pojęcie referatu. Rozporządzenie o wewnętrznej organizacji starostw z 1930 r. definiowało referat jako grupę spraw jednorodnych pod względem prawnym lub faktycznym. Tak rozumiany referat mógł być przez starostę powierzony w całości konkretnemu urzędnikowi, rozdzielony pomiędzy kilku urzędników jak również jeden pracownik mógł prowadzić kilka referatów. Przepisy rozporządzenia z 1930 r. o wewnętrznej organizacji starostw, a także paragraf 9. statutu organizacyjnego starostw województwa kieleckiego wyraźnie stanowiły, iż referat nie jest w żadnej z przywołanych sytuacji komórką organizacyjną i nie przewidywały stanowisk kierowników referatów¹⁶.

Jako przewidywany podział zadań stojących przed starostwami, paragraf 7. statutu organizacyjnego wyliczył 19 referatów – ogólny, organizacyjny, bezpieczeństwa, porządku publicznego, administracyjny (obejmujący sprawy odbudowy), wyznaniowy, karny, wojskowy (wraz ze sprawami mobilizacyjnymi), przemysłowy, wodny, aprowizacyjny (obejmujący sprawy rolne), gminny, opieki społecznej, budżetowo – gospodarczy, sanitarny, weterynaryjny, ochrony lasów, budowlany oraz spraw inwalidów wojennych. W 1934 r. zastąpiono referat aprowizacyjny referatem rolnictwa i reform rolnych o szerszym zakresie rzeczowym, a w roku 1936 doszedł referat melioracyjny¹⁷.

Strukturę organizacyjną starostw w omawianym okresie można ujmować z punktu widzenia stanowisk pracy, czyli podziału obowiązków pomiędzy urzędników. Można przy tym wyróżnić stanowisko kierownicze (starosta), stanowiska referenckie i wreszcie pomocnicze. Odrębną od personelu urzędniczego grupę tworzyły stanowiska pracy funkcyjny niższych (głównie woźnych).

¹⁵ DPPP, 1919, nr 90, poz. 488-489; DURP, 1930, nr 55, poz. 446; sprost. nr 92, poz. 724; KDW, 1930, nr 31, poz. 425; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 72.

¹⁶ DURP, 1930, nr 55, poz. 446; KDW, 1930, nr 31, poz. 425; R. Hausner, *Organizacja urzędów wojewódzkich i starostw*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 30, nr 9, s. 321. Brak podziału starostw na komórki organizacyjne podkreśla R. Hausner, *Organizacja urzędów...*, s. 321.

¹⁷ KDW, 1930, nr 31, poz. 425; 1934, nr 19, poz. 100; DUMSW, 1936, nr 13, s. 214-215.

Jako kierownik urzędu starosta był przełożonym całego personelu i wykonywał nad nim władzę dyscyplinarną. Wobec wyższych instancji ponosił odpowiedzialność za prawidłowy tok czynności przekazanych starostwu, dyscyplinarnie podlegając wojewodzie. Starosta jako organ administracji i szef urzędu działał jednoosobowo i odpowiadał za należyty zarząd powiatu (zgodny z ustawodawstwem), ściśle wykonywanie dyrektyw wojewody oraz należyte funkcjonowanie i organizację starostwa, z czym wiązał się nadzór nad spełnianiem obowiązków przez podwładnych i koordynacja działalności całego urzędu¹⁸.

W wypełnianiu funkcji kierowniczych starostę zastępował wyznaczony urzędnik I kategorii z etatu MSW, od roku 1933 noszący tytuł wicestarosty. Był on zarazem pomocnikiem starosty w sprawach organizacyjnych urzędu, sprawując nadzór nad tokiem urzędowania oraz prowadząc sprawy personalne, inspekcyjne, gospodarcze i organizacji pracy – składające się na referat organizacyjny¹⁹.

Podstawową rolę w wykonywaniu zadań administracji (w aspekcie merytorycznym) odgrywali referenci. Przygotowując załatwienia spraw urzędowych odpowiadali oni za dokładną znajomość przepisów, przedstawienie sprawy zgodnie z aktami, dokładne przytoczenie wszystkich danych, dopilnowanie terminów i za zaprojektowanie załatwienia tak, by ostatecznie kończyło sprawę nie wywołując potrzeby dalszej korespondencji. Zobowiązano ich też do przestrzegania zasad oszczędności oraz występowania wobec starosty z inicjatywą, co do wydania niezbędnych zarządzeń wynikających z przepisów lub stanu faktycznego²⁰.

Wśród stanowisk referendarskich wyróżniali się szczególnym statusem tak zwani referenci fachowi, co wynikało z zatrudnienia ich na etatach innych ministerstw niż MSW (z wyjątkami w niektórych okresach), oraz z posiadania szerszych uprawnień decyzyjnych. Należeli do nich lekarze powiatowi, powiatowi lekarze weterynarii, architekci powiatowi, komisarze ochrony lasów, komisarze ziemscy oraz referenci melioracyjni, a na podstawie przepisów z 1919 r. także referenci rolni i aprowizacyjni. W myśl przepisów rozporządzenia z 1930 r. referent fachowy po-

¹⁸ DPPP, 1919, nr 90, poz. 488-489; DURP, 1930, nr 55, poz. 446; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 103.

¹⁹ DUMSW, 1925, nr 2, poz. 238; DURP, 1930, nr 55, poz. 446; 1933, nr 102, poz. 780; R. Hausner, *Organizacja urzędów...*, s. 320-321; R. Hausner, *Pierwsze dwudziestolecie...*, s. 71, 103 i 106.

²⁰ DURP, 1930, nr 55, poz. 446.

nosił dodatkową odpowiedzialność za załatwienie sprawy zgodnie z wymaganiami danej gałęzi wiedzy fachowej i z reguły w tych sprawach winien mieć prawo samodzielnej decyzji²¹.

Grupę stanowisk charakterze pomocniczym tworzył personel kancelaryjny, oraz pomocnicy referentów, którzy pod ich bezpośrednim kierunkiem wykonywali czynności pomocnicze i prostsze merytoryczne.

W obecnym stanie badań dysponujemy jedynie fragmentarycznymi informacjami na temat obsady starostw radomskich. W początkach roku 1920 starostwo zatrudniało 41 urzędników, w tym 23 na etatach MSW, 7 – Ministerstwa Aprowizacji, 8 – Ministerstwa Robót Publicznych, jednego – Ministerstwa Zdrowia Publicznego oraz 2 na etacie Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych. Z czasem liczebność personelu ulegała redukcji i w roku 1922 na etacie MSW zatrudnionych było tylko 14 urzędników etatowych i 4 nieetatowych. Przyczyną powierzenia funkcji starosty grodzkiego staroście powiatowemu były względy oszczędnościowe, związane również z wielkością zatrudnienia. W piśmie MSW do Wojewody Kieleckiego z 10 czerwca 1932 r. nakazano utworzenie starostwa grodzkiego w Radomiu, jednak wyłącznie w ramach etatów znajdujących się już w dyspozycji wojewody. Efektem tego była zapewne sytuacja z roku 1936, gdy obsada starostw powiatowego i grodzkiego z etatu MSW wynosiła łącznie 15 osób, z czego 5 pracowało w obu urzędach. Mieściły się one zresztą w jednym budynku i posiadały wspólne biuro podawcze, jednak prowadzące odrębną rejestrację akt²².

Na etatach innych niż MSW ministerstw w starostwie radomskim zatrudnieni byli: lekarz powiatowy (w 1926 wraz z pomocnikiem – obaj wtedy na etatach MSW), powiatowy lekarz weterynarii, i architekt powiatowy (od 1932 na etacie MSW). W roku 1926 wzmiankowany jest referent odbudowy, a w 1936 – przemysłowy (z etatu Ministerstwa Przemysłu i Handlu). W 1929 r. do starostwa radomskiego miano przydzielić na etat Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej jednego podoficera (z możliwością późniejszego zatrudnienia jako urzędnika) i jednego

²¹ DPPP, 1919, nr 90, poz. 488; DURP, 1930, nr 55, poz. 446; 1933, nr 85, poz. 635; DUMSW 1936, nr 13, s. 215-218.

²² „Dziennik Urzędowy Województwa Kieleckiego” (dalej: DUWK), 1920, nr 1, s. 10-15; Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Urząd Wojewódzki Kielecki (dalej: UWK I), sygn. 253, s. 330; sygn. 2135, nlb.; sygn. 2335, nlb.

pracownika cywilnego do prowadzenia referatu spraw inwalidów wojennych²³.

Przepisy ustrojowe dopuszczały rozwiązanie, polegające na powierzeniu jednemu urzędnikowi załatwiania spraw dotyczących obszarów kilku powiatów. Funkcjonariusz taki pod względem osobowym podlegał staroście tego powiatu, w którym miał swą urzędową siedzibę, natomiast pod względem służbowym, starostom właściwym ze względu na miejsce wykonywania poszczególnych czynności urzędowych²⁴.

Z możliwości tej skorzystano w 1927 r. wyznaczając starostwo radomskie jako miejsce siedziby komisarza ochrony lasów, działającego również na obszarach powiatów iłżeckiego, opoczyńskiego, kozienickiego i koneckiego²⁵. Po likwidacji w 1934 r. samodzielnych urzędów ziemskich, urzędujący w Starostwie Powiatowym Radomskim komisarz ziemski był właściwy również dla powiatu grodzkiego oraz powiatu iłżeckiego²⁶. Wreszcie przekazane w 1936 r. sprawy melioracyjne, urzędnik tego starostwa miał prowadzić również w powiatach iłżeckim, kozienickim, tudzież grodzkim radomskim²⁷.

Nieco podobnie zorganizowano prowadzenie spraw opieki nad inwalidami wojennymi i wojskowymi. Od 1929 r. tylko wyznaczeni starostowie przyjmowali i rozpatrywali roszczenia oraz wnioski w zakresie zaopatrzenia inwalidzkiego, w związku z czym, ich właściwość rozciągała się na obszar wielu powiatów. Starosta Powiatowy Radomski właściwością swą w sprawach inwalidzkich obejmował powiaty iłżecki, konecki, kozienicki, opoczyński, radomski. Stan ten trwał do roku 1933, gdy sprawy inwalidzkie ze wszystkich wymienionych powiatów (w tym obydwu radomskich) zostały powierzone Staroście Powiatowemu Kieleckiemu²⁸.

Specyficznym rozwiązaniem organizacyjnym było powierzenie załatwiania pewnych spraw, z zakresu działania starosty pracownikom

²³ APK, UWK I, sygn. 253, s. 426; sygn. 2335, nlb.; APL, UWL – Wydz. POZ, 274, k. 186-189, 270.

²⁴ DPPP 1919, nr 90, poz. 488; DURP, 1928, nr 11, poz. 86; K. W. Kumaniecki, *Ustrój państwowych władz...*, s. 125-126.

²⁵ DUWK, 1928, nr 1, s. 9-11.

²⁶ KDW, 1934, nr 19, poz. 100. Warto dodać, iż dotychczasowy Powiatowy Urząd Ziemski w Radomiu obejmował swym zakresem działania jedynie oba powiaty radomskie (DURP, 1932, nr 111, poz. 923).

²⁷ DUMSW, 1936, nr 13, s. 215-218.

²⁸ APK, UWK I, sygn. 889, s. 3-5. DURP, 1933, nr 96, poz. 740.

wydziałów powiatowych, a więc urzędów samorządowych kierowanych przez starostów jako przewodniczących wydziałów powiatowych. Z roku 1936 pochodzi informacja o prowadzeniu referatu samorządowego starostwa powiatowego radomskiego (obejmującego sprawy nadzoru nad samorządem gminnym) przez inspektora samorządu gminnego wydziału powiatowego. Było to najpewniej podyktowane dążeniem do zapewnienia lepszej koordynacji działań nadzorczych starosty i wydziału powiatowego²⁹.

Rozwiązania ustrojowo-organizacyjne, obowiązujące w starostwach a ukształtowane w 1919 r., pozostawały aktualne przez cały okres II RP, z pewnymi tylko zmianami. Do właściwości starostów należało załatwienie wielu rodzajów spraw indywidualnych, w dużej części masowych i szablonych, kształtujących sytuację licznych grup obywateli (sprawy obywatelskie, obowiązek wojskowy), przedsiębiorców (sprawy przemysłowe, ochrony lasów prywatnych, wodne) oraz wpływających na ogół stosunków społecznych (nadzór nad prasą czy zgromadzeniami).

Z racji szerokiego zakresu kompetencji rzeczowych oraz roli reprezentantów rządu starostowie w różnych formach współdziałali z wieloma innymi organami administracji publicznej oraz wymiarem sprawiedliwości³⁰. Istotną okolicznością dla starostów urzędujących w Radomiu był przy tym akt, iż miasto to było siedzibą organów szczebli okręgowych – Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych i Dyrekcji Lasów Państwowych a także Sądu Okręgowego³¹. Natomiast spośród ogółu starostw powiatowych województwa kieleckiego Starostwo Powiatowe Radomskie wyróżniało się jako siedziba urzędników działających na obszarze wielu powiatów (komisarz ochrony lasów, komisarz ziemski, referent melioracyjny) oraz z racji okresowego prowadzenia spraw inwalidzkich dla kilku powiatów.

²⁹ APK, UWK I, sygn. 2335, s. 27.

³⁰ Problematykę współdziałania starostów z innymi organami administracji przedstawia *Zakres działania władz administracji ogólnej ze szczególnym uwzględnieniem resortów niezespolonych*, red. R. Hausner, t. 1-3, Warszawa 1936-1938.

³¹ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930, s. 26 nn.

Helena Kisiel

(Radom)

URZĄD GUBERNATORA DYSTRYKTU RADOMSKIEGO 1939 – 1945

Niemcy, przygotowując agresję na Polskę, utworzyli przy poszczególnych armiach aparat administracji cywilnej do przejmowania w zarząd podbitych terenów. Pierwszą władzę okupacyjną w czasie od września do 25 października 1939 r. stanowił Zarząd Wojskowy (*Militarverwaltung*), w ramach którego działali szefowie zarządu cywilnego (*Chef der Zivilverwaltung*), podporządkowani dowódcom poszczególnych armii, dysponujący licznym aparatem urzędniczym¹. Województwo kieleckie, (w tym Radom zajęty przez Niemców 8 września 1939 r.), znalazło się pod władzą administracyjną szefa zarządu przy 8 armii, von H. Craushaara. Przy Naczelnym Dowództwie na Wschodzie funkcję Wyższego Szefa Administracji dla zajętych ziem polskich Adolf Hitler powierzył ministrowi Rzeszy, dr Hansowi Frankowi. Miał on w sposób ujednolicony i scentralizowany kierować administracją w czterech okręgach wojskowych (wcześniej istniało pięć okręgów). Początkowo siedzibą tego urzędu był Poznań, a następnie przeniesiono go do Łodzi².

W związku z reorganizacją niemieckiej administracji wojskowej, wzrosły kompetencje urzędu cywilnego przy 8 armii. Teren podlegający temu urzędowi podzielono na cztery okręgi, z siedzibami w: Łodzi, Warszawie, Radomiu i Lublinie, w których to utworzono ekspozytury zarządu administracji wojskowej³. Okręg Radom składał się z dziewięciu powiatów: iłżeckiego, jędrzejowskiego, kieleckiego, koneckiego, kozie-

¹ M. Cygański, *Chef der Zivilverwaltung beim Armeekorps – Oberkommando 8 i pozostałe po nim akta*, „Archeion”, t. 31, 1959, s. 60.

² A. Weh, *Das Recht des Generalgouvernements*, Kraków 1941, A 120, przypis 5.

³ M. Cygański, *op. cit.*, s. 58.

nickiego, opatowskiego, opoczyńskiego, radomskiego i włoszczowskiego oraz Radomia, jako miasta wydzielonego⁴.

Po krótkim okresie działania administracji wojskowej, północno-zachodnie ziemie Polski wcielono do Rzeszy, a z pozostałych utworzono Generalne Gubernatorstwo (GG). Podstawę prawną tych zmian administracyjnych stanowiły dekrety Hitlera z 8 i 12 października 1939 r., z mocą obowiązującą od 26 października tegoż roku. Na czele proklamowanego Generalnego Gubernatorstwa postawił Hitler Hansa Franka⁵. Okupant traktował Generalne Gubernatorstwo jako obszar oddzielony od Rzeszy granicą paszportową, walutową, dewizową i celną. Generalny Gubernator był bezpośrednio podporządkowany kanclerzowi Rzeszy. Należy podkreślić, że Hans Frank starał się konsekwentnie, choć z różnym efektem, aby ministerstwa Rzeszy nie traktowały urzędów GG jako własnych.

Pierwsza nazwa Generalnego Gubernatorstwa brzmiała „Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych polskich obszarów” (*Das Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*). Począwszy od 8 lipca 1940 r. uległa ona zmianie na: „Generalne Gubernatorstwo” (*Das Generalgouvernement*)⁶. Zostało ono podzielone na dystrykty. Początkowo jednym z czterech, a od 1 sierpnia 1941 r., jednym z pięciu, był dystrykt radomski. Na obszarze tej jednostki administracyjnej utworzono dziesięć powiatów wiejskich: Busko, Hłza z siedzibą w Starachowicach, Jędrzejów, Kielce, Końskie, Opatów, Piotrków, Radom, Radomsko i Tomaszów oraz trzy wydzielone miasta, powiaty miejskie: Częstochowa, Kielce i Radom⁷. Poza powiatami miejskimi i wiejskimi powoływane zostały komisariaty miejskie i wiejskie (*Stadt - und Land - kommissariat*). Na terenie dystryktu Radom działały w 1939 r. komisariaty miejskie w Kielcach, Ostrowcu, Radomsku, Starachowicach i Tomaszowie, a komisariaty wiejskie we Włoszczowej, Sandomierzu, Kozienicach i Rawie⁸. W późniejszym okresie tylko w Skarżysku-Kamiennej i Ostrowcu.

⁴ Por. H. Kisiel, *Niemiecka administracja wojskowa na okupowanej Ziemi Radomskiej w okresie od września do 25 października 1939 r. w: Wojna obronna we wrześniu 1939 r. na Ziemi Radomskiej. Materiały z sesji popularnonaukowej*, pod red. W. Kubika, St. Ośko, J. Zdrojkowskiego, Radom 1979, zał. 4 s. 32.

⁵ A. Weh, *op.cit.*, A 110.

⁶ Rozporządzenie Generalnego Gubernatora z dn. 31 lipca 1940 r. Por. A. Weh, *op. cit.*, A 102.

⁷ A. Weh, *op. cit.*, A 121 c, przypis 1.

⁸ *Ibidem*, przypis 19.

W tym czasie działał Komisariat Wiejski (*Landkommissariat*) w Kozienicach. Powiaty dzieliły się na gminy, którymi zarządzali burmistrzowie (*Burgermeister*) i wójtowie (*Vogt*) mianowani przez Niemców spośród miejscowych volksdeutsche, a w poszczególnych wsiach podlegali im sołtysi (*Schulze*). Gminy powiatu tworzyły związek gmin, (*Gemeindeverband*), którym zarządzał starosta powiatowy.

Na czele niemieckich władz dystryktu stał Szef Okręgu (*Chef des Distrikts*), który od 30 września 1941 r. otrzymał tytuł Gubernatora Dystryktu (*Der Gouverneur des Distrikts*)⁹. Personalnie podlegał on sekretarzowi stanu w rządzie GG i w imieniu Generalnego Gubernatora sprawował władzę na podległym terenie. Miał on szerokie uprawnienia w zakresie stanowienia prawa, powoływał starostów powiatowych i grodzkich (miejskich), pełnił władzę zwierzchnią nad samorządem gospodarczym dystryktu oraz ogniwami terenowymi NSDAP. Z kompetencji Generalnego Gubernatora posiadał ograniczone prawo łaski, polegające wyłącznie na opiniowaniu wniosków, z prawem oddalania ich lub przesyłania do rozstrzygnięcia Generalnemu Gubernatorowi.

Gubernator jako zwierzchnik urzędu dystryktu miał prawo powoływania kierowników tak jednostek organizacyjnych urzędu, jak i innych organów administracji zespolonej, o ile ich nominacja nie była zastrzeżona dla władz wyższych. Dla skutecznego działania na podległym terenie kierował Gubernator urzędem dystryktu. Miał prawo ustawodawcze i brał udział w naradach roboczych kierowników jednostek organizacyjnych. Podlegały mu również urzędy administracji zespolonej. Gubernator Dystryktu wydawał w latach 1939–1940 „Dziennik Urzędowy. Amtsblatt des Chefs des Distrikts Radom”.

Gubernator Dystryktu miał dwóch zastępców: Dowódcę SS i Policji (*Der SS - und Polizeiführer*), zajmującego się bezpieczeństwem na podległym terenie¹⁰, oraz Szefa Urzędu (*Der Chef des Amtes des Distrikts*), zarządzającego bezpośrednio sprawami administracji¹¹. Dowódcy SS i Policji podlegali: Komendant Policji Porządkowej (*Kommandeur der Ordnungspolizei*), Dowódca SS i Samoobrony (*Der SS - u. Selbstschutzzführer*) i Komendant Policji Bezpieczeństwa (*Der Kommandeur der*

⁹ *Ibidem*, A 121 c, przyp. 1; W dystrykcie radomskim funkcję gubernatora pełnili kolejno: dr Karl Lasch (1939-1941), a następnie do końca okupacji – dr Ernst Kundt.

¹⁰ Funkcję tę pełnili kolejno: Fritz Katzmann (1939-1941), Karl Oberg (1941-1942) i dr Herbert Böttcher (1942-1945).

¹¹ Funkcję tę pełnił przez cały okres okupacji dr Egen.

Sicherheitspolizei)¹². Struktura ta nie uległa zmianie do połowy 1942 roku, kiedy to w Rządzie GG powołano dla spraw bezpieczeństwa Sekretariat Stanu (*Der Staatssekretar für das Sicherheitswesen*)¹³, a na szczeblu dystryktu określono dokładnie kompetencje dwóch pionów policji: porządkowej i bezpieczeństwa, podległych Dowódcy SS i Policji. Trzeci pion policji – służba specjalna – został podporządkowany bezpośrednio Generalnemu Gubernatorowi.

Szefowi Urzędu podlegały, kilkakrotnie reorganizowane, komórki organizacyjno-administracyjne oraz wydziały merytoryczne. W lutym 1940 roku Szefowi Urzędu Szefa Dystryktu Radom podlegały 4 jednostki samodzielne oznakowane cyframi arabskimi oraz 14 wydziałów merytorycznych oznaczonych cyframi rzymskimi, w ramach których utworzono liczne referaty i samodzielne stanowiska pracy¹⁴.

W następnych latach w strukturze organizacyjnej pionu Szefa Urzędu miały miejsce częste zmiany, których celem było większe podporządkowanie Gubernatorowi Dystryktu wszystkich działów administracji, za wyjątkiem sądów, kolei i poczty. Było to efektem propagowanej przez Generalnego Gubernatora zasady o tzw. jedności administracji¹⁵.

Zasadnicze zmiany w strukturze organizacyjnej pionu podległego Szefowi Urzędu Dystryktu nastąpiły w wyniku przekształceń dokonanych w Rządzie GG w ciągu 1940 i 1941 r. Rozdrobnione komórki organizacyjne administracji wewnętrznej i kancelarię zastąpiło Biuro Prezydialne, a Wydział Personalny – Urząd Personalny. Z Wydziału Gospodarki wydzielono Oddział Nadzoru Cen, tworząc Urząd Nadzoru Cen, a z Wydziału Spraw Wewnętrznych – Oddział do Spraw Archiwalnych, jako samodzielny Urząd Archiwalny, podlegające bezpośrednio Szefowi Urzędu. Podporządkowani zostali mu także urzędnicy łącznikowi Kolei Wschodniej i Niemieckiej Poczty Wschodniej oraz Urząd Rozwoju Przestrzennego¹⁶. Zmienione zostały również nazwy Wydziałów: Informacji i Propagandy (*Abtl. Volksaufklärung und Propaganda*)

¹² Struktura SS - u. Polizeiführera w: Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Gubernator Dystryktu Radomskiego (dalej: GDR), sygn. 37, s. 56-59.

¹³ Erlass über die Überweisung von Dienstgeschäften auf den Staatssekretar für das Sicherheitswesen v. 03.06.1942, w: A. Weh, *op. cit.*, A 131.

¹⁴ APR, GDR sygn. 37, s. 27-59.

¹⁵ Verordnung über die Einheit der Verwaltung vom 1. Dezember 1940, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“, 1940, cz. I, s. 357.

¹⁶ APR, GDR sygn. 407, s. 11.

na Wydział Propagandy (*Abtl. Propaganda*), a Wydział Kultury (*Abtl. Kulturelle Angelegenheiten*) na Wydział Wiedzy i Nauki (*Abtl. Wissenschaft u. Unterricht*). We wrześniu 1940 roku do Wydziału Wyżywienia i Rolnictwa dołączono Urząd Ziemski w Radomiu z siedzibą w Kielcach, formalnie tworzony od 1 czerwca tegoż roku, a przeniesiony do Radomia 31 maja 1941 r.¹⁷

Zgodnie z zarządzeniem administracyjnym Nr 3 z 7 kwietnia 1941 r. strukturę organizacyjną Urzędu Szefa (Gubernatora) Dystryktu tworzyły dwa piony komórek: A i B, podporządkowane bezpośrednio Szefowi Urzędu Dystryktu. W pionie A znajdowało się siedem jednostek organizacyjnych, w tym dwaj urzędnicy łącznikowi do spraw kolei i poczty, a w pionie B dziesięć wydziałów merytorycznych (fachowych)¹⁸.

Jedne z ostatnich zmian w organizacji Urzędu Szefa Dystryktu nastąpiły w 1942 i 1943 r. Zarządzeniem z dn. 22 kwietnia 1942 r. został powołany – jako jedenasty wydział – Dowódca Służby Budowlanej w Dystrykcie (*Der Baudienstführer im Distrikt*)¹⁹. Na podstawie zarządzenia z marca 1943 r., z mocą obowiązującą od 1 kwietnia tegoż roku, utworzono Wydział Zdrowia (*Abtl. Gesundheitswesen*), oznaczając go nr 1a, a Urzędy Rozwoju Przestrzennego i Archiwalny zostały włączone do Wydziału Spraw Wewnętrznych²⁰. Ostatnia, pochodząca z początku 1944 r., struktura organizacyjna Urzędu Szefa Dystryktu wskazuje na dalsze zmiany, jakie musiały nastąpić w drugiej połowie 1943 r. w pionie A i B.

Organizacja niektórych komórek organizacyjnych Urzędu Szefa Dystryktu i ich kompetencje przedstawiały się następująco:

1. Biuro Prezydialne (*Präsidialbüro*) – zostało utworzone na mocy zarządzenia wykonawczego z dn. 7 kwietnia 1941 r. Przejęło ono kompetencje w zakresie administracji urzędu oraz kancelarię. Kierownictwo biura sprawował zastępca Szefa Urzędu. W skład kancelarii wchodziły stanowiska pracy zajmujące się przyjmowaniem

¹⁷ Verordnung zur Änderung und Ergänzung des polnischen Umlegungsrechts v. 13.09.1940, w: A. Weh, *op. cit.*, D 250; APR, GDR sygn. 394, s. 1 i sygn. 402, s. 14.

¹⁸ Verordnung Nr 3 zur VO über die Einheit der Verwaltung v. 1. Dezember 1940 (Gliederung der Behörden der Distriktschefs) v. 7 April 1941, w: A. Weh, *op. cit.*, A 121 c; APR, GDR sygn. 407, s. 11-13.

¹⁹ Verordnung über den Baudienst im GG, w: A. Weh *op. cit.*, A 336, przypis 5.

²⁰ Verordnung Nr 5 zur VO über die Einheit der Verwaltung (Änderung der Gliederung des Amtes des Distrikts) v. 17. 03. 1943, w: *Ibidem*, A 121 e.

poczty, obiegiem pism, korespondencją tajną, registraturą. W skład obsady kancelarii wchodził tłumacz. Biuro Prezydialne wykonywało nadzór nad będącymi w dyspozycji urzędu środkami lokomocji.

2. Urząd Nadzoru nad Cenami (*Amt für Preisüberwachung*) – zajmował się kształtowaniem i nadzorem nad cenami w dystrykcie. Jak zaznaczono, we wcześniejszym okresie był on oddziałem w Wydziale Gospodarki.
3. Urząd Personalny (*Personalamt*) – w jego gestii leżał m.in. werbunek urzędników z Rzeszy dla potrzeb niemieckich instytucji w dystrykcie.
4. Urząd do Spraw Młodzieży (*Amt für Jugend*) – utworzony w kwietniu 1943 r. miał nadzór nad wychowaniem w duchu narodowo-socjalistycznym młodzieży niemieckiej²¹.

Wydziały merytoryczne:

5. Wydział Spraw Wewnętrznych (*Abtl. Innere Verwaltung*) – początkowo miał rozbudowaną strukturę, by w 1943 r. uzyskać podział na cztery oddziały: I – Administracji Państwowej i Komunalnej, II – Spraw Ludnościowych i Opieki Społecznej, III – Ruchu Drogowego i IV – Weterynaryjny. Oddział I zajmował się podziałem administracyjnym na powiaty wiejskie i miejskie oraz nadzorował pracę starostw (powiatowych, grodzkich) i organów samorządu polskiego. Również w tym oddziale kierowano i kontrolowano politykę finansową podległych jednostek organizacyjnych. Oddział II miał w swojej gestii opiekę nad ludnością niemiecką, a w odniesieniu do wszystkich mieszkańców dystryktu nadzorował sprawy meldunkowe, wydawanie dowodów osobistych, przepustek na wjazd i wyjazd z GG oraz kontrolował sprawy przesiedlenia a także ruch ludności. Do jego kompetencji należała również współpraca z miejscowymi i zagranicznymi organizacjami charytatywnymi. Oddział III nadzorował oznakowanie dróg, wydawał prawa jazdy i pilnował przestrzegania przepisów drogowych. Oddział IV sprawował kontrolę nad stanem zdrowotnym zwierząt.

²¹APR, GDR sygn. 26, s. 20; „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”, 1942, s. 217.

6. Wydział Zdrowia (*Abtl. Gesundheitswesen*) – przechodził liczne zmiany organizacyjne. Do dn. 1 marca 1940 r. występował jako Wydział Zdrowia i Opieki Zdrowotnej Ludności (*Abtl. Gesundheitswesen und gesundheitliche Volkspflege*)²², później nosił nazwę Wydziału Spraw Medycznych (*Abtl. Medizinalwesen*)²³. Z dniem 7 kwietnia 1941 r. stracił samodzielność, a jego funkcje realizowane były w ramach Wydziału Spraw Wewnętrznych; od dn. 1 kwietnia 1943 r. znowu stał się wydziałem samodzielnym. Wydział Zdrowia zajmował się nadzorem nad pracą lekarzy i służby medycznej, szpitalami oraz placówkami leczenia, transportami ludności ewakuowanej i uciekinierów, zwalczaniem epidemii i chorób społecznych.
7. Wydział Finansowy (*Abtl. Finanzen*) – składał się z referatów zajmujących się administracją finansowo-budżetową, nadzorował pracę terenowych urzędów finansowych, celnych i monopolu. W Wydziale tym sprawowano także kontrolę nad kasowością i rachunkowością urzędu dystryktu pod kątem prowadzenia prawidłowej gospodarki państwowymi finansami. Funkcjonowała przy nim Kasa Urzędu. Do Wydziału Finansowego dołączono dn. 19 grudnia 1939 r. Główne Urzędy Celne (*Hauptzollämter*)²⁴ dystryktu radomskiego w Radomiu i Częstochowie.
8. Wydział Sprawiedliwości (*Abtl. Justiz*) – jego strukturę wewnętrzną tworzyły referaty zajmujące się organizacją wymiaru sprawiedliwości w dystrykcie, nadzorem nad sądownictwem polskim w zakresie wykładni prawa oraz redakcji zarządzeń i ogłoszeń w dziennikach urzędowych oraz nad więziennictwem. Od 1941 r. kompetencje te były realizowane przez referaty: I – Spraw Administracyjnych (*Allgemeine Justizverwaltungsangelegenheiten*), II – Prawodawstwa i Skarg (*Gesetzgebung und Beschwerden*), III – Pomocy Prawnej i Statystyki (*Rechtshilfe und Statistik*), IV – Więziennictwa i Wykonywania Kary (*Gefängniswesen und Strafvollzug*), V – Spraw Finansowych (wydziału) (*Finanzwesen der Abteilung*), VI – Tłumaczy i Kancelarii (*Dolmetscherangelegenheiten und Verschiedenes*)²⁵. Przy Wydziale tym (jak i przy wielu innych) funkcjonowała kasa.

²²APR, GDR sygn. 37, s. 49.

²³Ibidem, s. 11.

²⁴Verordnung über das Zollrecht sowie den Aufbau und die Aufgaben der Zollverwaltung im GG /Zollverordnung/ v. 17.11.1939, w: A. Weh, *op. cit.*, G 300.

²⁵APR, GDR sygn. 203, s. 1-9.

9. Wydział Gospodarki (*Abtl. Wirtschaft*) – składał się z dwóch oddziałów: I Gospodarki Przemysłem i II Powiernictwa. Pierwszy zajmował się planowaniem gospodarki, zagadnieniami przemysłu, handlu, rzemiosła, gospodarką finansowo – bankową. W II prowadzony był nadzór powierniczy i kontrole podległych firm. Jak wcześniej wspomniano, w skład tego Wydziału wchodziła do 1941 r. komórka organizacyjna nadzoru nad cenami, przekształcona następnie w samodzielny urząd w pionie A.
10. Wydział Wyżywienia i Rolnictwa (*Abtl. Ernährung u. Landwirtschaft*) – zajmował się, zgodnie z rozporządzeniem z dn. 23 listopada 1939 r., zarządzaniem produkcją i dystrybucją artykułów żywnościowych oraz kierowaniem gospodarką rolną. Dla realizacji tych zadań w 1943 r. posiadał oddziały: I – Spraw Ogólnych, II – Produkcji, III – Zarządzania Rynkiem, IV – Urządzenia Ziemi i Prac Rolnych, V – Administracji Nieruchomościami, VI – Gospodarki Wodnej. Do Wydziału dołączono w 1940 r. Urząd Ziemski (*Landamt*)²⁶, którego głównym zadaniem była gospodarka gruntami, ich scalanie oraz prawne zamknięcie prac parcelacyjnych, rozpoczętych w okresie międzywojennym. Dzielił się on na następujące komórki organizacyjne: 1 – Kierownictwo, 2 – Administrację, 3 – Planowanie gruntów, 4 – Pomiary ziemi, 5 – Zagadnienia prawne i 6 – Finanse urzędu²⁷. Urząd Ziemski utracił samodzielność na podstawie rozporządzenia z dn. 20 października 1943 r. i został wtedy włączony do Wydziału Wyżywienia i Rolnictwa²⁸.
11. Wydział Leśnictwa (*Abtl. Forsten*) – strukturę wewnętrzną tego wydziału określono w 1941 r.²⁹ Dzielił się na trzy następujące oddziały: I – Administracyjny, II – Gospodarki Leśnej i III – Gospodarki Drewnem.
12. Wydział Pracy (*Abtl. Arbeit*) – Głównodowodzący armią niemiecką utworzył na zajętych ziemiach polskich urzędy pracy. Następnie, po

²⁶ Zweite Verordnung über die Aufbau der Verwaltung des GG / Verordnung über die Einheit der Verwaltung/ v. 1 Dezember 1940, w: A. Weh, *op. cit.*, A 121, przypis 19; Verordnung zur Änderung und Ergänzung des polnischen Umlegungsrechts v. 13.09.1940, w: *Ibidem*, D 250.

²⁷ APR, GDR sygn.400, s. 1-68 oraz sygn. 399, s. 1-2.

²⁸ „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”, 1943, s. 620.

²⁹ Verordnung Nr 3 zur Verordnung über die Einheit der Verwaltung vom 1 Dezember 1940 (...) – zob. przypis 18

- proklamowaniu Generalnego Gubernatorstwa zostały one podporządkowane Wydziałowi Pracy w Urzędzie Szefa Dystryktu. Pod koniec 1940 r. wydział ten dzielił się na referaty, przekształcone od dn. 7 kwietnia 1941 r. w oddziały. W 1943 r. było ich sześć: I – Prawa Pracy i Nadzoru Przemysłowego, II – Siły Roboczej, III – Ubezpieczeń Społecznych, IV – Spraw Mieszkaniowych i Osadnictwa, V – Zaopatrzenia Wojska i VI – Zaopatrzenia Zakładów i Związków Zawodowych³⁰.
13. Wydział Propagandy (*Abtl. Propaganda*). Jak już zaznaczono, wydział ten w 1940 r. nosił nazwę Informacji i Propagandy. Pod koniec tegoż roku wydział otrzymał, wspomnianą na wstępie, nazwę, obowiązującą do końca okupacji niemieckiej. W jego skład wchodziły referaty, do których należał nadzór nad prasą i filmem oraz wszelkie formy propagandy.
14. Wydział Wiedzy i Nauki (*Abtl. Wissenschaft u. Unterricht*) – na początku 1940 r. statystyka szkolna, organizacja i nadzór nad szkolnictwem niemieckim, polskimi szkołami powszechnymi, szkolnictwem zawodowym oraz prowadzenie spraw kościelnych należało do Wydziału Kultury (*Abtl. Kulturelle Angelegenheiten*)³¹. W marcu 1940 r. bezpośredni nadzór nad instytucjami oświecenia publicznego, łącznie z muzeami i zbiorami przejął tworzony Wydział do Spraw Szkolnych (*Abtl. für das Schulwesen*)³², który na mocy przepisów z dn. 7 kwietnia 1941 r. otrzymał nazwę Wydziału Wiedzy i Nauki³³. Struktura wewnętrzna Wydziału nie jest bliżej znana.
15. Wydział Budownictwa (*Abtl. Bauwesen*). Wydział ten w 1940 r. nosił nazwę Wydział Budowy Dróg (*Abtl. Strassenbauwesen*)³⁴. W 1941 r. zmienił on nazwę na Wydział Budownictwa, do którego dołączono Urząd Budownictwa Naziemnego (*Hochbauamt*)³⁵. Wydział Budownictwa został zlikwidowany zarządzeniem Ministra Uzbrojenia Rzeszy z dn. 15 lutego 1943 r., a jego kompetencje prze-

³⁰ A. Weh, *op. cit.*, A 121 c (neu), przypis 12.

³¹ APR, GDR, sygn. 37, s. 47.

³² Verordnung über Aufbau der Schulverwaltung im GG / Schulverwaltungsordnung/ von 16.03.1940, w: A. Weh, *op. cit.*, B 805; „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”, 1940 cz. I, s. 106.

³³ Verordnung Nr 3 zur Verordnung (...), v. 7 04 1941, w: A. Weh, *op. cit.*, A 121 c.

³⁴ APR, GDR sygn. 37, s. 53.

³⁵ Verordnung Nr 3 (...), w: A. Weh, *op. cit.*, A 121 e.

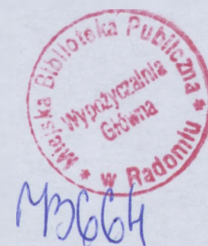
jęły częściowo dwa Główne Urzędy Techniczne (*Technisches Hauptämter*) w Radomiu i Kielcach³⁶.

16. Dowódca Służby Budowlanej w Dystrykcie (*Baudienstführer im Distrikt*). Powołany z dniem 1 grudnia 1940 r., dla wykonywania robót ogólnie – użytecznych i szczególnie ważnych ze względów państwowo – politycznych oraz niesienia pomocy w przypadku klęsk żywiołowych. W Generalnym Gubernatorstwie utworzona została Służba Budowlana (*Baudienst im Generalgouvernement*), a dla wykonania jej zadań – Oddział Służby Budowlanej w Wydziale Spraw Wewnętrznych³⁷. Oddział ten w 1942 r. został formalnie przekształcony w jedenasty wydział w pionie B Szefa Urzędu, otrzymując nazwę Dowódca Służby Budowlanej w Dystrykcie³⁸; od dn. 1 lipca 1943 r. figuruje on w strukturze organizacyjnej Urzędu Gubernatora jako Wydział Dowódcy Służby Budowlanej³⁹. Kolejna, wchodząca w życie z dniem 23 sierpnia 1943 r., reorganizacja organizacji służby budowlanej nie przewidywała istnienia na szczeblu dystryktu wydziału, a jedynie przyłączone do gubernatorów dystryktów placówki służbowe Służby Budowlanej (*Dienststellen des Baudienstes*)⁴⁰, stąd, prawdopodobnie, w strukturze organizacyjnej Urzędu Gubernatora Dystryktu Radom ze stycznia 1944 r. Wydział Dowódcy Służby Budowlanej w Dystrykcie nie jest wymieniany, jakkolwiek na pieczęciach wpływu nazwa *Der Baudienstführer im Distrikt Radom* występuje do 22 lipca 1944 r.⁴¹. Niezależnie od statusu organizacyjnego w ramach Urzędu Gubernatora Dystryktu Radom (wydział, placówka), w strukturze organizacyjnej Służby Budowlanej, w okresie od

połowy grudnia 1942 r. do 22 lipca 1944 r., Radom stanowił Komendę Placówki II (*Kommandostelle II*)⁴².

17. Kasa Kredytowa Rzeszy w Radomiu (*Reichskreditkasse Radom*) – Kasy kredytowe Rzeszy zostały zorganizowane już w czasie administracji wojskowej a następnie kontynuowały swoją działalność po proklamowaniu Generalnego Gubernatorstwa. Na terenie dystryktu radomskiego utworzono je w Radomiu (30 października 1939 r.), Częstochowie (1 października 1939 r.), Kielcach i Piotrkowie (26 listopada 1939 r.)⁴³. Kasy te ułatwiały m. in. przekazywanie bezpośrednio do Rzeszy kontrybucji płaconych przez Żydów (operacje finansowe były wolne od wszelkich opłat manipulacyjnych). Likwidacja kas nastąpiła z chwilą powołania Banku Emisyjnego na podstawie zarządzenia z dn. 2 kwietnia 1940 r.⁴⁴

Urząd Gubernatora Dystryktu przestał funkcjonować w styczniu 1945 r.

³⁶ Erste Ausführungsanordnung des Reichsministers Speer zum Erlass des Führers über die technische Verwaltung im Generalgouvernement v. 23.10.1942, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“, 1943, s. 101-102.

³⁷ Rozporządzenie o służbie budowlanej w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 1 grudnia 1940 r., „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“, 1940 cz. I, s. 359-360; APR, GDR sygn. 24, s. 339 – stan na 15 lipiec 1941 r..

³⁸ Verordnung über den Baudienst im GG v. 22.04.1942, w: A. Weh, *op. cit.*, A 336, przypis 5.

³⁹ APR, GDR sygn. 26, s. 23.

⁴⁰ Rozporządzenie celem zmiany rozporządzenia o Służbie Budowlanej w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 24 lipca 1943 r., „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“, 1943, s. 419-421.

⁴¹ APR, GDR sygn. 1079, s. 616 (ostatnie pismo).

⁴² *Ibidem*, s. 157, 616 nn.

⁴³ Verordnung Des Oberbefehlshabers des Heeres über die Reichskreditkassen v. 23.09.1939, w: A. Weh, *op. cit.*, E 201.

⁴⁴ Bekanntmachung über die Auflösung der Reichskreditkassen im GG v. 2.04.1940, w: *Ibidem*, E 207.

SPIS TREŚCI

DARIUSZ KUPISZ

Urzednicy grodzcy radomscy w XVI-XVIII wieku. Stan badan i postulaty badawcze

7

SEBASTIAN PIATKOWSKI

Radomskie wladze wojewodzkie i gubernialne w pierwszej polowie XIX wieku. Z badan nad kompetencjami, organizacja wewnetrzna i korpusem urzedniczym

25

SEBASTIAN PIATKOWSKI

Urzad Marszałka Szlachty i Deputacja Szlachecka Guberni radomskiej w latach 1836-1861

41

ARTUR GÓRAK

Obieg pism w Rządzie Gubernialnym Radomskim w drugiej polowie XIX wieku

57

KRZYSZTOF LATAWIEC

Zarząd Powiatu radomskiego w latach 1867-1917

83

ADAM DUSZYK

Kancelaria Tymczasowego Generał-Gubernatora Guberni Radomskiej (1905-1908)

119

MAREK KONSTANKIEWICZ

Ustrój i organizacja wewnetrzna Starostw Radomskich – Powiatowego i Grodzkiego w latach 1919-1939

141

HELENA KISIEL

Urzad Gubernatora Dystryktu Radomskiego 1939-1945

153

87-

Biblioteka im. Żałuskich - RADOM

081536

